Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

2(075)
Խ-29
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒ
321

ԴԱՒԻԹ ԽԱՉԿՈՆՑ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԿՐՕՆԻ ՈՒՍՈՒՄ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

Կաթողիկէ Ս Էջմիածնին

Ա. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Բ. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ց. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
—
1906

2(075)
Խ-29

Դ. ԽԱՉԿՈՆՑ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԿՐՕՆԻ ՈՒՍՈՒՄ

Ա. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
Բ. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ
ԵՐԿԱՄԵԱՑ ՇՐՋԱՆ

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ
Ա. ՏԱՐԻ
ԵՒ
Ի ԳԷՏՍ ԸՆԾԱՑԱՑՈՒԹԵՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ARMENIAN SSR STATE UNIVERSITY LIBRARY

☞ ՆՊԱՏԱԿ Ա.

Հայ տղուց աւանդել Հայ Քրիստոնեութիւնն եւ սիրելի
ընծայել իր Մայրենի եկեղեցին

Վասն Աստուածաբեղեն քո, Քրիստոս,
Լուսաւորեցեր սուրբ զեկեղեցի,
Պահեա՛ զնա անդադր յաւիտեան»
Շարական

«Որպես լե՛ր, սո՛ւրբ եկեղեցի,
Բանկն Քրիստոս արքայն երկնից
Այսօր պսակեաց զքեզ խաչիւ իւրով
Եւ զարդարեաց զամուրս քո
Սքանչելի փառօք իւրովք»
Շարական

Կ. ՊՈԼԻՍ
ԴՐԱՏՈՒՆՆ Պ. ՊԱՒԼՈՆՑ

1905

08.05.2013

1486

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԴՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ
Ց. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Թիւ 27, Ֆինճանճըլար եօղուշու, Կ. Պոլիս

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ZUUՐ-Arm C.P

62922-67

معارف عمومیه نظارت جلیله‌سنك ۳۰ ذی‌الحجه ۳۲۲ و ۲۲ شباط ۳۲۰
تاریخلی و ۶۵۵ نومرولی رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر

ՀԱՅ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ի ՓՐԻՍՏՈՍ ՀՕՐԱՑԵԱԼ

ՎԿԱՑԻՑ

ՊԱՇՏԵԼԻ ՀԱՐՑ

ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՑ

ՇՆՈՐՀԱՀԱՐԴ ՀԱՑՐԱՊԵՏԱՑ

ԵՒ ԵՒ

ՀԱՄՕՐԷՆ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՆ

ԽՆԿԵԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՀԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԳՊԻՐ
Գ. ԽԱԶԿՈՆՑ

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ
ԱՋԳ. ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՐ 2856

Ա Ր Տ Օ Ն Ա Գ Ի Ր

Ջերկասիրութիւն մակագրեալ «Կրօնի Ուսումն» պատրաստեալ յաշխարհիկ բարքառ ի Մեծ. Դաւիթ Էֆէնտիէ Խաչկոնց իբր դասագիրք ի պէտս աշակերտաց Բարձրագոյն Դասընթացից Ազգային վարժարանաց, Կրօնական Ժողովն կեդրոնական վարչութեան, առեալ ի քննին եւ չգտեալ ինչ ընդդէմ Վարդապետութեանց Հայ. Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյս, արժանէ ի հրատարակութիւն եւ յոյժ արժէ ի կիրառութիւն Ազգային վարժարանաց, եւ մեք ըստ այնմ հրամայեմք ի գործադրութիւն։

Ի Պատրիարքարանիս Հայոց
Ի 29 Նոյեմբերի 1905

Մեծարի Աղօթարար
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՈԼՍՈՑ
ՄԱՂԱԿԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

☞ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՄԵԹՈՏ

ՆՊԱՏԱԿ

Տե՛ս Տարրական Դասընթացի

☞ * Աստղանիշով հատուածները

Լրացուցիչ Դասընթացի համար են:

ԿՐՕՆԻ ՈՒՍՈՒՄ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑ

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ

ՄՐԱՓԻՄ

ՄՇԱԿՈՒԱԾ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

Ց. Վկեղց. պաոմ., Ջ. Քրիստոնէական վարդապետութիւն

(Ճեմարանական Ջ ժամ)

Ա. Նախագիտելիք. — Կրօն ու իր ծագումը. — Կրօնի տիեզերականութիւնը. — Կրօնի չորս տեսակները. — Հեթանոսութիւն ու իր գիտնդեղումները. — Հեթանոսական զոհի նշանակութիւնը. — Դասակարգութիւն Միստագոգական հեթանոսութեան — Դասակարգութիւն Քրիստոնեութեան. — Քրիստոնէութիւն. — Դասակարգութիւն Քրիստոնեութեան. — Ազգային եկեղեցի. — Օտար. — Արեւելեան եկեղեցի. — Արեւմտեան եկեղեցի. — Կայսրութեան քրիստոնեայ եկեղեցիները. — Հրէութիւն. — Գրաւոր օրէնք. — Բնական օրէնք. — Դրական օրէնք. — Շնորհաց օրէնք — Աստուածաշունչ ու իր գիրքերը. — Ս. Գրքի բնագրի լեզուն. — Թարգմանութիւնները

Բ. Նախապատրաստութիւն Յիսուսից առաջ. — Նախահարք. — Մարգարէք ու իրենց պաշտօնը. — Հրեաները. Վիճակը Յիսուսի առեն. — Ապաստան Փրկարար ժամանակին — Փարիսեցիները. — Սադուկեցիք. — Հասենացիք. — Յովհաննէս Մկրտիչ. — Հինգ աշխարհի նախապատրաստութիւնը Քրիստոնէութեան բնագանելու

Գ. Հաստատութիւն եկեղեցւոյ. — Եկեղեցւոյ հիմնադիրը. — Պետրոս—եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը. — Նահանգական վիճակ եկեղեցւոյ. — Եօթն սարկաւագներ. — Ս. Առաքեալներ

ԺԱ. Հայ եկեղեցւոյ հաւատամքը. — Կրօն ու հաւատք. — Գոյութիւն Աստուծոյ. — Աստուծոյ ստորոգելիքը. — Աստուծոյ ընծայուած փոխաբերութիւններ. — Երկրնքի նշանակութիւնը. — Հրեշտակներ. — Սատանայներ. — Մարդ. — Հոգի. — Հոգւոյ անմահութիւն. — Խորհուրդ Աստուածութեան երրորդութեան. — Աստուածութեան մէջ երեք անձինք. — Երրորդութեան անձերուն յատկութիւնը. — Մարդեղութիւն. — Անձ ու բնութիւն. — Բանն Աստուծոյ անուններըը. — Յիսուս՝ Մարգարէ, Քահանայ, Թագաւոր. — Քրիստոսի տնօրէնութիւնները. — Ս. Հոգւոյն Աստուածութիւնը — Եկեղեցի. — Ցաղթական եկեղեցի. — Չինարհեալ եկեղեցի. — Նկեղեցւոյ գլուխը. — Քրիստոնեայ եկեղեցւոյ նշանները. — Հայ եկեղեցին. — Եկեղեցւոյ որբատիպ խորհուրդները. — Մեղք. — Յաւիտենական կեանք։

ԺԲ. Հայ նկեղեցին Ե. դարուն. — Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը. — Հայ եկեղեցւոյ վիճակն ու կրօնական պատերազմ. — Ժողովներ. — Մատենագիրներ. — Գրի գիւտ. — Ս. Մեսրոպեան գրին կրած եղանակաւորութիւնները 10 տախտակներով. — Կաթողիկոսներ։

ԺԳ. Նկեղեցին Զ. դարուն. — Ցոյն եկեղեցին. — Մեծն Յուստինիանոսի փորձը. — Հայ կաթողիկոսներ. — Հայ եկեղեցւոյ վիճակն ու ժողովները. — Հայ Հայրապետութեան գահերեցութիւնը. — Վիքիք ու Աղուանք հայացած. — Վրաց Հայոցմէ բաժնուելու շարժառիթը։

ԺԴ. Նկեղեցին Է. դարուն. — Կաթողիկոսներ. — Վիճակ Հայ եկեղեցւոյ. — Հայ թուական. — Պատկերամարտութիւն. — Հայ մատենագիրք։

ԺԶ. Նկեղեցին Ը. դարուն. — Հայ կաթողիկոսներ ու ժողովները. — Մատենագիրք. — Պատկերամարտութիւն. — Երեւոսաղէմի պատրիարքութիւն. — Տան Օրմոտաքսութեան։

ԺԷ. Նկեղեցին Թ. դարուն. — Սլաւները Քրիստոնեութեան կը դառնան. — Ականատեսութիւնք՝ քրիստոնեայ. — Ֆինեանք. — Հայ եկեղեցին Թ. դարուն. — Եկեղեցական մատենագիրք. — Պապական իշխանութիւն. — Ցոյն ու Լատին եկեղեցւոյ բաժանման նախկին պատրաստութիւնը. — Պայքարն ու բաժանումը. — Հայ եկեղեցին այդ պայքարին միջոցին։

ԺԸ. Նկեղեցին Ժ. դարուն. — Եկեղեցւոյ վարդապետութիւն. — Կաթողիկոսներ ու ժողովները. — Նշանաւոր վանքեր. — Աբեղայութիւն Մեսրոպեան դպրոցի. — Վանքի կաթողիկոսութիւնը.—

Դ. Նկեղեցին կը հաղորդուի հետեւեալ եղանակներով. — Ակնկալ եկեղեցիներ — Երկրներ. — Քրիստոնեայ անուններ. — Առաքելներուն քարոզած տեղերը — Առաքեալք. — Դարձ Ս. Պօղոս առաքեալի. — Ս. Պօղոսի առաքելութիւնները. — Ժողով Առաքելոց. — Անտիոքի մէջ վէճեր. — Երուսաղէմի կործանումը. — Քրիստոնէութեան ծաւալումը. — Քրիստոնէութիւնը կեղտերուն մէջ. — Քրիստոնէութեան յառաջխաղացութեան պատճառները. — Եկեղեցւոյ վիճակն Ա. դարուն։

Ե. Քրիստոնէութիւնը կը հալածուի. — Քրիստոնէութեան դէմ արգելքներ. — Տասը հալածանք. — Յաղթանակ Քրիստոնէութեան։

Զ. Նկեղեցին կը կազմակերպուի. — Նոր իրապետութիւն. — Կղերականներու կազմութիւն. — Կղերականներուն ընտրութիւնը. — Ամբրիութիւն. — Եպիսկոպոսական վիճակներ. — Մետրապոլիտութիւն. — Պատրիարքութիւն. — Առաքելական Հարք. — Եկեղեցական մատենագիրք Ա. դարուն։

Է. Նկեղեցին կը տարածուի ի սիիւռս աշխարհի. — Ա. շրջան. — Բ. շրջան։

Ը. Քրիստոնէական նկեղեցւոյ ներքին կեանքն ու պարագաները. — Վանական կեանք.—Վանականութեան պայմաններ — Վանականութեան եղծումներն ու օգուտները. — Հերետիկոսութիւն. — Երիտներ. — Ապոլինարիք. — Գնոստիկեանք. — Ադամեանք. — Զրամոտայք. — Մանտեանք. — Նովատեանք. — Սաբելեանք. — Պաւլիկեանք. — Մանիքեցիք. — Որոգինեանք. — Ջատկի խնդիր. — Սիւնհոդոսներ։

Թ. Նկեղեցին Հայոց մէջ. — Առաջին դարձ. — Ա. դարուն հաստատ ու հովիւք Հայ Եկեղեցւոյ. — Բ. դարուն. — Հայ եկեղեցին կը հալածուի. — Բ. դարձ. — Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. — Գ. դարուն Հայոց հովիւք.—Հայ եկեղեցւոյ վիճակը Գ. դարուն.— Սիւնհոդոսներ։

Ժ. Նկեղեցին Դ. դարուն. — Արիոսականութիւն. — Աղեքսանդրիոյ ու Անտիոքի դպրոցները. — Նիկիոյ ժողով. — Ակնկալ սահմանք. — Կ. Պոլսոյ սահմանք. — Կ. Պոլսոյ ժողով։

ԺԱ. Նկեղեցին Ե. դարուն. — Եփեսոսի ժողով. — Երեք սիեղերական ժողովներու ձգտումը. — Արեւելեան եկեղեցւոյ ու Արեւմտեան եկեղեցւոյ լեզուները. — Յունաբաբերութ մատենագիրներ. — Լատինական մատենագիրներ. — Եւաքրքականութիւն. — Քաղկեդոնի ժողով։

Հայ-Հռոմիերու Ծագումը. — Եպիսկոպոսական նոր սահ ոռներ. — Հայ մատենագիրք. — Ցոյն ու Լատին եկեղեցիք. — Պուլկար եկեղեցի. — Ռուս պատրիարքութիւն։

ԺԹ. Գլուխ ԺԱ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Հայ եկեղեցւոյ կացութիւնը. — Ժողովներ եւ մատենագիրք. — Թոնդրակեցիք. — Վկայասէրի շրջանը։ — Լատին եկեղեցին Հիւսիսային ու Պայքար Պաշտօնաթաղթութեան. — Խաչակրութիւն։

Ի. Գլուխ ԺՒ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Հայ եկեղեցւոյ կացութիւնը. — Լատին եկեղեցին. — Բարսղի կաթողիկոսութիւն. — Գրիգոր Գ. Պահլաւունի. — Լատինաց յարաբերութիւնները Հայոց հետ. — Միաբանութիւն եան խնդիր յոյնաց հետ. — Ասաջարկներ. — Ս. Ներսէս Շնորհալի. — Բանակցութիւններ. — Արեւելեան ժամակարգութիւն. — Շնորհալւոյն յաջորդները։

ԻԱ. Գլուխ ԺԲ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Հայ եկեղեցւոյ վիճակը. — Եկեղեց. մատենագիրք. — Լատին եկեղեցւոյ վանականութիւն եան փոփոխութիւնը. — Վանական կարգեր։

ԻԲ. Գլուխ ԺԳ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Դաշինք եւ ուխտ. — Ուխտագնացներ. — Որոտնեցիք. — Տաճկ եւացիք. — Աղէտ ամենայն կաթողիկոսութիւն եան վիճակը։

ԻԳ. Գլուխ ԺԴ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Լատին եկեղեցին. — Բարեկարգման պէտք. — Մելքիտ. — Եւգինէոս ու Աբեւելեան եկեղեցիները. — Կաթողիկոսութիւնը Սահն էջմիածին կը փոխադրուի. — Ամենասիցներ. — Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքութիւն եան սկիզբը. — Աղէտ ամարի ուղղութիւն. — Ս. Լուսաւորչի Աջը։

ԻԴ. Գլուխ ԺԶ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Հայ եկեղեցին այս միջոցին. — Բողոքականութիւն եան Կաթոլիկները. — Անգլիքանք. — Յովհ. Հուս. — Ջեղծումներ. — Լութեր. — Բողոքականութիւն. — Ահեկսանդրիական դաւանանք — Նեսթորիկի խաղաղութիւն. — Աբեւմտեան Ժողով. — Կալւին. — Ս. Բարթողիմէոսի կատաղածը. — Անգլիա Բողոքական. — Երիցականք. — Եպիսկոպոսականք. — Իրլանտա. — Սկովտիա. — Մարին Նահանգք։

ԻԵ. Գլուխ ԺԷ. դարուց. — Յիսուսեանք. — Բրբականտա. — Հայոց մէջ Հռոմէադաւանութիւն եան փորձ. — Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւն. — Աշխարհական տէղակալներ. — Երուսաղէմի պատրիարքական Ամոռը. — Հայոց Հայրապետական Ամոռը. — Երուսաղէմի Ժողով. — Դրանախլուանիոյ Հայերը։

ԻԶ. Գլուխ ԺԸ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Վիճակ

Հայ Եկեղեցւոյ. — Կ. Պոլսոյ Ամոռ. — Հայ-Հռոմէականք. — Վարդապետ Պատրիարքներ. — Պոլսոյ Հայ դպրոցներ. — Հիւանդանոց. — Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւն եան ժեռերը. — Երուսաղէմի պատմութիւնը. — Երուսաղէմի պարարը. — Ցոյներըը կը խլրտին գրաւել Ս. Յակոբեանց վանքը. — Ռուսոնեիոյ Հայերը. — Դաղթական Հայոց վիճակը. — Հայրապետական Ամոռի խնդիրներ. — Տաճացոյցի վերջնական կարգադրութիւն. — Հայրապետական նոր կանոններ. — Հայ-Հռոմէականաց պատրիարքութիւն։

ԻԸ. Գլուխ ԺԹ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Պապական եկեղեցի. — Պապերուն նոր ձեռնարկը. — Ցոյն եկեղեցին. — Ցոյն եկեղեցւոյ սահ ոռներ. — Պուլկար եկեղեցի. — Նեստորական եկեղեցի. — Յակոբիկեան եկեղեցի. — Ղպտի եկեղեցի. — Հռոմէական եկեղեցի։

ԻԹ. Հայ Գլուխ ԺԹ. դարուց. — Կաթողիկոսներ. — Ռուսոյ Հայ գաղութը. Հայրապետական Ամոռ. — Հրաւէր սիրոյ. — Ռուսոյ Հայ գաղութը. —

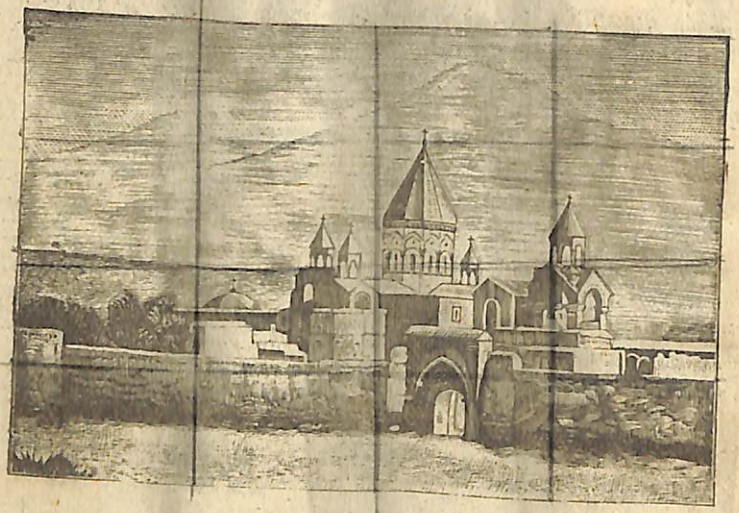

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

ԿՐՕՆԻ ՈՒՍՈՒՄ

Ա. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

ԿՐՕՆ ՈՒ ԻՐ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Կրօնը, իր ծագումն ու իր զարգացումը. — Մարդոց սրտին խորը սկիզբէն ձգտում մը կայ Աստուած ճանչնալու, սիրելու, պաշտելու և Աստուծոյ հետ հաղորդակցութիւն ունենալու: Այս ձգտումը կը կոչուի կրօն:

* Կրօնը հետզհետէ կ'աճի, կը զարգանայ այն աստիճան որ գարնան կ'իյնայ հողին մէջ: Մանկան մէջ կրօնի զգացումը չատ ազօտ է. հասակի զարգացման հետ հետզհետէ կը պարզուին այդ կրօնական զգացումները, ու գիտակցական կը դառնան: Կրօնական զգացման զարգացումը մարգուս մէջ կը նմանի նախ ցողունի, յետոյ տհաս հասկի և վերջն առոք հատիկներով հասկի:

* Մարդկութիւնն ալ ունեցած է իր ազգական ու երիտասարդական հասակը: Անիկա չանկարծ՝ մէկ ուռումով հասած չէ կրօնի բարձրագոյն ճշմարտութեան, այլ հետզհետէ, աստիճանաբար: Մեր օրերն իսկ դեռ չատ ցեղեր կան կրօնական զարգացման առաջին աստի-

ճանին վրայ: Այդ զարմանալի չէ, ինչպէս որ ոեւէ հատիկ մը այս կամ այն հողի մէջ աւելի լաւ կը բուսնի, կ'աճի, կը զարգանայ, այնպէս է նաեւ զանազան երկիրներու մէջ այլ եւ այլ ցեղերու կրօնական զգացումը: Ինչպէս որ հատիկի աճումը սա՛ անհրաժեշտ պայմաններն ունի — ջերմութեան աստիճան, խոնաւութիւն ու լոյս, այնպէս ալ կրօնի բնական ունակութիւնը կախուած է ամբողջ հոգեկան զարգացումէ, ցեղական պայմաններէ, սովորութիւններէ, չրջապատող հանգամանքներէ ու դրացի երկիրներէ: Այս պայմաններէն կարելի է որոշել կրօնի զգացման տարբեր աստիճանները ու կրած դիմայեղումները զոր զանազան ցեղեր այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ կատարած են:

Կրօնի տիեզերականութիւնը. — Ոմանք կը կարծեն թէ կան անկրօն ցեղեր. սխալ է ատիկա: Ես ոչ մէկ տեղ հանդիպած են ցեղի մը որ չհաւատայ գերիվերոյ էակներու: Հաւատքը կրօնն երեւոյթ մըն է որ յատուկ է մարդկային ազգի ամբողջութեան:

Կրօնի չորս տեսակները. — Կրօնը չորս տեսակ է, *Բռիստոնեութիւն, Իսլամութիւն, Հրեութիւն, Հեթանոսութիւն:*

1. ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆ

Հեթանոսութեան դիմայեղումները. — Արարածն արարչին տեղ պաշտելը կը կոչուի հեթանոսութիւն: Կրօնական զարգացման սորին աստիճանին վրայ կը գտնուի Հեթանոսութիւնը. անոր զարգացումը կը նմանի երախայի մը: Հեթանոսութեան կրած դիմայեղումները՝ զարգացման աստիճաններն են.

1. Փետիշականութիւն, որ քաղաքակրթութենէ զուրկ ցեղերու կրօնն է: Փետիշականութեան զարգացումը

երկիւղն է: Մարդ երբ տեսաւ թէ կայծակն ինչպէս կը ջախջախէ զարաւոր կաղնուոյ գագաթը, երբ լսեց որոտման ձայնը, հովին մռնչիւնն ու երկիրը դղրդեցնող գետնաշարժը, տարածեց բազուկները, ծնրադրեց, աղօթեց կայծակին, Որոտման, Փայլակին, Հովին ու Գետնաշարժին, իբր թէ անոնք Աստուած ըլլային: Տգէտ հեթանոսը տեսնելով թէ ինչպէս ծառը կ'աճի, կը զօրանայ ինքնիրեն, առանց մարդկային ձեռքի հոգածութեան, ծառին մէջ գերագոյն զօրութիւն մը վիճաւեց, աղօթեց այս զօրութեան, ուժին աչքև և աստուածային պաշտօն մատոյց: Ներկիսաբերձ ժայռերը, մեսաղի փայլն անգամ փեդիչի մէջ նոյն տեսակ զգացումներ յառաջ կը բերեն:

2. Բնապաշտութիւն, կրօնական քիչ մը բարձր աստիճանի վրայ կանգնած են այն ցեղերն որ կը պաշտէին արեւը, լուսինը, լուսաւորները (Բաբելացիք, Փիւնիկեցիք, Ասորիք, Պարսիկները, հին Հայերը, Յոյները): Հոս ոչ թէ երկիւղը, այլ երախտապարտութեան զգացումն է որ կ'ստիպէ մարդիկ նոյնպիսի պաշտօն մատուցանել լուսաւորներու: Ժամանակի ընթացքի մէջ այս զգացումը զարձաւ Կռապաշտութեան, այսինքն այդ լուսաւորներուն տեղ երկրիս վրայ սկսան պաշտել անոնց պատկերը: Յետոյ լուսաւորներու պատկերին տեղ անոնց փոխանորդող կենդանիներ ընդունեցին և սկսան պաշտել: Այս է կենդանապաշտութիւնը:

3. Կրօնական աւելի բարձր զարգացման աստիճանին վրայ կը գտնուէին Յոյները ու Հռոմէացիները, Հայերը, որոնք բայի յիշուած կրօններէն, մարդուն հոգեկան յատկութիւններն ու թերութիւնները ու մարդկային պարապմունքներ ալ պաշտեցին: Այս յատկութիւններն աւելի եղան տեղեակ ու զանազան աստուածներ, ինչպէս Իմաստութեան, Խաղաղութեան, Սիրոյ, Առեղութեան, Վրէժի և այլն.:

ՀՍՍՌ-Արմ.ՍՍՌ

Սակայն ի վերջոյ դարձեալ ինկան կռապաշտութեան մէջ, չմնացին փայտէ, քարէ աստուածներ, իբր թէ աստուք ըլլային Իմաստութիւնը, Խաղաղութիւնը, Սէրը և այլն։

Այն անհատներն որ Մարդկութեան ուխտ ծառայութիւն մատուցին՝ յետագայ սերունդէն պաշտուեցան, ինչպէս Եկուբատ՝ Յունաց ամէնէն հին բժիշկը, Բագոս՝ որթի մշակութեան գտնողը։

Աստուածներն ալ մարդոց պէս էին. — Ինչպէս որ մարդիկ, այնպէս ալ աստուածները անբիծ, անարատ չէին համարուեր, այլ ունէին զանազան թերութիւններ, իրարու կը նախանձէին, և կը պատերազմէին։ Ինչպէս երկինքի աստուածը Ժայռի մը վրայ ձգեց կրակի աստուածը, որուն ոտքերը կոտրեցան ու կաղ մնաց։ Այսպիսի հաւատք ու կուռքերու պաշտօն մատուցանելը չէին կրնար ներշնչել բարոյական ոյժ։

Հեթանոսներու զոհին նշանակութիւնը. — Հեթանոսներու զոհաբերութիւնն երկու նշանակութիւն ունէր, կամ կը փոխարէին աստուածներու հաճելի ըլլալ և կամ անոնց բարկութիւնն ոչնչեցնել՝ հաչտուիլ որ իրենց վնաս մը չընեն։ Ինչպէս Մոդոմ աստուածին հետ հաչտուելու համար Ասորիքի բնակիչներն իրենց որդիները կը դնէին անոր հրաչէկ բազուկներուն մէջ, և հին Գերմանացիներն աղջիկներ կը զոհէին իրենց աստուածին։

2. ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ

1. Փեղիշացիք, Բնապաչտ և Ոգեպաչտ են՝ Ասիրիկէի, Ասերիկայի ու Ովկիանոսիոյ բնակիչները։

2. Պրահմինականներ՝ Հնդկաստանի ու Չինաստանի բնակիչները։

3. Շամանականներ՝ Մոդղոլան, Ֆինեան ցեղերը և Սիպերիացիները։

4. Պուտտայական և Կոնֆուկիոսական են Ճաբան, Թիպեթի և Հնդկաչինի բնակիչները։

3. ՄԻԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հրեութիւն=Մովսիսականութիւն. — Հեթանոսները կը փնտռէին ճշմարիտ Աստուածը, բայց Իսրայէլացւոց ազգն էր առաջինն որ գտաւ զայն։ Աբրահամ ու Մովսէս կը յայտնեն թէ մեկ Աստուած կայ երկինքի ու երկրի ստեղծողն է։ Աբրահամի ու Մովսէսի ձեռքով սկսաւ Աստուած շարունակուեցաւ մարգարէներու ձեռքով։ Եհովան չէր յայտնուեր իբրև Սիրոյ հայր, այլ իբրև խիստ տէր մը, ի սպառնալիքով ու զայրոյթով իր թշնամիներուն դէմ։ Եհովան չէր ներկայանար իբրև հայր ամբողջ մարդկութեան, այլ իբրև իշխան, իբրև ազգային աստուած, Որուն իբրև ստրուկներ լսելու և հպատակելու պարտաւոր էին։ Եհովայի համար միայն Հրեաներ էին ընտրեալ ազգ, սեպհական ժողովուրդ և ոչ թէ մարդկութիւնը։ Հրէութիւնը դեռ պէտք էր յայտնեալ կրօնի։

Քրիստոնէութիւն. — Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս իր աշխարհ եկաւ, յայտնեալ կրօնի լոյսը ծագեցաւ։ Քրիստոնէութիւնը յայտնեց թէ Աստուած կատարեալ հոգի է, Հայր է սիրոյ ու ամբողջ մարդկութեան, ոչ թէ միայն Իսրայէլն է ընտրեալ ժողովուրդը, այլ և ամբողջ Մարդկութիւնը։ Աստուծոյ սիրոյն ասջև չկայ խիստ պաշտօնի, հաւակի, սերնդի, գոյնի ու ծագման միջև որով մարդիկ իրարմէ կը զանազանուէին Քրիստոնէութենէ առաջ։ Քրիստոնէական սէրը ներէն միաւորեց ինչ որ տրէտութիւնը բաժնած էր։ Քրիստոնէական կրօնը Սիրոյ կրօնն է։ Այս նշանաբանով պիտի գայ օր մը որ ըոլոր ցեղերը ըլլան «մի հօտ և մի հովիւ»։

Ա. Բնական օրենք. — *Աստուած մարդը ստեղծելու ատեն անոր մէջ դրաւ իր աստուածային ձայնը=խիղճը որ կը կոչուի Բնական օրենք=Խղճմտանքի օրենք:*

Բ. Աւետարանական օրենք. — *Աստուած իր կամքն ու իր պատուէրը կը յայտնէր նահապետներուն, ատոնք ալ իրենց յաջորդներուն: Ա.ս ալ կը կոչուի Աւետարանական օրենք:*

Գ. Դրական օրենք. — *Մարդիկ հետզհետէ ապականեցան բարքով ու վարքով, ուստի Աստուած հարկ դատեց տալ նոր օրէնքը Մովսէսի ձեռքով: Այս օրէնքը կը կոչուի Մովսիսական=Դրական օրենք: Այս օրէնքը տեւեց Մովսէսէն մինչեւ Յիսուս Քրիստոս:*

Դ. Շնորհաց օրենք. — *Մխածին Որդի Յիսուս Քրիստոսի ձեռքով աւանդուած օրէնքն է Շնորհաց օրենքը՝ Քրիստոնէական վարդապետութիւնն որ լրումն ու ճշմարտութիւնն է Աւետարանական և Մովսիսական օրէնքներուն:*

4. ԴԱՒԱՆԱԲԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ

Քրիստոնէութիւնը կը բաժնուի սա՛ եկեղեցիներուն.

1. *Հայ եկեղեցի.* 2. *Յունադաւան եկեղեցի.* 3. *Հռոմէական եկեղեցի.* 4. *Բողոքական եկեղեցի.* 5. *Աստրի եկեղեցի.* 6. *Բազդէական եկեղեցի.* 7. *Ղպտի—Հապէշ եկեղեցի:*

Եկեղեցիները երկու գլխաւոր բաժանում ունին. Արեւելեան և Արեւմտեան:

Արեւելեան եկեղեցիներ են Ադրիական ծովէն աջ դին՝ դէպի արեւելքի կողմը եկած եկեղեցիները: Իսկ Արեւմտեան են Ադրիականէն անդին մինչեւ Ամերիկա եղած եկեղեցիները:

Յունադաւան=Օրթոտոքս են Գրզական եկեղեցին, Հելլենական եկեղեցին, Սերպ եկեղեցին, Ռումանիոյ

եկեղեցին, Սերպ ու Խրուաթ եկեղեցին, Ռուս եկեղեցին, Վրաց եկեղեցին, Գուլկար եկեղեցին:

Հռոմէական են Լատիններէն, Յոյն հռոմէականները, Հայ հռոմէականները, Ասորի հռոմէականները, Մարոնիները, Մելքիտները, Բազդէացի հռոմէականները, Ղպտի հռոմէականները:

Բողոքական են Լութերական, Կալուինական, Յունկլեան, Երիցական, Անգլիկան, Մկրտական, Մորաւեան, Մաքրակրօն, Մեթոտական:

* Օամ. Կայսրութեան frիստոնեայ եկեղեցիներ. — *Օամ. Կայսրութեան մէջ 6 քրիստոնեայ եկեղեցի կայ, 1. Հայ եկեղեցի. 2. Յունական եկեղեցի (Յոյները, Գուլկարները, քրիստոնեայ Անատուտները, Սերպերը ու Հայ-Հռոմէները): 3. Հռոմէական եկեղեցի՝ Կաթոլիկ Անատուտներ, կաթոլիկ Գուլկարներ, կաթոլիկ Սուրիացիներ (Հալէպի), Մարոնիներ, Մելքիտներ, Հայ Հռոմէականներ, կաթոլիկ Բազդէացիներ, կաթոլիկ Ասորիներ, կաթոլիկ Գուլկարներ: 4. Նեստորական եկեղեցի=Բազդէացի, 5. Յակոբիկեան եկեղեցի=Ասորիներ, 6. Բողոքական եկեղեցի, Հայ ու Յոյն Բողոքականները:*

* Օամ. Կայսրութեան frիստոնեայ արուեստներ. — *Օամ. Կայսրութեան մէջ կայ 17 ազգ, 1. Կ. Պոլսոյ Հայ պատրիարքութիւն, 2. Երուսաղէմի Հայ պատրիարքութիւն, 3. 4. Կիլիկիոյ ու Աղթամարայ մանուկան կաթողիկոսութիւն, 5. Հայ Հռոմէականաց պատրիարքութիւն, 6. Կ. Պոլսոյ Յունաց պատրիարքութիւն, 7. Երուսաղէմի Յունաց պատրիարքութիւն, 8. Աղեքսանդրիոյ Յունաց պատրիարքութիւն, 9. Անտիոքի Յունաց պատրիարքութիւն, 10. Գուլկար էկզարքութիւն, 11. Նեստորական Բազդէացիներու պատրիարքութիւն, 12. Հռոմէական Բազդէացիներու Բաբելոնի պատրիարքութիւն,*

13. Յակոբիկեան Առաքինեաց պատրիարքութիւն, 14. Մելքիսեդեկեան Անտիոքի ու Ալեքսանդրիոյ պատրիարքութիւն. 15. Մարոնիտեաց Անտիոքի պատրիարքութիւն, 16. Ղպտիներու «Ալեքսանդրիոյ» պատրիարքութիւն, 17. Կաթոլիկ Ղպտիներու պատրիարքութիւն Ալեքսանդրիոյ:

*Ծանօթ.— Ալեքսանդրիոյ Ս. Մարկոսի Ղպտի աթոռէն կախեալ է Հապէշաստանի մետրապոլիտը=Աբունանու Շօայի Դիբրա Տաբորին վանահայրը: — Անտիոքի պատրիարքութեան անտեղով 4 պատրիարքութիւն կայ, Յունաց, Յակոբիկներու, երկու կաթոլիկ հաստատութեանց՝ Մելքիտներու, Մարոնիտներու:

Այս ամբողջ պատրիարքութեան վրայ եթէ ուզեցինք մեր Ս. Էջմիածնի Ընդհ. Հայրապետութիւնը, Հռոմի Պապը, Վենետիկի Պատրիարքը, Թուրեցոյ Պատրիարքը ու Լիզաբոնայի Պատրիարքը, Սերպ եկեղեցւոյ մետրապոլիտը, Աթէնքի մետրապոլիտը, Ռումանի եկեղեցւոյ մետրապոլիտը, Ռուս եկեղեցւոյ մետրապոլիտը: Վրաստանի Եկզարքը, ընդամէնը կ'ունենանք 27 պատրիարքութիւն որուն 17ը Օսմ. կայսրութեան մէջ է միւս 10ը արտաստմանն:

5. ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԿՐՕՆԸ

Հեթանոսական կրօնի ուսման կարեւորութիւնը. — Մեր եկեղեցւոյն քանի մը սովորութիւնները լաւ հասկնալու համար, պէտք է սորվինք Հայոց հեթանոսական կրօնը, որ մինչեւ անոր մէջ կը գտնենք մեր բանի մը սովորութիւններու բացատրութիւնը:

Հայոց հեթանոսական կրօնին երեք շրջաններ. — Հայոց հեթանոսական կրօնը կարելի է բաժնել երկու

գլխաւոր շրջաններու. Ա. Բնապաշտութիւն — Բազմաստուածութիւն, Բ. Կռապաշտութիւն:

Բնապաշտութիւն. — Հին Հայերն Արեւն ու Լուսինը կ'ընդունէին իբրեւ քոյր ու եղբայր. Արեգակի երկրպագութիւնը Հայոց մէջ խոր արմատ ձգած էր, այնպէս որ մեր քրիստոնէական պաղպտիարներու և եկեղեցական բառաստեղծութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Կ'ապօթենք՝ դէպի արեւելք կենալով, եկեղեցիները կը չինուին դէպի արեւելք, չարականներու և աղօթքներու մէջ չատ անգամ կը կրկնուին «Արեգակն արդար», «Լոյս արարիչ լուսոյ» եայլն: Այս բառերը պիտի հասկնանք փոխաբերական կերպով՝ իբրեւ բարի Աստուծոյ գաղափար կամ Յիսուս Քրիստոսի նշանակութեամբ: Թէև Աւետարանի Առաքելոյ և Թղթոց մէջ նաև Արեգակ և Լոյս բառերով կողջունուի Քրիստոս:

Կրակն ու Ջուրը, իբրեւ օգտակար սարք և մաքրող զօրութիւն, կը պաշտուէին իբրեւ քոյր ու եղբայր, ինչպէս յայտնի է Սրտաչափի ժողովին գրաւոր պատասխանէն՝ Պարսիկ Միհրներսեհ հազարապետին:

Այլեւայլ տեղեր գտնուած Սօսիներու անտառը նոյնպէս կը պաշտուէին հին Հայոցմէ, հոն կ'աղօթէին և տերեւներու չարժման համաձայն գուշակութիւններ ալ կ'ընէին:

Բազմաստուածութեան շրջանին կարելի է վերագրել նաև հետեւեալ աստուածութիւնները:

Յարալէզներ. — Հին հայերը կը հաւատային թէ կան աստուածներ, որոնք մարդուն վերքը լիզելով լիզելով՝ կը բժշկեն, մինչեւ իսկ մեռած մարդը կրնան ողջնցնել: Այս աստուածութիւնը կը ներկայացնէ մեզի հին Հայոց բժշկական համոզումը թէ լիզելով՝ կարելի է չատ մը վերքեր բժշկել:

Քաջեր=բարի ոգիներ. — Հին հայերը կը հաւատային թէ մահուան լեռներու վրայ կան ոգիներ—քաջեր, որոնք չար մարդիկ կը բռնեն ու լեռներու մէջ կը պատժեն:

Ֆերեբէ=հրեշտակ. — Այս ոգիներն աստուածներու կամքը մարդոց կը հաղորդէին. պարսկերէն ֆերեշթէ բառը Քրիստոնէութեան մէջ նոյն գաղափարով հրեշտակի փոխուեցաւ:

Դեւ ու Դժոխք.— Դեւերը չար ոգիներ էին և ամեն բնակարանը պարսկերէն Դուզախ կը կոչուէր, որ քրիստոնէութեան մէջ փոխուելով՝ Դժոխք ըսուեցաւ, իբրև մեղաւորներու յաւիտենական տանջանքի տեղ:

Նաւասարդի=Ամանորի տօն. — Հին հայերն Օգոստոս 15ին ժողվուելով՝ մեծ հանդէսներ կը կատարէին ի պատիւ Պաղաբերութեան աստուածին, և իրենց առաջին բերքերն անոր նուէր կը տանէին ի նշան երախտագիտութեան. ուստի ներկայիս մէջ ալ նոյն օրն եկեղեցիներու մէջ խաղող կ'օրհնուի և շատ ընտանիքներ իրենց այգիներու խաղողէն նուէր կը ղրկեն եկեղեցի:

Այս տօնն այն աստիճան հաճելի էր հին հայերուն որ հին երեւելի հայ մը մեռնելու ատեն իր ցաւն յայտներ է միմիայն Նաւասարդի տօնի հաճոյքէն զրկուելուն համար, հետեւեալ խօսքերով. «Ո՛ տայր ինձ զծուխն ծխանի, և զառատօան Նաւասարդի, զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց, մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանեաք»:

Նաւասարդ պարսկերէն «Նոր տարի» ըսել է, նոյն նշանակութիւնն ունի նաև Ամանոր բառը. ուրեմն այս տօնը հին հայոց Նոր տարիի տօն էր, զոր կը կատարէին Օգոստոս 15ին:

Միհր, կրակի աստուած էր, ոմանք ասիկա նեթէական կրակը չէր, այլ անեղական յատկութիւն մըն էր,

որուն Հայերը հոգ կ'ըսէին, և տարին անգամ մը, Փետրուար 14ին, նեթէացէս կը ներկայացնէին մեծ խաթոյկ վառելով, որուն չուրջը նոր տարեկն ու փեսացները ձեռք ձեռքի տալով՝ կը պարէին. դեռ ներկայիս մէջ ալ շատ մը գիւղերու մէջ նոյն սովորութիւնները կը կատարեն Տիրամօր Վերափոխման առջի իրիկունը:

Տիր, ասիկա ճարտարութեան և ուսմունքի աստուածն էր, կը համարուէր Արամազդի գրագիրը: Աստղ ձեռքն էր կենաց գիրքը, որուն մէջ բոլոր մարդոց բարի և չար գործերը կը գրէր և անոնց համաձայն վարձատրութիւն կամ պատիժ կը տրուէր: Այս աստուածին յիշատակութիւնը մինչև անգամ կայ մեր ժողովրդի մէջ հետեւեալ ըրոյցներով «գրողը տանի քեզ», «գրողի գրկին մէջ գրուիս», «ճակատագրիս այս էր գրուած» և այլն:

Կռապաշտութիւն. — Հին հայերն իրենց պաշտած վերոյգրեալ գաղափարները նեթէացէս ներկայացնելու համար չունէին կուռքեր, իրենց դրացի ազգերուն նեթէանալով, և սկսան անոնց երկրպագութիւն ընել:

Մեր մէջ գտնուած նշանաւոր կուռքերն հետեւեալներն էին.

Անահիտ՝ որ կը համարուէր Մայր գգաստութեան, երկրին չունչ և կենդանութիւն պարգեւող: Աստղ արձանը չինուած էր ոսկիէ. ուստի Ոսկեծին, Ոսկեմայր կը կոչուէր:

Արամազդ՝ որ աստուածներու հայրն էր, երկնքի և երկրի արարիչը:

Աստղիկ, Գեղեցկութեան աստուածուհին էր:

Վահագն՝ Քաջութեան աստուածն էր և Աստղիկին ամուսինը:

Նանէ՝ Պարկեշտութեան աստուածուհին էր, որ կը ներկայացնէր սիրար առնական և պարկեշտ Հայ կինը:

Աստուածպաշտութեան տեղեր եւ պաշտօնեայներ.

— Ս. Հին աւեն Հայոց աստուածպաշտութեան տեղերը լեռներն ու անտառներն էին, վերջերը միայն տաճարներն ու յայներէն տոմարեցան մեհեաններ ու բագիններ չինել: Բ. Աստուածպաշտութեան պաշտօնեաները քուրմ կը կոչուին: Գ. Հայ քուրմերն ազնուականներու պէս ընդարձակ կալուածներ ունէին և մեծ հարստութիւն: Դ. Հայ քուրմերն իրենց հոգեւոր պաշտօնին և անթիւ հարստութեան չնորհիւ, մեծ ազդեցութիւն ու իշխանութիւն ունէին թէ ազնուական դասակարգի և թէ հասարակ ժողովրդի վրայ: Առանց անոնց համաձայնութեան կարելի չէր երկրի մէջ որ և է փոփոխութիւն կամ նոր կարգադրութիւններ ընել: Այս էր պատճառն որ քուրմերն իրենց զօրաւոր ազդեցութեամբ երեք հարիւր տարի չարունակ հակառակեցան Քրիստոնէութեան և չթողուցին որ Նոր կրօնը տարածուի և արմատ ձգէ մեր ժողովրդի մէջ:

6. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՉ

Քրիստոնէական վարդապետութեան Ս. Գիրքը. — Շնորհաց օրէնքի=Քրիստոնէական վարդապետութեան աղբիւրն է Աստուածաչունչն որ 75 գրքէ կը բաղկանայ: Եւ որպէս զի սովորական գիրքերէն տարբեր, կը կոչուի Ս. Գիրք: Սորը ի՛նտանուի իր ծագման, պարունակութեան և նպատակին պատճառաւ: Կը բաժնուի երկու գլխաւոր մասի, Հին ու Նոր Կտակարան որ կը կոչուի նաև Հին ուխտ ու Նոր ուխտ: Կը կոչուի Կտակարան որ կը նշանակէ Աստուծոյ կարգադրած կանոններու տեղ. կը կոչուի Ուխտ, որովհետև Աստուած այս գիրքով ուխտ կը կոչուի Ուխտ, որովհետև Աստուած այս գիրքով ուխտ

տար: — Աստուած Հին Կտակարանին մէջ երեք ուխտ կատարեց Նոր Կտակարանով:

Սրբազան պատմութիւն կը կոչուի արտաքին բոլոր պատմութիւններէն որոշելու համար:

Ս. Գրքի բնագրին լեզուները. — Հին Կտակարանը գրեթէ ամբողջ գրուած է Երբայեցերէն լեզուով որ սեմական լեզուներէն մէկն է: Բարելոնի գերութենէն ետքը Հրեայներն Երբայեցերէն չէին հասկնար ու չէին գործածեր, այլ արամերէն գիտէին որ յունական լեզուն էր: Քրիստոսի աեն այս էր Հրէից լեզուն:

Նոր Կտակարանի գիրքերը Յունարէն գրուած են. Մեծն Աղեքսանդրի աշխարհակալութենէն և Յոյն գաղթականներուն Ասիոյ ու Ափրիկէի այլ և այլ կողմերը հաստատուելէն ետք, Յունարէն լեզուն գործածական եղաւ այն աեն ծանօթ բոլոր աշխարհի մէջ: Հրէից մէջ սմանք, մանաւանդ Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղքին և ուրիշ երկիրներու գլխաւոր քաղաքներու Հրեայ բնակիչներն այդ լեզուն կը խօսէին: Հրէաստանի մէջ ալ կը խօսուէր: Յունարէն լեզուն գործածող հրեայները Նոր Կտակարանի մէջ կը կոչուին հեղինակաւոր:

Հին Կտակարանի Յունարէն թարգմանութիւնը. — Ք. Ա. 285ին Եգիպտոսի Աղեքսանդրիոյ քաղքին մէջ կատարուեցաւ Հին Կտակարանի Յունարէն թարգմանութիւնը, Պտղոմէոս եղբայրասէր թագաւորին հրամանաւ, եօթանասուն ուսեալ, հեղինակաւոր հրեայներու ձեռքով: Այս կոչուեցաւ Եօթանասնից թարգմանութիւն:

Քրիստոսի Ք. դարուն կէսէն առաջ, Հին ու Նոր Կտակարանն ասորերէնի թարգմանուած էին՝ Ասորոց հիւսիսային կողմը ու Միջագետք բնակող քրիստոնեաներու պործածութեան համար: Այս թարգմանութիւնը կը կոչուի Բեշիտդ որ կը նշանակէ «Պարզ»:

Հայերեն թարգմանութիւնը. — *Մեր երանաչնորհ թարգմանիչները Հին կտակարանը նախ սորերէնէ թարգմանելով՝ յետոյ եօթանասնից թարգմանութեան վրայէն սրբագրեցին և այնքան ճիշտ թարգմանուեցաւ որ այժմեան բանասէրներէն կը կոչուի «Թագուհի թարգմանութեանց»:*

* Ս. Գրքի ուրիշ լեզուներով թարգմանութիւնը. — 1. *Լատիներեն թարգմանութիւն, Բ. դարուն Ս. Գիրքէն Հին կտակարանը եօթանասնից վրայէն իսկ Նոր կտակարանը՝ Յունարէն բնագրէն թարգմանուեցաւ Լատիններէն:* Դ. դարուն Յերոնիմոս սրբագրելով Հին կտակարանի թարգմանութիւնը՝ նոր մը պատրաստեց որ կոչուեցաւ Վուլկատա=հասարակաց: Հռոմէական եկեղեցին յետոյ ինչ ինչ սրբագրութիւններ ընելով՝ ընդունեց այդ թարգմանութիւնը: Ս. Գրքի արդի եւրոպական լեզուներով տպագրուած թարգմանութեանց չարքը հիմնուած են այս թարգմանութեան վրայ:

2. *Ղպտերեն թարգմանութիւնը* Գ. ու Դ. դարուն կատարուեցաւ և Դ. դարուն ալ՝ *երովպագերենը:*

3. *Վրաց թարգմանութիւնը՝* Ջ. դարուն:

4. *Սլաւ թարգմանութիւնը* կատարուեցաւ Թ. դարուն Թեսալոնիկեցի կիւրղի ձեռքով յունարէնի վրայէն: *Ռուսերը, Պուլկարներն ու Սլաւ ուրիշ ժողովուրդներ* այս թարգմանութիւնը կը գործածեն:

Առանք են Ս. Գրոց հին թարգմանութիւնները:

Նոր ժամանակներս Ս. Գիրքը թարգմանուեցաւ 200էն աւելի լեզուներու:

Հին Կտակարանի բաժանումները.—*Հին կտակարանն երեք մասի կը բաժնուի, Ս. Օրէնք, Բ. Մարգարէ, Գ. Գիրք:*

Ա. Օրէնք. — (*Եբրայեցերէն Դորա*) կը պարունակէ *Մովսէսի Հնգամատեանը՝* 1. Ծննդոց, 2. Ելից, 3. Ղեւտացւոց, 4. Թուոց, 5. Բ. օրինաց:

Բ. Մարգարէ. — (*Եբրայեցերէն Նեպիիմ*) որ կը պարունակէ, *պատմական գիրեր*, 1. Յեսու, 2. Դատաւորք, Հռութ, 3. Ա. ու Բ. Թագաւորաց գիրքեր, 4. Գ. ու Դ. Թագաւորաց, 5. Ա. ու Բ. Մնացորդաց, 6. Դանիէլ, 7. Եզրաս ու Նեեմիա, 8. Եսթեր, 9. Յոբ, 10. Բ. Մակաբայեցիք, 11. Տովբիթ, 12. Սիրաք:

= Բուն մարգարէ. — 1. Եսայի, 2. Երեմիա ու Ողբք, 3. Եզեկիէլ, 4. Ժ-Բ. Փոքր մարգարէ:

Գ. Գիրեր. — (*Եբրայեցերէն Քրուվիմ*) 1. Սաղմոս, 2. Առակք, 3. Երգք երգոց Սողոմոնի, 4. Սողոմոնի ժողովողք. 5. Սողոմոնի իմաստութիւն:

*Նկեղեցւոյ մէջ կարդացուածները.— *Յիսուս Քրիստոս ու առաքեալներ* 263 անգամ բուն ու բուն վկայութիւններ ու 376 անգամ իմաստներու վկայութիւններ *յառաջ բերած են Նոր կտակարանի մէջ:* Ահա այս պատճառու Հայ. Առաքելական Ս. Եկեղեցին հրապարակաւ կը կարդայ գրեթէ բոլոր այս գիրքերն ի լուր ժողովրդեան:

*Առանձին կարդացուողներ.— *Հետեւեալ գիրքերէն թէև Յիսուս Քրիստոս ու առաքեալք վկայութիւններ չեն բերած, սակայ հանդերձ ճշմարիտ Աստուածպաշտութեան, հաստատուն Հաւատքի, անշէջ ժողովրդասիրութեան, Սուրբ նախանձի ու ընտիր Բարոյականութեան չատ գեղեցիկ, կենդանի օրինակներ են ու խրատներ:*

Առանձին զատ՝

1. *Հռութը կը ներկայացնէ Դաւիթ թագաւորի ծագումն ու Յիսուս Քրիստոսի նախահայրերէն մէկուն մայրն:*

2. *Եզրաս ու Նեեմիա կը պատմեն Երուսաղէմի աւերումն ու զոհերուն խանդավառեալ կարգերուն վերանորոգութիւնը:*

3. *Տովբիթ կուսակրօն ճշմարիտ առաքինութեան կենդանի պատկեր:*

4. *Սիրաք՝* ծաղկաքաղ հատուածներ են Սղոմոնի ու մարգարէից գրուածքներէ:

5. *Յուդիթ ու Եսթեր* կը ներկայացնէ կանանց հնազբաղիտութիւնը ու քաջութիւնը:

6. *Մակաբայեցւոց գիրքը* կը պատմէ Ալեքսանդրի սիրապետութիւնը Ս. երկրին, անոր թագաւորութեան բաժանումը, Մակաբայեցւոց զօրանալը, պատերազմը Պաղոմեանց ու Անտիոքոսներու դէմ, և կ'ամփոփէ Ջոգնէ Հին Կտակարանի պատմական չրջանը, գրեթէ 350 տարուան ժամանակագրութիւն մը որ Հին Կտակարանի պատմութեան թելն ծայրը կը կապէ Նորին սկզբին:

Նոր Կտակարանի գիրերը. — Նոր Կտակարանն ալ 3 մաս կը պարունակէ. *1. Աւետարանք, 2. Գործք Առաքելոց, 3. Թուղթ Առաքելոց, 4. Յայտնութիւն:*

Աւետարանիներն չորս են. — *Աւետարան՝* ըստ Մատթէոսի, ըստ Մարկոսի, ըստ Ղուկասու, ըստ Յովհաննու:

Գործք Առաքելոց, Թուղթ Պօղոսի առ Հռոմէացիս, առ Կորնթացիս, Ա. Բ. Թուղթ առ Գաղատացիս, առ Եփեսացիս, առ Փիլիպեցիս, առ Կողոսացիս, Ա. Բ Թուղթ առ Թեսաղոնիկեցիս, առ Տիմոթէոս, Ա. Բ. Թուղթ առ Տիտոս, առ Փիլիմոն, առ Եբրայեցիս, Յակոբի Կաթողիկեաց թուղթ, Պետրոսի Կաթ. թուղթ, Ա. Բ. Յովհաննու Կաթողիկեայ, Ա. Բ. Գ. Յուդայի Կաթողիկեայ, Յովհաննու «Իր ընդ եղբայրն»: Իսկ Յովհաննու Յայտնութեան գիրքը գաւառած է ի չարս աւանձին կարգալու գիրքերուն:

Նոր Կտակարանի գիրքերն ալ իրենց պարունակութեան հաւասար կը բաժնեն սա մասերուն. — *Պատմական, Ուրատական, Մարգարէական:*

Պատմական են Ս. Աւետարանները ու Գործք առաքելոցը:

Ուրատական են Առաքելական Թղթերը:

Մարգարէական է Յովհաննու յայտնութիւնը: Հոս կ'աւետարանէ թէ ինչպէս Քրիստոնէութիւնը պիտի յաղթէ Կռապաշտութեան:

Եկեղեցւոյ մէջ կարդացուած գիրքերը կը կոչուին Կանոնական գիրեր:

Գերութեան դարձէն ետք, Հրեաները սկսան Հին Ուխտի առջի գիրքերը հաւաքել, ժողովել, իսկ Նոր Կտակարանի գիրքերն ալ սկսան Ս. դարէն ու առաքեցան Գ. դարուն: Գլուխներու բաժանումները, ինչպէս նաև կէտադրութիւնը աւելի վերջէն է:

Բ. ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՆԻՑ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ

Նախահայր. — Աստուած թագաւորութեան հաստատութիւնը նախապատրաստած է հին ատենն լուսաւոր, իմաստուն ու օրհնափր մարդոց ձեռքով: Աստուած իրեւ դաստիարակ չատ երկար ատեն մարդկութիւնը նախապատրաստած *որպէս զի անիկայ կարենայ երկնից արքայութիւնը մտնել:* Այս նախապատրաստութեան սկիզբը դրաւ Դրախտէն սա խօսքով «*Սղիցէ թշնամութիւն ի մէջ քո և ի մէջ զարմի (օձի), նա ապաստացէ քեզ գլխոյ և դու ապաստացես գարշապարի նորա*»: Այս կը նամարուի երկնքի թագաւորութեան առաջին մարգարէութիւնը: Այն անձն որ օձի գլուխը պիտի չարխիէր՝ *Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս* է:

Աստուծոյ արքայութեան նախապատրաստութիւնը իրականապէս սկսաւ այն անձերէն զորս Աստուծոյ յայտնական աչքը ընտրած էր նախահայր ըլլալու այն

ցեղին ուրիէ 2000 տարի առաքը ծնաւ մեղքի օձին գլուխը ջախջախողը։

Աստուծոյ արքայութիւնը նախապատրաստող անձերն են նահապետներն ու մարգարէները։

Մարգարէներ. — Աստուած իր կամքը մարդոց յայտնելու համար՝ կը յարուցանէր ժողովուրդին մէջէն հատուածրիմ, անձնուրաց, անվեհեր, երկիւղած ու բարեպաշտ մարդիկ որոնք կը կոչուէին մարգարէ։ Հին կտակարանի մարգարէներն էին եհովայի մանուաւոր պաշտօնեաները, զորս Աստուած կը յարուցանէր ու կը ղրկէր ի հարկին մարդոց պարտքը ճանչցնելու, նամոզելու թէ մեղաւոր են ապաշխարութեան և ուղղութեան հրաւիրելու, նաև թագաւորները հրահանգելու, և հրաստարակելու Աստուծոյ դատաստանը մարդոց դէմ։

Մարգարէները կ'օգնէին քահանայներուն ու Ղեւտացւոյ՝ Աստուծոյ ժողովուրդը հատուածի մէջ կրթելու, մանաւանդ Իսրայէլի թագաւորութեան մէջ ուր պակաս էին Աստուծոյ ճշմարիտ քահանայներ։

Մարգարէները գործակից էին թագաւորներու՝ հաստատուն գործերուն մէջ բարեպաշտութիւն ու առաքինութիւն ծաղկեցնելու համար։

Մարգարէները պատգամ կ'ստանային տեսիլքի մէջ։ Այս յայտնութեան աստն Աստուած երբեմն կ'երեւար, երբեմն ալ Ս. Հոգին կ'ազդէր մարգարէներու մտքին։ Պատգամները կ'ուղղուէին պետական մարդոց, քահանայներուն, նաև ժողովրդին՝ գրով կամ բերանացի, հրապարակաւ, յաճախ հրաշքով կամ խորհրդաւոր նշաններով որոնց նպատակն էր պատգամները մեկնել ապտւ ընել։

Մարգարէներն ամենք կը կանչուէին արօտէն ու հօտերէն։ Բայց կային նաև մարգահից դպրոցներ Գաբաաի, Բեթէլի, Գազգազաի, Երիքովի մէջ։ Մարգարէները որպիսութիւն չստեղծելով այդ դպրոցին մէջ եղան ոչ միայն կրօնի վարդապետ, այլև ներշնչեալ մարգարէներ։

Մարգարէները թագաւորներու հսկող պահապաններն էին.—Նաթան ու Գադ Դաւթի պատմութեան մէջ, եղիա՝ Ագաաբին օրով։ Մարգարէին պատրաստութիւնն էր թագաւորին խորհուրդ տալ եթէ անիկա օրէնքէն հեռանար, երբ իր կոչումը դժուներ, երբ անիրաւութիւն գործէր. Մարգարէները եհովայի ներքին ձայնն=խիղճն էին որ բարձրաձայն կը քարոզէին, կրօնի ու Աստուծոյ անունով կը խօսէին։ Մարգարէները՝ տէր էին թագաւորներու վրայ անոնք Աստուածային զօրութեամբ այնպէս կ'իշխէին որ չտաեր սարսափահար կ'ըլլային։

Մարգարէները ժողովրդին առին հես. — Մարգարէներու կոչումն էր տրէից թէ՝ անհատին և թէ ընդհանուրին եհովայի հետ ունեցած ուխտը պահպանել տալ Աստուծոյ կողմէ և էր ժողովրդի կողմէն հնազանդութիւն։ Երբ հեռանային անոնք եհովայէն, մարգարէները զանոնք նորէն եհովային կը դարձնէին։ Վերին աստիճանի նախանձախնդիր էին ճշմարտութեան, ծայրաստիճան անվեհեր։ Անոնք ամէնէն խիստ կը բորբոքէին, երբ խըղդուին եհովային կրօնի և ուրիշ կրօններու մասին էր։ Այդ պարագաներուն անոնց խօսքն որատ ու կայծակ կը կտրէր, ինչպէս Եսայի, Երեմիա։ Բարոյ ապականութեան առն ժողովուրդին ապաշխարութիւն կը քարոզէին ու խաղաղութեան առն ժողովրդին ուսուցիչն էին քահանայներուն հետ։ Թշուառութեան առն կը մխիթարէին ժողովուրդը՝ յիշեցնելով իրենց նախահայրերուն Աստուծմէ արուած խոստումը, և երբ ապաշխարէին, մարգարէները կը յայտնէին թէ ներուած է իրենց յանցանքը։

Մարգարեները ապագայն կը գուշակեին. — Մարգարէները կը քարոզէին թէ պիտի գայ Աստուծոյ Թագաւորութիւնը, պիտի ծնի խոստացած Մեսիան, մօտիկ ապագայի մէջ։ Ամոս Մարգարէն կ'ապաւէր որ Եհովան Դաւթի ինկած տունը պիտի կանգնէր, երջանիկ ժամանակը նորէն պիտի դարձնէ։ Եսայի կը նկարագրէ Մեսիային անձնաւորութիւնն ու իշխանութիւնը, Միքիա Մեսիային ծննդեան տեղը, Երեմիա կը խօսի Նոր Ուխտի մասին, Բրիատոյի մարդեղութեան, փրկագործութեան մասին ալ մարգարէացած են միւս մարգարէները։

Գ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցւոյ հիմնադիրը. — «Իբրև եկն լրումն ժամանակին առաքեաց Աստուած զորդին իւր որ եղեւ ի կնոջէ, և եւուա ընդ օրինօք, զի զնոսա որք ընդ օրինօքն էին՝ գնեսցէ, զի մեք զորդեգրութիւն ընկալցուք։» Ս. Պօղոս, այս քանի մը խօսքերով բարձրացուցած է փրկագործչին ծագումը, նպատակն ու պաշտօնը։ Եկած էր անկիա վերջացնելու համար օրէնքի Հին Ուխտը ու հաստատելու Նոր Ուխտը։ Այս պաշտօնը ի կատար հանելու համար՝ Յիսուս հրաշալի կերպով ծնաւ Ս. Կոյսէն, 12 առաքեալներով շրջապատուած՝ Պաղեստինի մէջ քարոզեց իր վարդապետութիւնը, զրոս կ'ապացուցանէր հրաշքով։ Փարիսեցիք, Սադուկեցիք հալածեցին զայն։ Հրապարակի վրայ 3,5 տարի քարոզելէն ետք, Յիսուս իր կեանքը վերջացուց։

1. ՀՐԻՇՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՅԻՍՈՒՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Սպասում փրկարար ժամանակին. — Մարգարէութիւնն իր պաշտօնը կատարելէն ետք, մարգարէին բեմը լռեց։ Գրեթէ 400 տարի Բրիատոյ առաջ վերջին մարգարէն էր Մաղաքիա։ Մարգարէութեան բարձման հետ կ'սկսի նոր շրջան մը փրկութեան, դաստիարակութեան։ Եզրաւէն սկսեալ հաւաքած էին Հին կտակարանի գիրքերը, օրէնքն ու մարգարէութիւնը քննելու և սորվելու համար՝ ամենքը ջերմ եռանդ ու սէր մ'ունէին, և անհամբերութեամբ կ'սպասէին փրկարար ժամանակին։ Հրեայ ժողովուրդն իր փրկութիւնը կը փնտռէր եղած սովորութիւններուն ու արարողութիւններուն մէջ ու հաւատարիմ կատարման մէջ։

Օրէնքը ժողովրդին հասկցնելու չորս դասակարգութիւն ադանդ կային՝ Փարիսեցիք, Սադուկեցիք ու Եսսենեանք, Հերովդիանոք։

Փարիսեցիները. — Փարիս՝ կը նշանակէ քաժանեալ։ Հրէութեան կրթուած, զարգացած ու ազդեցիկ դասակարգը կը կազմէին փարիսեցիները, — ուղղափառ հին հրեաները։ Այդ դասակարգը սկսաւ Ք. Ա. 480ին, երբ ժողովուրդը Բաբելոնի գերութենէն ետ դառնալով՝ աւերակներու պէտք ունէր։ Աստից գործունէութիւնը սկզբան չատ գովելի էր, ամենայն եռանդով ու ազնիւ սկզբունքով կ'աչխատէին ժողովուրդը դաստիարակել, իսկ կրօնական բարեպաշտութիւն քարոզելով ու գործով օրինակ տալով՝ ժողովուրդը գործնականութեան մէջ զօրացնել։ Փարիսեցիներն ի վարձ իրենց ծառայութեան՝ արժանի եղան Բարեպաշտից տիտղոսին։ Ամբոխին յարգանքը գանուք մնծամիա և անունք այն կէտին հասան որ հեռացան,

բաժնուեցան ժողովրդէն, և խիստ օրինապահութեամբ, անհանդուրժելի զարձան ու ինկան ձեւապաշտութեան, երեսպաշտութեան ու կեղծաւորութեան ախտին մէջ: Այս է փարիսեցի, փարիսեցիութիւն կոչուածը: Խիստ էին օրէնքի մասին, բայց իրենք ըստ այնմ կեանք չէին վարեր: Ծայրաստիճան աւանդապահ էին ծիսական օրէնքները կատարելուն, (պահեցողութիւն, լուացում, աղօթք, տասանորդ տալ, շաբաթը պահել) բայց մոռցած էին սրտի ու կամքի բարոյական կողմը, օրէնքի ծանր մասը՝ սիրը բոլորովին մոռցած էին: Իրենք զիրենք սուրբ կ'անուանէին, մինչդեռ ամէն բան կեղծ էր անոնց մէջ:

Փարիսեցիներէն անանք բարձրագոյն աստիճաններու անդամ էին. ուրիշներ ռաբբիներու ուսուցիչ, դպիրներ, օրինականներ = օրէնքի աստուածաբանական ու իրաւաբանական մեկնիչներ: Քիչ բացառութեամբ ամենքն ալ իրենց փառքին ու օգտին վրայ կը մտածէին: Մեսիան՝ աշխարհի Փրկիչը չէին հաւատար: Ուստի Յիսուս Քրիստոսը ցմահ ատեցին ու հանգիստ չըրին մինչեւ որ խաչին վրայ չբարձրացուցին:

Սադուկեցիք. — Արդար կը նշանակէ Սադոկ. իրենց անունը առած Ռաբբի Սադոկէն (Քրիստոսէ 200 տարի առաջ): Կ'ուրանային հրեշտակաց գոյութիւնը, անմահութիւնը, յարութիւնը ու վերջին դատաստանը: Ս. Գրքին մէջէն միայն Հնգամատեանը կ'ընդունէին իբր Աստուածաշունչ: Վայելչասէր մարդիկ էին, ու ժողովրդին վրայ քիչ ազդեցութիւն ունէին: Հռոմայեցւոց հետ լաւ յարաբերութեան մէջ էին, ու Փարիսեցիներու հետ թշնամի: Միայն մէկ խնդրի մէջ իրարու միացան Սադուկեցիք ու Փարիսեցիք. Քրիստոսի դէմ, ճշմարտութեան դէմ:

Եսսենեաներ. — Փարիսեցիներէն ու Սադուկեցիներէն բարոյապէս աւելի բարձր էին Եսսենեաներ որ կը նշանակէ փրկող, որովհետեւ ո՛չ միայն հիւանդները կը բժշկէին, այլ և իրենց վարած կեանքը փրկարար ազդեցութիւն մ'ունէր: Հրեայներէն անջատուած՝ հեռու կ'ապրէին Մեռեալ ծովու եզերքը: Անոնց մէջ ամէն ինչ հասարակաց էր, աշխատասէր էին, պարզ ու ժուժկալ կեանք մը կ'ապրէին: Երդում չէին ըներ ու չէին ամուսնանար: Ով որ իրենց միաբանութեան անդամակցէր, կ'տանար տղայ մը՝ աշխատանքի նշանակ, գոգնոց մը՝ մաքրութեան նշանակ, ու ձեռք մը սպիտակ զգեստ՝ միաբանութեան տօնական զգեստը: Խորհրդապահ էին, տաճար չէին յաճախեր ու կ'արհամարհէին աշխարհի զուարճութիւնները:

Հերովդիանոսք. — Հերովդիանոս կը կոչուէին այն պանդուռտները՝ որոնք Հերովդէս Ջորրորդապետի կուսակից և գաղափարակից էին: Հերովդէս Հրեից տօներն ու օրէնքները վերցուցած էր տալով անոնց տեղ իր կազմած օրէնքները:

Յովհաննէս Մկրտիչ.—Զաքարիայի քահանայապետին որդին էր Յովհաննէս Մկրտիչ որուն կոչումն էր Տիրոջ երեսումը քարոզելու: Անիկա Հին ուխտի վերջին մարգարէն էր, Տիրոջ յառաջընթաց կարապետն էր որ կոչուած էր Տիրոջ համար ճամբայ պատրաստելու, որպէս զի փառաց թագաւորը Աստուած, պատրաստ ճամբու վրայէն անցնի: Իր նախորդներէն աւելի մեծ հանդիսացաւ: Նշանաւոր եղաւ իր աշխարհնուրացութեամբ ու պարզութեամբ, ճշմարիտ սիրով ու հոգիով. համեստութեամբ և հեզութեամբ, իր ազնուագոյն անձնուրացութեամբ:

Հին աշխարհի նախապատրաստութիւնը Քրիստոնեութիւնն ընդունելու. — Հրեայք հետզհետէ ցիրուցան

տարածուած էին Հռոմէական աշխարհի զանազան գաւառներու մէջ, և կը հակազդէին հեթանոս աշխարհի վրայ։ Շատեր կուռքերու մեհեանները թողլով՝ եկովայի պաշտպանութեան հաւատացած էին, անոնք կը կոչուէին եկաւուս, նորահաւատս։ Հեթանոսութիւնը կորսուած էր իր վարկը։ Հռոմէական պետութեան անթիւ ժողովուրդները քաղաքականապէս միանալով՝ Աւետարանի ծաւալման պիտի նպաստէին։ Յունարէն լեզուն իր ութեզերական հանդամանքով պիտի դիւրացնէր ութեզերական կրօնի մը հաստատութիւնն աշխարհի վրայ։ Ամբողջ մարդկութիւնը հասունցած էր փրկագործութիւն ընդունելու։ Ամէն տեղ Փրկչի կարօտը զգալի եղաւ։ Մարդկութիւնը նախապատրաստած էր Փրկչի գալստեան ու Քրիստոնէութեան հաստատութեան։

Երբ նախապատրաստութեան ժամանակը լրացաւ, Աստուած զրկեց իր Որդին, Բեթղեհէմի Մաղաղ մսրին մէջ ծագեցաւ աշխարհի լոյսը։

Յաչափայտի վրայ, Հոգեվարքին մէջ վկայելով իր գործին ճշմարտութեան։ Մահուան առեն պատահեցան նաև բազմաթիւ սքանչելիքներ, Տաճարին վարագոյրը վերէն վար պատռելով՝ Հրէից կը ծանուցանէր թէ խլզուած էր այն ուխտն որ կար եհովայի ու իրենց ժողովրդին մէջև, և թէ Աստուած պիտի հաստատէր ուրիշ ուխտ մը որուն ժառանգորդ պիտի ըլլային կռապաշտ ժողովուրդներու բոլոր մասերը։ Յիսուս ինքն իսկ յարութիւն առաւ մահէն երեք օր ետքը, ինչպէս գուշակուած էր կանխաւ։ Գերեզմանէն դուրս ելլելով՝ տակաւին 40 օր իրեններուն հետ մնաց, և վերջապէս պարձաւ Անոր քով որ պինք զրկած էր։

Պենտեկոստէ ու եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն. — Իր աշակերտներէն դեռ չբաժնուած Յիսուս խոստացած էր անոնց զրկել «Հոգին ճշմարտութեան» որ պիտի քնակէր անոնց հետ յաւիտեան և պիտի առաջնորդէր անոնց ամենայն ճշմարտութեամբ։ Այս խոստումը կատարուելու խակին։ Առաքեալները Մատաթիան ընտրելով՝ լեցուցած էին այն տեղն որ առաքելական խմբին մէջ Յուդայի արատքամբ թափուր մնացած էր, երբ Փրկչին համբարձումէն 10 օր ետք, խոստացուած հոգին իջաւ անոնց վրայ և իր ներկայութեամբ յայտնեց արտակարգ իրողութիւններով։

Քրիստոսի աշակերտները խօսելան նորանոր լեզուներ, Պետրոսի քարոզութեամբ Քրիստոնէութեան դարձան երեք հարիւր Հրեաներ։ Քրիստոնէական եկեղեցին իր սկզբնաւորութիւնը գտաւ, եկեղեցին հաստատուած էր։

Նախնական վիճակ. — Այս փութանակի աճումը իրեն հետ բերաւ կազմակերպութեան պէտքը։ Ամէն ինչ հասարակայ էր, Քրիստոնեաներն էին մեկ սիրտ ու մեկ անձ։ Եղբայրասիրութիւն մը կազմած էին, իրենց գոյքերն ու ստացուածքները կը բաշխէին այն եղբայրներուն որ կաթօտ էին և վաճառուածներուն գինը կը բերէին ու հասարակայ գանձանակի մէջ կը դնէին։ Վերնատան մէջ կը ժողվեցնէին, կ'ուրգէին, կ'աղօթէին ու կը փառաբանէին։

Հաւատացեալները իսկզբան չարունակեցին յաճախել Երուսաղէմի ժողովը, այս պատճառաւ չատ հաճելի էին չորս ժողովրդեան ու զանազան կապեր ունենալու հրեականութեան հետ։ Ժողովուրդը համարձակ կը չարգէր Աչակերտները։

Սակայն Հրեայ մեծամեծ անհանդիստ աչքով մը կը դիտէին նոր վարդապետութեան յառաջադիմութիւնը, հակառակ թէ քրիստոնէութիւնը նոր կրօնք մըն է որ հին կրօնքին տեղ պիտի բռնէ, առաքեալները երկիցս բան-

տարկել առին և հրամայեցին որ Յիսուսի անունով չը սորվեցնեն: Անոնք մտածելէ զերծ մնացին: Ջի օրէնութայց Գամալիէլի որ մեծ յարգ ունէր ժողովրդին առջև, միջամտութեամբ Սանիդրինը վախցաւ ժողովուրդը յուզելէ: Այսպէս հալածական եկեղեցին աւելի զօրացաւ, աւելի ճոխացաւ իր Առաւածային ապաւինութեան մէջ:

Նորահաստատ եկեղեցին սկզբան գրեթէ պահած էր հին ուխտի պաշտամունքները, բայց որչափ կը հալածուէր, այնչափ կը բաժնուէր հրէական ծէսերէն:

Եթէ մէկը փափաքէր քրիստոնէից միաբանութեան մէջ մտնել, բաւ կը համարէին հարցնել թէ կը հաւատայ ու կ'ընդունի որ Յիսուս Քրիստոս է խոստացուած Մեսիան: Ապա մկրտելով կ'ընդունուէր անդամակցութեան եկեղեցւոյ: Անիկա վարքով ու բարքով առաքինի ըլլալու էր: Եթէ մէկը իր ընթացքով խռովութեան առիթ ըլլար նախ կը խրատուէր, կը յանդիմանուէր, կը սաստուէր, և եթէ չուղղուէր և չզգաստանար, եկեղեցիէն՝ այսինքն հաստատեալ միաբանութենէն կը մերժուէր:

Եօթն սարկաւագներ. — Նուէրներ բաշխելու և գիտութեան գործերու վարչութիւնը առաքելոց կը վերաբերէր, իրենց զբաղումներուն վրայ բարդում մըն էր անչուշտ ասիկա, սեղանի սպասաւորութիւնն այնքան ծանրաբեռն էր որ խորհեցան ուրիշներուն յանձնել զայն: Առիթը ներկայացաւ հելլենացեալ Հրեաներու ձեռքով: Առանք դառնապէս բողոքելին թէ իրենց այրիները սեղանին վրայ յետին կարգը կը մնային, այն առեն առաքեալները քաղցրութեամբ ընդունելին այս բողոքը և խորհուրդ առին եղբայրներուն ընտրել եօթն սարկաւագներ որ վերակացու ըլլան նիւթական պէտքերուն:

Եօթն սարկաւագներուն մէջ էին Ս. Ստեփանոս ու Փիլիպպոս:

Ս. Ստեփանոս. — Թէև Սանհեդրինը զգուշութեամբ վարուեցաւ, սակայն Ս. Ստեփանոս հին ուխտի բարձման վրայ այնքան հանդարտ խօսած էր որ կոչուեցաւ Առեան, հոս ալ պաշտպանողական առենախօսութեամբ հաստատեց իր խօսածը, և իր կորովի հաստատամտութիւնը քաւեց մարտիրոսական մահով, քարկոծուեցաւ առանց դատաստանի: Նահատակութեան առեն նկատեց իր դահիճներուն և աղօթեց Յիսուսի:

Ս. Ստեփանոսի հակառակորդներէն էր Սողոս Տարսոնացին:

Գ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԸ ՓԱՐՈՁՈՒԻ ՀԵԹԱՆՈՍՆԵՐՈՒՆ

Հրեայներու դարձը. — Ս. Ստեփանոսի նահատակութենէն ետք, հրէից մոլեգնութիւնը հաւատացեալներուն վրայ անցաւ, որոնք գրեթէ, առաքեալներէն զատ, խոյս տուին Երուսաղէմէն և ցրուեցան Հրէաստանի, Սամարիոյ գիւղերը և մինչև իսկ Փիւնիկէ, Կիպրոս ու Անտիոք: Հաւատացեալներուն այդ ցրուումը ոչ միայն չվնասեց հաւատքին ծաւալման, այլ և օգտակար եղաւ անոր, և պատճառ եղաւ որ հրեայ մարդիկ փոխեն իրենց անոր, և պատճառ եղաւ որ հրեայ մարդիկ փոխեն իրենց հաւատքը: Փիլիպպոս սարկաւագ գնաց քարոզել Սամարիա: Այս քաղքին բնակիչները թէև միաստուածեան դաւանութիւն մ'ունէին ու մեսիային կ'սպասէին, բայց իրենց հերցեալ պաշտամունքը ուղղափառ հրեայներու կողմէ կը մերժուէր իբրև խառնակրօն բան մը հրէութեամբ ու հեթանոսութեամբ, վերջապէս ճշմարիտ կառապետ մը: Սիմոն անուն մոգ մը որ իր ճարտարութեամբ կ'սպլեցնէր Սամարացիները՝ մկրտուեցաւ: Եւ երբ Երու-

սաղեմէն Պետրոս ու Յովհաննէս Սամարիա ղրկուելուն, անոնց աղօթքով Ս. Հոգին իջաւ Սամարիայի նորահաւատներուն վրայ, Սիմոն ալ ուխտեց արծաթով գնել Աստուծոյ շնորհքը, և նոյն իշխանութիւնը զոր ունէին առաքեալները: Անկա իրարու հետ չվոխած էր Աստուծոյ շնորհքն ու մոգութիւնը, թէև վայրկեան մը ղղջաց, սակայն Ս. Հերձուածին չարժասիրն եղաւ: Առաքեալները հիմնեցին եկեղեցի մը Սամարիոյ մէջ:

Երկցներ. — Երուսաղէմի եկեղեցին ինչպէս որ սարկաւագներ ընտրած էր հաւատացեալներու մէջէն ու անոնց հաւատոյ թեամբ, նոյնպէս ընտրուեցան երկցներ որոնց պարտաւորութիւնն էր կազմել եկեղեցւոյ ժողովկամ ատեան ու սահմանել անոր վարչութիւնը:

Քրիստոնեայ անուններ. — Քրիստոնեաները գրուելով Աւետարանը տարածուեցաւ Սամարիայէն հեռու տեղեր ալ, ինչպէս Դամասկոս ուր կար Հրեայ զօրաւոր գաղթականութիւն մը Անտիոք որ Հռոմէական կայսրութեան երրորդ բազմամարդ ու մեծափարթամ քաղաքն էր: Անտիոքի եկեղեցին Հայոց եկեղեցիէն առաք, նախապատնեշ դարս, հիմնուած առաջին եկեղեցին է: Բառնաբաս Անտիոք ղրկուեցաւ, երբ անոր եկեղեցւոյն լուրը հասաւ Երուսաղէմ: Անտիոքի եկեղեցին չուռաւ զօրացաւ առաջնածային շնորհքով ու առաջին անգամ տեղւոյն հաւատացեալները սասյան Քրիստոնեայ անունը, հրէաներէ զանազանելու համար: Քրիստոնեաները զերար ծանօթանալու համար՝ երեսին կը խաչակնքէին:

Առաքեալներուն ճարտասան տեղերը. — Տասներկու առաքեալները և 70 աշակերտները զանազան տեղեր ու քարոզեցին քրիստոնէութիւնը յիշենք անոնցմէ ոմանք:

1. ԹԱԴԷՈՍ ու ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ քարոզեցին Հայոց:

2. ԱՆԴՐԷԱՍ Պետրոսի եղբայրը, նախապէս Յովհաննէս Մկրտչին աշակերտը, քարոզեց Յունաստանի Թրակիոյ ու Սկիւթիոյ և Ասիոյ պատրաս քաղաքը սպանուեցաւ խոտորնակ խաչի վրայ (X) որ ընդհանրապէս կը կոչուի «Ս. Անտրէի խաչ»:

Անդրէաս Յունադաւան եկեղեցւոյ առաքեալն է և Յունաց Պատրիարքութիւնն իր յաջորդութիւնն կ'առնէ ասիկ:

3. ԲԱՐՆԱԲԱՍ Ղեւտացի էր ու ընիկ Կիպրոսցի, քարոզեց Անտիոք, գնաց Տարսոն, գարձաւ Երուսաղէմ 45ին: Յետոյ Պօղոսի հետ քարոզեց Կիպրոս ուՓ. Ասիա:

4. ԹՈՎՄԱՍ, յուդարէն կը կոչուէր Դիդիմոս=Երկուորեակ, Գալիլիացի էր, անձնուրաց, բայց ոչ դիւրահաւան, չհաւատաց առանց ապացոյցի Քրիստոսի յարութեան: Քարոզեց Հնդկաստան, և ի գարձին Հայոց:

5. ՅԱԿՈԲՈՍ ԿՐՏՍԵՐ, որդի Ալփեայ. սա Յիսուսի հետ ազգակցական կապ մը ունենալուն համար կոչուեցաւ «Եղբայր Տեառն». եկեղեցական պատմութեան մէջ «Արդար» մականունով կը ճանչցուի: Ոմանք կ'ուզեն Յակոբոս Ալփեանը զանազանել Յակոբոս Տեառն եղբայրէն, և այս կերպով երեք Յակոբոսներ ենթադրել. 1. Յակոբոս Երէց, 2, Յակոբոս Կրտսեր Ալփեան և 3. Յակոբոս Տեառնեղբայր: Անկա քահանայներու նրամանաւ քարկոծուեցաւ 62ին: Երուսաղէմի չհնազանդ, Երուսաղէմի Ս. Եպիսկոպոսը ու Ս. Պատրիարքը եղաւ: Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ասկէ կ'առնէ իր յաջորդութիւնը: 61ին գրեց իր ընդհանրական թուղթը ուղղուած գլխաւորապէս հրեայ հաւատացեալներուն:

6. ՅԱԿՈԲՈՍ ԵՐԷՑ, եղբայր Յովհաննու Աւետարանչին, Զեբեդիոյ ու Սողոմէի որդին, մնաց Երուսաղէմ, գլխատուեցաւ 44ին Հերովդէսի հրամանաւ: Առաքեալներուն մէջ առաջին մարտիրոսն է:

7. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ, Յակոբոս Երեցի կրտսեր եղբայր, Յիսուսի սիրելի աշակերտը նախապէս աշակերտ Յովհաննէս Մկրտչի, համբարձումէն ետք մինչեւ 65 մնաց Երուսաղէմ, յետոյ այս թուականին գնաց Եփեսոս ու աշխատեցաւ Աւետարանը տարածել Փ. Ասիա: 95ին աքսորուեցաւ Պատմոս կղզին ուր գրեց իր Յայտնութիւնը: Յետոյ դարձաւ Եփեսոս ուր մեռաւ 100ին: Յովհաննէս ամէնէն երկայնակեացն էր առաքեալներուն մէջ:

Եփեսոսի եկեղեցին հիմնուեցաւ Յովհաննէսի ձեռքով:

8. ՊԵՏՐՈՍ կը կոչուէր ԿԵՓԱՍ=վէմ, ձիներս Յովհաննու որդին, քարոզեց Երուսաղէմ, Սամարիա, Անտիոք, Կորնթոս, Բաբելոն: Պետրոսի Հռոմայ առաջին Եպիսկոպոս եղած ըլլալը չհաստատուիր Ս. Գիրքով: Եւսեբիոս կեսարացին (Դ-ոց· դար) առաջին անգամ կը յիշէ Պետրոսի Հռոմի Եպիսկոպոս եղած ըլլալը: Բաբելոնէն (Եփրատի եզերքէն) իր Ա. Թուղթերը գրեց Փ. Ասիոյ քրիստոնեայ եկեղեցիներուն: Նահատակուեցաւ 68ին Ներոնի կայսրութեան օրով, հաստատեց Անտիոքի աթոռը 46ին:

9. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԲԵԹՍԱՅԻԹԱՑԻ, Նախապէս աշակերտ Յովհաննէս Մկրտչի, քարոզեց Փռիգիա, վախճանեցաւ Աստրոց Հերապոլիս քաղաքը:

Աւետարանիչներէն Մարկոսի կ'ընծայուի Ալեքսանդրիոյ եկեղեցիին հիմնարկութիւնը, սակէ կ'առնէ Պապիաս եկեղեցին իր առաքելութիւնը:

10. ՍԻՄՈՆ ԿԱՆԱՆԱՑԻ որ Սիմոն Նախանձայոյզ ալ կը կոչուի և Յուդա Յակոբեան որ Դեբէոս ալ կը կոչուի՝ քարոզեցին Միջագետքի ժողովուրդներուն:

11. ՄԱՏԹԻՈՍ, որ աստաւածային վիճակաւ ընտրուեցաւ ԺԲ-ոց· առաքեալ, զանազան երկիրներ քարոզելէ ետք, դարձաւ Պաղեստին որ վճարեց իր կեանքը մարտիրոսական մահով:

12. ՊՕՂՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ՝ Ս. Սաւփանոսի նահատակութենէն քիչ մը ետքը, Քրիստոնեայ արիւնն անգամ մըն ալ հոսեցաւ Երուսաղէմի մէջ, Հերովդէս Ագրիպպաս Հրէից հաճելի ըլլալու համար՝ առաքեալներէն Յակոբոս Երեց սպանել տուաւ 44ին, միեւնոյն բախտը պատրաստած էր Պետրոսի որ հրաշալի փրկութեամբ մը խոյս տուաւ բանտէն:

Նոյն միջոցին կ'սկսի առաքելութիւնն անոր որ թէև սկզբան եռանդուն հակառակորդ էր Քրիստոնէից, այլ յետոյ առաքեալներէն աւելի աշխատեցաւ Քրիստոնէութեան ծաւալման: Անիկա Սողոս էր, Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքին մէջ ծնած, Բենիամինի ցեղէն գաղթական Հրեայի մը որդի: Սողոս Դամասկոս կ'երթար 35ին Քրիստոնեաները հոն հալածելու համար, երբ հրաշքով մը ընդունեց քրիստոնէական կրօնը: Անանիայի ձեռքով մկրտուելով՝ կը փափաքէր առանց յապաղելու քարոզել նոր վարդապետութիւնը:

Պօղոս առաքելութեան կ'սկսի. — Սակայն իր հին կրօնակիցներու կուսակցութիւնները սոսկալին քաշուիլ Արաբիոյ անապատը: Երեք տարի ետք դարձաւ Դամասկոս և յետոյ մեկնեցաւ Երուսաղէմ ուր տեսաւ միայն Պետրոս առաքեալն ու Յակոբոս կրտսերը: Երուսաղէմէն դարձաւ նախ Տարսոն ու յետոյ Անտիոք ուր հրաւիրուեցաւ Բառնաբաս առաքեալէն: Այն տեղ առաջին կ'սկսի Պօղոսի առաքելութիւնը: Իր եռանդը չէր կրնար սահմանափակուիլ միայն մէկ քաղաքի աւետարանչութեան մէջ: Կոչում մը տանէնց Յիսուսի անունը «կրել առաջի հեթանոսաց և թագաւորաց և որդւոյն Իսրայէլի:» Բազում երկիրները լսեցին առաքեալին ձայնը որոնց մէջ միշտ կը չրջէր, կը ճամբորդէր յաջողութեամբ: Պօղոսի է առաւելապէս հեթանոսաց առաքեալը:

Ա. Ճամբորդութիւն 44—49. — Պօղոս առաջին ճամբորդութեան մէջօրհն կը կատարէ Կիպրոս ու Փոքր Ասիոյ մէկ մասին մէջ: Աշխատութեան գլխաւոր հանգրուաններն եղան Պամփիլիա, Պերգա, Պիսիդիոյ Անտիոք, Իկոնիոն, Լիւստրա ու Դերբէ քաղաքները: Ժամանակ մը ուղեկցեցան Յովհ. Մարկոս ու Բառնաբաս:

Բ. Ճամբորդութիւն 53—55. — Շիղա, Ղուկաս ու Տիմոթէոս ընկերացան առաքեալին Բ. Ճամբորդութեան, որ այցելութիւն առաւ Փոքր Ասիոյ հաստարակութեանց, յետոյ Տրոյասէն անցաւ Թէսաղոնիկէ ու Յունաստան ուր աւետարանեց Փիլիպպէի, Թէսաղոնիկէի, Պերեայի Աթէնքի մէջ: Այս քաղքին մէջ հաւատքի դարձուց Դիոնեսիոսը որ անդամ էր Արիսպագոսին: Վերջապէս մէկ ու կէս տարի Կորնթոսի մէջ մնալէն ետք, Եփեսոսի ու Երուսաղէմի ճամբով Անտիոք կը դառնայ: Պօղոս Տիտոսի ու Տիմոթէոսի Ասիոյ ու Կրետէի եկեղեցիները հովուելու պաշտօն յանձնեց:

Երրորդ ճամբորդութիւն 55—58. — Գ. Ճամբորդութիւն Գաղատիոյ ու Փռիւգիոյ եկեղեցիներն այցելելէն ետք, առաքեալը երկու տարի ու քանի մը ամիս մնաց Եփեսոսի մէջ: Պօղոս յետոյ գնաց Յունաստան և թերևս նոյն իսկ Լիւրիկէ, քարոզելով ու թուղթեր գրելով Հռոմայեցւոց, Կորնթացւոց ու Գաղատացւոց եկեղեցիներուն:

Պօղոսի բանտարկութիւնը. — Հազիւ արեւելք դարձած ու Երուսաղէմ ժամանած էր Ս. Պօղոս, անոր բանտարկուեցաւ և ամիսներ շարունակ իր առաքելութիւնը: Պօղոս իբրև Հռոմէական քաղաքացի իր բանտարկութեան մասին յանուն կայսեր բողոքելով՝ հակառակութեամբ Հռոմ տարուեցաւ (60) և հոն գլխատուեցաւ 67ին Ներոնի հրամանն վրայ: Զարչարանքին տեղւոյն վրայ դարեր ետք բարձրացաւ Աբբայարան մը:

Ժողով առաքելոց, Անտիոքի մէջ վէճեր. — Պետրոս առաքեալը կուռնելիոս հարիւրապետը մկրտելով՝ ժողովարանէն դուրս քրիստոնեայ հաստարակութեան մը գոյութեան սկզբունքը զօրացած էր, որմէ հետզհետէ անկախ դառնալը անխուսափելի էր: Թէև որոշուած էր որ հեթանոսներն առանց հրէութենէն անցնելու պիտի մկրտուէին եկեղեցին, բայց խնդիրը էր թէ ազա՞տ պիտի մնային հրեական օրէնքի տրամադրութիւններէն: Անտիոքի մէջ պաղեստինէն եկած քրիստոնեաները կը գտնուին որ կը պնդէին թէ հեթանոսութենէ դարձողները փրկուելու համար պարտաւոր էին թլփատուիլ և յանձն առնել Մովսիսական օրէնքի պահպանումը: Այդ կարծիքը կը խրտչեցնէր նորադարձները: Այս պատճառաւ երկու կողմէն ալ զօրաւոր պայքար մը ծագեցաւ: Որոշեցին որ Պօղոս ու Բառնաբաս խնդիրը ներկայացնեն Երուսաղէմի Հաստարակութեան: Խնդիրը քննելու համար՝ առաքեալները հաւաքուեցան Երէցներուն հետ 52ին: Առաքելական ժողովը ընդունեց այն կարծիքը թէ հարկաւոր չէր փրկութեան համար Մովսիսական օրէնքի տրամադրութիւնները: Ժողովը խմբագրեց հեթանոսաց կենցաղավարութեան սկզբունքներն ու Երուսաղէմի պատգամները յանձնել հաւատացեալներու պիտոյութեան:

Մովսիսական օրէնքն ամէն տեղ չէր կրնար պզտիկ օրէնք մը համարուիլ. նոյն իսկ հեթանոս աշխարհի քրիստոնէութեան մայրաքաղաքին Անտիոքի մէջ գտնուող հրեացիներն առաջին եղան որ խուսափեցան իրենց օրէնքի պահպանութենէն:

Երուսաղէմի կործանումը. — Պաղեստին Հռոմէական գաւառ էր 63ին (Ն. Ք.), Հրեայք Հռոմէական պետութեան դէմ կարգապահութեան հակառակ ընթացք

մը ունեցան: Այս անկարգութիւնը աւելցաւ 66ին: Հռոմայեցիք կեսարս զօրապետը ղրկեցին որ պաշարեց Երուսաղէմը, բայց չկրցաւ տիրել քաղքին: Ներոն կայսրը Բ. անգամ ղրկեց Վեսպասիանոսը որ չխնայեց և ոչ մէկ բանի: Երբ Վեսպասիանոս կայսր ընտրուեցաւ, իր որդին Տիտոսը ղրկեց որ աւարտէ պատերազմի գործը ու տիրէ Երուսաղէմի: Տիտոս 70ին տիրեց Երուսաղէմի ու կործանեց քաղաքը:

Հրեայները դար ափխարհ. — Հրեայները Տրայանոս կայսեր օրով (115) Ադրիանոս կայսեր առեն դարձեալ կարգապահութեան հակառակ վարուեցան: Հռոմայեցիք պաղեստինը աւերեցին, Հրեայներն ցրուեցան Յունաստան, Գերմանիա, Իտալիա: Ադրիանոս կայսեր տրամադրութեամբ Հրեայներուն մեծ մասը փոխադրուեցաւ Սպանիա:

Քրիստոնէութեան ծաւալումը. — Ս. Պօղոսի ճամբորդութեան մէկ ուղեգիծը բաւական է ցոյց տալու համար թէ Հռոմէական կայսրութեան գաւառներուն մէջ քրիստոնէութիւնը հաստատուն արմատ ձգած էր: Միւս երկիրներն ալ չուշացաւ հաւատքի սերմերը ընդունիլ առաքեալներուն մահէն ետք: Մեծ քաղաքներու մէջ մանաւանդ կանուխ կազմուեցան նշանակելի հաստատութիւններ:

Քրիստոնէութիւնը կեդրոնի մէջ. — կեսարու ձեռքով նուաճուած 58—51 (Ն. Ք.) Գալեան Օգոստոսի ձեռամբ նոր կազմակերպուած էր երբ քրիստոնէութիւնը ծնաւ: Նորթանզլայէն զատ, Օգոստոս երեք նահանգներ կազմեց Ակուիտանիա, Լուգդունիա ու Բելգիա: Այդ երեք նահանգներուն մայրաքաղաքն էր Լիոն: Նորթանիլ ուր կը բնակէին Յոյներ, Իտալացիներ ու կեդրոնի Աւեստրանը քարոզելու յարմար դաշտ մըն էր: Մարսիլիա և ուրիշ քաղաքներ ուր Յոյն և Հռոմէական քա-

ղաքակրթութիւնը կը փթթէր՝ կանուխ ունեցած քրիստոնեայ հաստատութիւններ: Բ. դարուն Լիոնի (Գաղղիա) ու Վիեննայի քրիստոնեայ հաստատութիւնք լաւ վիճակ մը ունէին: Լիոնի մէջ մանաւանդ նուիրապետութիւնը ամբողջովին կազմակերպուած էր: Քրիստոնէութիւնը հոն տարածուեցաւ ձեռամբ Փոթինոսի որ Լիոնի եկեղեցւոյն հիմնադիրն ու Ս. եպիսկոպոսը կը համարուի: Գ. դարուն մէջ Հռովմայեցի քարոզիչներ քարոզեցին Գաղղիոյ միւս մասերուն մէջ ու զանազան եկեղեցիներ հիմնեցին: Եւ այդ կերպով կանուխէն կային այնչափ բազմաթիւ եպիսկոպոսական աթոռներ:

Քրիստոնէութեան յառաջադիմութեան պատճառները. — Արդէն ըսինք թէ աշխարհը պատրաստուած էր քրիստոնէութեան: Յառաջադիմութեան այդ պատճառներն պէտք է միացնել նաև ուրիշ պատճառներ ալ, ամենէն առաջ այն զօրութիւնը զոր ճշմարտութիւնն ունէր իր մէջ: Այդ զօրութեան ազդեցութիւնը անժխտելի է: Քրիստոնէութիւնն աշխարհի բերաւ այնպիսի վարդապետութիւն մը որ գերազանց էր իմաստուններու բոլոր ուսուցումներէ ու ամէնուն իմացականութեան մատչելի:

Հաւատքի համար քրիստոնէից պատած նախանձախնդրութիւնը ծաւալման զօրաւոր միջոց մըն է: Քրիստոնէից վարքին մաքրութիւնը, իրարու նկատմամբ ունեցած սէրը, ճշմարիտ քարոզութիւն էին հեթանոսաց համար որոնք ընտելացած էին մոլութեանց ու անառակութեանց: Տանջանքի մէջ քրիստոնէից ցոյց տուած կորովն ալ հեթանոսներու մտքին վրայ խոր տպաւորութիւն մը կը ներգործէր: Մարտիրոսներու հոգւոյն արիութիւնը ոչ նուազ կը ճիգ ընէր հեթանոսները: Ս. Պետրոս Տերտուղիանոս իրաւամբ կ'ըսէ թէ «Արիւն մարտիրոսաց՝ սերմ քրիստոնէից» և Լակտանտիոս կ'ըսէ.

«Աստուածային կրօնքը կ'ածի, ցորչափ հալածանքը աւելնայ»:

Եկեղեցւոյ վիճակն Ա. դարուն մէջ.— Քրիստոնէութեան Ա. դարերուն մէջ եկեղեցին մէկ էր, որովհետեւ ամէնքն ալ միեւնոյն դաւանանքն ու միեւնոյն եկեղեցական արարողութիւնները ունէին, ինչպէս պատուիրած էին առաքեալները:

Այս եկեղեցին մանաւորելու համար, երկրին ու ազգին անունով կը յիշուէին, ինչպէս՝ Երուսաղէմի եկեղեցի, Հայոց եկեղեցի, Անտիոքի եկեղեցի, Ալեքսանդրիոյ եկեղեցի, Եփեսոսի եկեղեցի, Յոյն եկեղեցի, Հռոմի եկեղեցի, կապադովկիոյ եկեղեցի, Կորնթացւոց եկեղեցի, Գաղատացւոց եկեղեցի:

Ե. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԸ ՀԱԼԱԾՈՒԻ

Քրիստոնեութեան ծաւալման դէմ արգելքներ. Հալածանքները.— Հին հեթանոսութեան մէջ պետութիւնը կրօնի ամբողջ հոգը ինքզինքէն սառնձնած էր: Հռոմայեցիք մանաւանդ բուռն եռանդով կը պատուէին իրենց հայրենական աստուածներուն պաշտամունքը: Պետական իրաւանց զօրութեամբ, Ամենադից մեհեանին մէջ ընդունուած էին յաղթուած ու կայսրութեան միացած ժողովուրդներու աստուածութիւնները: Քրիստոնէութեան Աստուածը միայն չկրցաւ այդ մինաչեւորհը վայելել: Քրիստոնէից՝ ամբողջ աշխարհը դարձնելու դիտաւորութիւնը վանգաւոր էր ծանօթ կրօնին, և կ'սպառնար նոյն իսկ Հռոմէական վարչութեան, որուն նեցուկն ու արգասիքն էր կրօնը:

Քրիստոնէից գործնական կեանքը ճչմարիտ երկիւղածութիւն կը հրամայէր. մերժել Հռոմայ աստուածայեալ կայսրերու մեծարանքն ու պատիւը, ռազմական հանդիսութեանց չմասնակցիլ, և կ'արհամարհէին հեթանոս աստուածները: Այս ամէնը բաւական էին, և աւելին ալ էր կասկած յարուցանելու և քրիստոնեաները կայսրութեան ու Հռոմայ ինքնակալին թշնամի նկատել տալու:

Ամենայն պատ հեթանոսք Աստուածպաշտութիւնը Աստուածամարտութիւն կը նկատէին. կ'ըսէին թէ հասարակաց ճաշի տակ ծածկուած են չուայտութիւններ, անպարկեշտութիւններ: Կրօնը ապրուստի միջոց մը ընող անձեր, քուրմեր, դասատուներ գիւրաւ կը գայթակղէին, կը զայրանային տեսնելով նոր կրօնին տարածուիլը, որ կ'սպառնար ցամքեցնել իրենց եկամուտներու աղբիւրները: Բնական էր որ պիտի գրգռէին ամբոխը քրիստոնէութեան դէմ և քրիստոնէից նկատմամբ պատած անհիմն, սուտ զրոյցներ պիտի տարածէին:

Այս գրգռութիւններէն յառաջ եկան յաճախ ու մանաւանդ Բ. դարուն ժողովրդեան կատաղութեան արիւնալի պայթիւններ: Խուժանին մէջ տեղի ունեցած այդ յուզմունքը չատ անգամ ստիպեց կայսերական իշխանութիւնը որ քրիստոնէութեան հակառակի: Երբեմն ալ, մանաւանդ Գ. դարուն կառավարութիւնը քրիստոնէութեան դէմ թշնամութիւն յարոյց, ընդհանրապէս ամբաստանութեան ու դատապարտութեան չարժանացնել հեթանոսական զոհագործութեան մերժումը, որ կրօնի դէմ նախատինք մը, արրատզծութիւն մը ու քրէական ոճիր մը կը համարուէր:

Որչափ որ յաճախադէպ ու խուժդուժ եղան հալածանքները, սակայն չկրցան ջնջել քրիստոնէական հաւատքը: Քրիստոնեաները դիւցազնութեամբ կուրծք

տուին տանջանքի ու մահուան, այն դահիճներէն աւելի որ չէին կրնար հանդուրժել զանոնք չարչարելու։ Այն արիութիւնն որով անոնք կը յաղթահակէին չարչարանքին, աչխարհի համար ակներեւ նչան մըն էր իրենց կրօնի Աստուածային ծագման։

Հռոմէական կայսրութեան մէջ քրիստոնէութեան դէմ կատարուեցան տասը մեծ հալածանք։

Ա. հալածանք. — Կղովիոս կայսրը 51ին Հռոմէն վտարեց այն օտարները որոնք յուզումներ կը պատճառէին։ Ներոնի կայսրութեան օրով (54—68) միայն սկսան Հռոմէական կայսրութեան մէջ կատարուած հալածանքները։ Այդ կայսրը դեռ նոր հրկիզած էր (19 Յուլիս 64?) Հռոմը՝ զայն նոյնպէս վերականգնելու փոխարէն դէմ ըլլալու մտադրութեամբ։ Այդ աղետաւոր չարիքին իբր հեղինակ ամբաստանեց քրիստոնեաները. ուստի չատ անձեր մեռան տոկալի տանջանքով։ Գերեզմաններն ալ մայրաքաղաքին օրինակին հետեւեցան։ Այս հալածանքին (67) զոհուեցան Պետրոս ու Պօղոս առաքեալները։

Բ. հալածանք. — Վեսպասիանոս ու Տիտոս քիչ մը գադար տուին քրիստոնեաներուն, բայց Դոմիտիանոս (81—86) իր իշխանութեան վերջին տարիները նչանաւոր հանդիսացուց հալածանքներով։

Գ. հալածանք. — Ներվա (96—98) քաղցրութեամբ վարուեցաւ, բայց Տրայանոս (98—117) նուազ նպաստաւոր եղաւ Քրիստոնեաներուն դէմ։ Փոքր Ասիոյ մէջ քանի հալածանքներ կը միչտին։ Ադրիանոս (117—138) ու Անտոնինոս (138—160) աւելի արամադիր երեւցան քրիստոնեաներուն՝ զանոնք պաչտպանելով ժողովրդին կատաղութեան դէմ, սակայն հոս հոն քրիստոնեայք տանջուեցան։

Դ. հալածանք. — Կատարուեցաւ Մարկոս Աւրելիոս

կայսեր օրով (161—180)։ Այսր իշխանութեան առաջին տարիները պատահած պատերազմի, ժանտամահի աւելի իբր պատճառ քրիստոնեայք ամբաստանուելով՝ հալածուեցան մանաւանդ Աւրեւելքի մէջ։ Կամմոտի գահակալութեամբ (180—192) քրիստոնեաները քիչ մը չունչ առին։

Ե. հալածանք. — Սեպտեմիոս Սեւերիոս (193—211) թէև գիտակից քաղաքականութիւն մը ցոյց տուած էր քրիստոնեայներուն, բայց արդիլեց հեթանոսներուն քրիստոնէութեան դառնալ։ Այս եղաւ Ե. հալածանքի սկիզբը։

Զ. հալածանք. — Թրակացի Մաքսիմինոս կայսեր օրով (231—238) քրիստոնեայներուն վիճակն անտանելի եղաւ։ Կապադովկիոյ ու Պոնտոսի մէջ վկաներ նահատակուեցան գետնաշարժը քրիստոնեայներու վերագրելով։

Է. հալածանք. — Դեկոս (229—251) դերազանցեց իր նախորդները յարուցած մեծաւոաւոր հալածանքով։ Ամենէն տոկալի տանջանքներն ի գործ դրուեցան որ չատերուն վրայ տեսակ մը ազատութիւն յառաջ բերաւ։ Գոթացւոց դէմ մղուած պատերազմին մէջ Դեկոս մեռնելով՝ քրիստոնեաները կատարեալ անդորրութիւն վայելեցին։

Ը. հալածանք. — Վալերիանոս (253—260) 253ին հրովարտակով կը հրամայէր քահանաներուն, եպիսկոպոսներուն ու սարկաւագներուն որ աստուածներուն զոհեն։ Յաջորդ հրապարակային աստուածապաչտութիւնն ու գերեզմաններու այցելութիւնը։ 258ին հրովարտակով ալ հրամայեց սպաննել, գլխատել, ուրացնել քրիստոնեաները ու անոնց ինչքերը յարքունիս գրաւել։ Այս հալածանքը աւելցնէն արիւնահեղը կը համարուի։ Վալերիանոսի որդին Գալերիանոս ոչ միայն քրիստոնեաները հանգարտ թողուց, այլ և անոնց գարձուց այն ինչքերը,

գերեզմաններուն եւ եկեղեցիներն որ հալածանքի մէջ էին։

Թ. հալածանք. — Կառավարեցաւ Կղոդէոս Բ.ի եւ Աբրելիանոսի օրով (270—275)։

Ժ. հալածանք. — Այն խաղաղութիւնը զոր եկեղեցին վայելեց նոյն իսկ Դիոկղետիանոս (284—305) եւ Մաքսիմիանոս (266—305) Օգոստոսներու եւ Գաղերիոս ու Կոստանդ (292) կեսարներու առեն, չատ նպաստաւոր եղաւ հաւատքի զարգացման ու ծաւալման։ Մեծաչէն եկեղեցիներ երեւցան նշանաւոր քաղաքներու մէջ։ Բայց 303ին սոսկալի փոթորիկ մը ծագեցաւ եկեղեցւոյն դէմ։ Աւերեցին եկեղեցիները, այրեցին գիրքերը, բոլոր քրիստոնեաները զրկուեցան իրենց քաղաքային իրաւունքներէն, բարձրաստիճան քրիստոնեաները զրկուեցան իրենց պաշտօնէն, բոլոր քրիստոնեաները բանտարկուեցան, բանտարկուեցան գոհելու, հակառակ պարագային կը սանձուէին։

Յաղթանակ հրիստոնէութեան. — Կոստանդ կայսեր ու իր յաջորդ Կոստանդիանոս որդւոյս մարդասէր քաղաքականութեան շնորհիւ (306) հալածանքը դադրեցաւ Արեւմուտքի մէջ։ Արեւելքի մէջ ալ 311ին Գաղերիոս կայսրը հրամայեց ազատօրէն պաշտել քրիստոնէութիւնը։

Կոստանդիանոս աւելի յառաջ գնաց՝ հնազանդելով նշանի մը զոր ընդունած էր երկինքէն, Մաքսենտիոսի դէմ մղած կռիւին մէջ. «Այսու նշանաւ յաղթեցես»։ Երբ յաղթեց 312ին Հռոմի դուռներուն առջեւ, Միլվանի կամուրջին մօտիկ, քրիստոնէութեան պատ առանձնաշնորհումներ տուաւ։

Քրիստոնէութիւնը յաղթած էր հեթանոսութեան։

Ջ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԱ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻ

Նուիրապետութիւն. — Նորածին եկեղեցւոյ կառավարութիւնը առաքելոց ձեռքն էր։ Անոնցմէ եռք մարգարէներ ու երէցներ չարունակեցին առաքելոց գործը, վերջն ալ եպիսկոպոսները, քահանաներն ու սարկաւագները։

Եպիսկոպոսները կարգուած էին կառավարելու հաւատացեալ գաւառներու եկեղեցիները։ Եկեղեցւոյ անդամներն էին կղերն ու աշխարհականները։ Կառավարիչներն էին կղերն ու կառավարուողները՝ աշխարհականները։

Սկզբան միայն երէց կար, եպիսկոպոսութիւնը յետոյ յառաջ եկաւ։

Նուիրապետութեան աստիճանները, ինչպէս նաեւ ծոները կրկնել Միջին Դարուն թեմադրութիւնները։

Կղերականներու կազմութիւնը. — Առաքեալներն իրենց աշակերտներուն նկատմամբ հետեւեցան այն ընթացքին զոր Փրկիչը դրած էր իրենց հանդէպ։ Հրաւիրեցին զանոնք այն յարաբերութիւններով զոր միշտ ունէին միասին։ Այսպէս ըրին նաեւ առաքեալներուն յաջորդները։ Կազմութեան այս եղանակը չատ դիւրին էր եկեղեցական սպասարկութեանց յաջորդական աստիճանաւորումներով ու կանոնով։ Քրիստոնէական վարդապետութեան դպրոցներն որոնք արդէն Բ. դարուն գոյութիւն ունէին, ծառայեցին նաեւ կղերականութեան կազմութեան։

Կղերականներուն ընտրութիւնը առաքելոց կը վերաբերէր բացարձակապէս եւ անոնց անմիջական յաջորդներուն, որովհետեւ անոնք առաքելական աստիճանին մ'ունէին եկեղեցւոյ մէջ։ Նախնական պատերուն վախճանէն եռք, հասարակութիւնը իրաւունք ունեցաւ

անձամբ ընտրելու իր հովիւը: Եպիսկոպոսը կ'ընտրուէր քաղաքին կղերականութենէն որ յատոյ իր ընտրած անձը աչխարհականներու հաւանութեան կ'ենթարկէր: Մետրապոլիտը կը հաստատէր նորոգ ընտրութիւնը: Անոր օծման ներկայ կը գտնուէր առնուազն երեք եպիսկոպոսներ:

Ամուրիութիւն. — Եպիսկոպոսները, քահանաները ու սարկաւագները չէին կրնար ամուսնանալ, ձեռնադրութենէետք: Ամուրիութիւնը առաջին դարերուն մէջ փափաքելի համարուեցաւ եպիսկոպոսներուն, քահանաներուն ու սարկաւագներուն ալ: Ելվիրայի մէջ (Սպանիա) 300ին բացարձակապէս արգիլուեցաւ Ս. Սեղանին պաշտօնեաներուն ամուսնութիւնը:

Եպիսկոպոսական վիճակներ. — Քաղաքներուն մէջ ծնան առաջին Քրիստոնեայ խումբերը որոնք Թեմական կը կոչուին: Առնց պետերն եպիսկոպոսներն էին: Մէն մի հռոմէական քաղաք=Ջիվիտաս ունէր եպիսկոպոսական աթոռ: Գիւղերն ալ ունեցան քաղաքին եպիսկոպոսին առկ կամ իրենց ընտական եպիսկոպոսը, կամ քահանայն, կամ սարկաւագը:

Մետրապոլտութիւն. — Եկեղեցւոյ վարչութիւնը կազմուեցաւ Հռոմէական կայսրութենէն վարչութեան եղանակին համաձայն: Նահանգներու մայրաքաղաքին եպիսկոպոսը կրեց մետրապոլիտ տիտղոսը: Նահանգին միւս քաղաքներուն եպիսկոպոսները իրենց թեմերով կը կազմէին մետրապոլտութիւն մը:

Պատրիարքութիւն. — Հռոմէական կայսրութեան 3 մայրաքաղաքներու Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի, Անտիոքի մեծ պատուակալ եպիսկոպոսները, ընդհանուր մետրապոլիտները կրեցին Պատրիարք տիտղոսը: Աղեքսանդրիոյ աթոռին մետրապոլիտները պատրիարքին իրաւասութիւնը կը տարածէին եգիպտոսի վրայ: Հռոմին՝ արեւմուտքի

վրայ, Անտիոքինը՝ արեւելքի վիճակներուն վրայ: Նիկիոյ ժողովը կը յիշատակէ նաեւ ուրիշ պատուակալներ՝ Եփեսոսի, Կեսարիոյ (Կապադովկիա) եւ Հերակլեայի եպիսկոպոսներուն, որոնց ենթարկուած էին Փոքր Ասիոյ, Պոնտոսի ու Թրակիոյ երեք վիճակները:

Այս աթոռներուն վրայ պիտի խօսինք Նիկիոյ ժողովին մէջ:

Առաքելական հարք. — Այն սակաւաթիւ մատենադիրներն որ վերջին առաքեալներու ժամանակ կային ու ապրեցան Երուսաղէմի կործանման (70) թուականին մօտ կը կոչուին Առաքելական հարք, որովհետեւ Ս. Հոգւոյն ներշնչութեամբ գրեցին իրենց գրքերն եւ իրր անմիջական յաջորդ առաքելոց ունին իրենց մեծ նշանակութիւնը:

Ասոնք են Կղեմէս Հռոմայեցի, Իգնատիոս Անտիոքացի, ու Պողիկարպոս Զմիւռնիացի:

Եկեղեցական մատենագիրք Ա. դարերու. — Քրիստոնէութեան Ա. դարերուն նշանաւոր հանդիսացան իրր մատենագիր, Հռոմի Կղեմէս եպիսկոպոս, Ռեթիոս Աթենացի, Դիոնեսիոս Արիսպագացի, Յուստինոս վկայ (+167), Երանոս=Իրենիոս+203, Տերտուղիանոս Կարքեդոնացի (160 —) Որիգինէս Աղեքսանդրացի (185—254), Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Կիպրիանոս Կարքեդոնացի+258, Տերտուղիանոս Կարքեդոնացի:

Աղեքսանդրիոյ ընծայարան. — Պանտենոս հիմնեց Աղեքսանդրիոյ ընծայարանը կամ երախայից դպրոցը քրիստոնէական իմաստասիրութիւնը ծաղկեցնելով՝ մրցելու ու չաղթանակ չտիլ հեթանոս փիլիսոփաներու դէմ ու նորադարձներուն մատուր կարողութիւնները գոհացնել ուզելով իրենց մոլորութիւնները: Աղեքսանդրիոյ ընծայարանը նշանաւոր մատենադիրներ չնոհաց, ինչպէս Կղեմէս, Որոգինէս, Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի:

Է. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԸ ՏԱՐԱԾՈՒԻ Ի ՍՓԻԹՈՒՍ ԱՇԽԱՐՀԻ

Ա. Շրջան. — Առաքելական դարուն մէջ Աւետարանը քարոզուեցաւ Պաղեստին, Ասորիք, Հայոց, Փ. Ասիա, Յունաստան ու Հռոմ: Բ. դարուն մէջ Եգիպտոս, Արաբիա, Կարկեդոն եւն.:

Բ. Շրջան (312—814). — Եթովպիոյ մէջ քրիստոնէութիւնը մտաւ Կանդակայ թագուհւոյն ներքինւոյն ժամանակին եւ յետոյ հաստատուեցաւ ուրիշներուն քարոզութեամբ: Գոթացիներուն, Լոմպարտացիներուն, Բուրգոնտներուն, Փրանկներուն, Անգղոսաքսոններուն, Գերմաններուն դարձը կը կազմեն Բ շրջանը:

Գոթացիք քրիստոնէութիւնը ընդունեցին Վաղենտիանոսի օրով, եւ այնքան յառաջացած էին որ Երենց Թէոփիլոս եպիսկոպոսը 325ին հրաւիրուեցաւ Նիկիոյ ժողովին: Իսկ 360ին Երենց Ուլփիլաս եպիսկոպոսը Գոթացոց գիրը հնարեց ու Գոթացերէնի թարգմանեց Ս. Գիրքը: Գոթացիք երկար տարի յարեցան Արիոսականութեան:

Լոմպարտացիք տիրելով Եւրոպիոյ քրիստոնէութեան դարձան Թէոդելինդէ թագուհւոյն ազդեցութեամբ: կը պատմուի թէ Գրիգոր Մեծ Հռոմի եպիսկոպոսը խաչի բեւեռը ղրկեց այդ թագուհւոյն որ անով կազմուեցաւ երկաթի թագը՝ Լոմպարտիոյ թագաւորներուն թագադրութեան առին ղրուածը:

Բուրգենտացիք Գաղիոյ մէկ մասին տիրելով նախ արիոսական էին, յետոյ Թոթունգին զայն:

Փրանկները Գաղիա գաղթելով՝ Ե. դարուն վերջերը ընդունեցին քրիստոնէութիւնը: Փրանկներու կը-

վիս թագաւորը իր կողակից թագուհւոյն թախանձանքին ստիպուած՝ մկրտեցաւ, այնուհետեւ դէմ մղուած պատերազմէն եառ: Փրանկները միշտ կղերականութեան ու Հռոմի եպիսկոպոսին ալ թեւն եղան Արեւմուտքի մէջ: Հաստատուեցաւ կալիգան եկեղեցին:

Անգղոսաքսոնները Զ. դարուն Գրիգոր Մեծի կողմէն ղրկուած առաքելութեան չնորհիւ, քրիստոնեայ դարձան: Առաքելութեան գլուխն էր Օգոստինոս Բենեդիկտեան կրօնաւորն որ Քէնդրպըրի եպիսկոպոս կարգուեցաւ, հաստատուեցաւ Անգղոսաքսոն եկեղեցին:

Իրլանտացի քարոզիչն եղաւ Ս. Պատրիկոս: Քրիստոնէութիւնը Իրլանտայէն տարածուեցաւ Սկովտիա՝ Կոլումբանոս կրօնաւորին քարոզութեամբ: Գերմանիոյ մէջ քարոզուեցաւ այս կոլումբանոսին ձեռքով, ու Բալտացի Գոլուան ձեռքով Զուիցերիա: Զուիցերիոյ Գարլ կոչուած մասն առ անունը կը կրէ:

Գերմանիներու առաքեալն եղաւ Վոնեֆակիոս Անգղսաքսոն: 744ին հիմնեց Ֆուլտայի աբբայարանը: Գերմանիոյ քրիստոնէական վերջնական դարձն եղաւ Փրանկոնիոյ Մեծն կարոլոս կայսեր ջանքով զոր 30 տարի պատերազմ մղեց այս նպատակաւ: Յաւտակ եպիսկոպոսարաններ հիմնուեցան ամէն բնակեալ քրիստոնեաներուն վրայ հսկելու համար:

Ը. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1. ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Միայնակեցութեան սկիզբը. — Վանական կեանքի սկիզբն ու առաջնորդն եղաւ Պօղոս Եգիպտացին: Ասիկա 250ին թողուց աշխարհը, հեռացաւ գնաց Թերբրիսի (Եգիպտոս) անապատը ուր ներանձն կեանք մը անցուց աղօթքով ու ասուածպաշտութեամբ: Պօղոսի օրինակին հետեւեցան ուրիշներն ալ: Ատոնք կոչուեցան մենակեացներ =անապատական: Մենակեացները մարմիննին կը տանջէին, իրենք զիրենք խիստ ապաշխարութեան կ'ենթարկէին: Մեծ յարգանքի արժանացան Սիւնակեաց անապատականները որոնք բարձր սիւներու վրայ կ'ապրէին ու ժողովրդին ակնածանացը առարկայ եղած էին: Սիւնակեացներուն մէջ նշանաւոր են Անտոն Եգիպտացի (+356), Դանիէլ կ. Պոլսեցի ու Սիմոն Անապատացի (420—450):

Անտոնի աշակերտ Պաքոմիոս եղաւ բուն հիմնադիրը վանականութեան. անոր ժողվեց 3000 վանականներ Նեղոսի մէկ կղզւոյն մէջ: Հիմնեց նաև կանանց առաջին վանքը Նոն անունով որ Դպտերէն կը նշանակէ մարմար:

Շուտով Հիպարխոն Գազայի մէջ (Պաղեստին) ու Բասեղ մեծ Նէոկեսարիա (Կապադովկիա) հետեւեցան անոնց օրինակին: Բասեղ վանականութիւնն այնչափ կանոնաւորեց որ երկար տաեն չարունակուեցաւ Արեւելքի մէջ:

Վանականութեան պայմանները. — Վանականները պարտաւորուած էին իրենց ժամանակը նուիրել պահեցո-

ղութեան, աղօթքի, աշխատանքի, մերթ արհեստներու, մերթ հոգագործութեան: Անոնք պարտաւոր էին հնազանդիլ իրենց մեծաւորին=վանահօր: Սկզբան անոնց արգիլուած էր աշխարհի մարդոց հետ յարաբերութիւն ունենալ, բայց հետզհետէ կանոնն այնչափ խստացաւ որ հարկադրուած էին ամբողջ մնալ վանքին մէջ:

Վանականութեան եղծումները ու օգուտները. — Թէև վանականութիւնն ունեցաւ եղծումներ, թէև Միջին դարուն արեւմտեան վանքերը եղան ապաստանարան ծուլութեան, կեղծաւորութեան ու այն մեծամեծ անարգութեանց որոնք նսեմացուցին Բրիստոնէական կրօնի վսեմութիւնը, բայց մենաստաններն օգտակար եղան, որովհետև առնք հալածանքներու, խռովութեանց, տագնապալի օրերուն՝ բարեպաշտութեան ու աղեաքի ախոյեան կայաններ եղան: Որքերն ընդունելութիւն կը գտնէին այդ մենաստաններուն մէջ, երիտասարդներն՝ դպրոց ու գիրք, աղքատները մարդասիրական խնամք, հալածեալը՝ ամրութեան տեղ, սրտաբեկը՝ մխիթարութիւն ու հանգիստ, և զղջացեալ մեղաւորը՝ հաշտութիւն ու խաղաղութիւն:

Վանականները մարգարէից օրինակին հետեւելով՝ ժողովուրդը կ'ափոփէին մահատարաժամներու, և ուրիշ հանրային աղէտքի առեն:

Վանականներէն եղան նշանաւոր մարդիկ որոնք անունն մշակներ հանդիսացան աւետարանական քարոզութեան: Կային մենաստաններ որոնք քաղաքակրթութեան կեդրոններ դարձան: Մենակեացները ինչ ծաւալման վտանգներ դարձան: Մենակեացները ինչպէս որ կը մշակէին խոպան տեղերը, նոյնպէս ալ կը մշակէին խոպան սիրտերը, և անոնք զատ եկեղեցին-ներ մէջ, ինչպէս հայոց համար տաճարային օրինակներ էին:

2. ՀԵՐԵՏԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ Ա. ԴԱՐՈՒՆ

Եպիոնիտ. — *Կերինթոս.* — *Եպիոն ուրացաւ Քրիստոսի աստուածութիւնը, ու մեռելոց յարութիւնը: Տիեզերքի իշխանութիւնը կը բաժնէին Քրիստոսի ու Բելիարի մէջ: Այս աշխարհը կուտային Բելիարի, հանդերձեալը՝ Քրիստոսի:*

Նիկողոսեաճի. — *Եօթ սարկաւագներէն մէկը կը համարուի Նիկողոսեանց աղանդին հիմնադիրը: Անոնք բազմակնութիւնը օրինաւոր կը համարէին: Որը Պետրոս առաքեալին օրով կար ինչպէս ինք կը յիշատակէ իր կաթողիկեայց Բ. թղթին մէջ:*

Ապողոնեաճի. — *Կապադովկիոյ մէջ նշանաւոր եղաւ Տիանացի Ապողոնիոսի մոլորութիւնը: Ասիկա կը սորվեցընէր ախտարաց գաղտնիքը որով ակաւ խաբել պարզամիտները՝ պետրոսով Եփեսոս, Զմիւռնիա, Աթէնք, Կորընթոս ու Յունաստանի ուրիշ քաղաքներ:*

Բ. ԴԱՐՈՒՆ

Քրիստոսի իմացութիւնն ու բնութիւնը. — *Քրիստոսի բնութիւնն ու ինքնութիւնը հասկնալու համար Անոր ժամանակակից մարդիկ մեծ դժուարութիւն կրած են: Քրիստոս ժամանակակից ժողովուրդին համար կամ Յովհ. Մկրտիչէ, կամ եղիա մարգարէն, կամ Երեմիան և կամ ոևէ ուրիշ մարգարէ էր իր աշակերտներուն համար սպասուած Քրիստոսը:*

Հերետիկոսութիւն. — *Քրիստոսի ինքնութիւնն ու բնութիւնը ոչ միայն տարբեր կարծիքներու տեղի տուաւ իր ժամանակակիցներուն մէջ, այլ և չատ տեղեր Քրիստոնէական եկեղեցւոյ առաջին դարերուն մէջն ալ, երբ*

հետզհետէ աւետարանական ու առաքելական գրուածքներ հրապարակ եկան և ամէն մարդ սկսաւ հետաքրքրուիլ աստնցմով: Քրիստոսի մասին բոլոր գրուածքները միևնոյն կերպով չէին հակցուիր ամէն ուսումնասիրողի կողմէն: Քրիստոս ուղղակի իր գրչով բան մը գրած չէր, ուրիշներ գրած էին իրենց տեսածներն ու լսածները Քրիստոսի վրայ: Այդ տարբեր գրուածները տեղի կուտային այլազան մեկնութեանց, ոչ միայն ըստ ինքեան, այլ նաև իրարու հետ բաղդատելով:

Մարդիկ չատ կ'ախորժին կնճռոտ վերլուծութիւններէ, կը սիրեն հետաքրքիր առարկաները կարգի կանոնի դնել, դասաւորել, դրութիւն մը յօրինել: Նոյն երեւոյթը քրիստոնէութեան ծագման վրայ ալ որ արդէն թալմուտական մեկնութիւններով ծանրաբեռնուած հրէութեան մը ծոցին մէջ կը կրէր ժողովուրդի ըմբռնումներուն և հետաքրքրութիւններուն բոլոր կնիքը:

Երբ կը դադրի ոևէ իրողութեան ճշգրիտ հասկցողութիւնը, ա՛լ մեկնութիւններն են որ կուգան լեցնելու տեղը: Անցած գացած բաներու մասին տգիտութիւնն ալ պատճառ մըն է որ գրուած ու պատմուած իրողութիւնները ճշգրիտ կերպով ըստ ինքեան չհակըցուին դարեր առքը: Ասիկ ծագեցան հերետիկոսութիւնները:

Գնոստիկեաճի. — *Քրիստոսի եկեղեցին երբ իր լսածն քին դէմ յաղթող կը հանդիսանար, բանսարկուիչ չարութեամբ իրենք իրենց մէջ սկսան բաժնուիլ, երկպառակիլ, որով յառաջ եկան հերետիկոսութիւններ: Անոնց գլխաւորն էր Կարպոկրատես Աղեքսանդրացին, որ Գնոստիկեանց, այսինքն Գիտնոց=Հաղթական աղանդին հաստատողն էր: Կարպոկրատես կը քարոզէր թէ Քրիստոսի խաչելութիւնը աներեւոյթ էր, կ'ուրանար մեռելոց յարութիւնը, կը սորվեցնէր հոգեյաղթութիւնը:*

Ադամեանց. — *Գնոստիկեանց հետեւելով Պոռոխիոս նորոգեց մոլորութիւնը, իր աշակերտները կոչուեցան Ադամեանք, որովհետեւ իրենց ժողովին մէջ ազատական մերկութեամբ ինալով՝ կը կարծէին թէ Ադամի անմեղութեան վիճակին կը նմանէին:*

Այսպէս էին նաեւ Վաղենտինեան ու Մարկիոնի մոլորութիւնները:

Տարիանեանց. — *Տարիանոս ու իր աշակերտները կ'արհամարհէին ամուսնութիւնը, կը հրաժարէին միսէ ու գինիէ: Եւ որովհետեւ գինին արգիլուած էր իրենց մէջ, պատարագի խորհուրդը կը կատարէին ջրով միայն, ասոր համար կոչուեցան ջրաւատոցք:*

Մոնտանեանց. — *Մոնտանոս Փռիւգացին կ'աշխատէր հաստատել թէ ինք Ս. Հոգւոյն ազդեցութեամբ կարգուած է սորվեցնել թէ մարդոց աւելի սուրբ, աւելի կատարեալ վարքի կանոններ կան, քան թէ եկեղեցւոյ աւանդածը:*

Գ. ԴԱՐՈՒՆ

Նովատեանց ու Սաբելեանց. — *Նովատեանք կը քարոզէին թէ երրորդութեան աստուածային երեք անձերը իրարմէ իրապէս չեն զանազանուիր, այլ Աստուածային այլեւայլ անուններ կը համարէին: Կը քարոզէին թէ Աստուած իբր Հայր կը ներկայանայ արարչութեան մէջ, նոյն Աստուածն իբր որդի կը ներկայանայ փրկագործութեան մէջ, եւ նոյն Աստուածն իբր Ս. Հոգի մխիթարութեան մէջ:*

Պավիկեանց. — *Այս ժողովրդիւնը սկիզբն ու արմատ առած Պօղոս Սամոսատացւոյն հերետիկոսութեան որ իր ուսոյցութեան աւելցուց պնդապահանջել Քրիստոսի*

Աստուածութիւնը՝ զայն լոկ մարդ համարելով: Այս Սաժոստային Աստուծոյ Անախոքայ եպիսկոպոսն էր որ իր մոլորութեան համար՝ նզովուեցաւ երկու ժողովներու մէջ (250, 266):

Պաւղիկեանց մոլորութենէն ծնաւ Արիոսեանց հերետիկոսութիւնը:

Մանիքեցիք. — *Պարսիկ Մանի կոչուած մոգին աշակերտներն էին Մանիքեցիք: Ասոնք նորոգեցին Գնոստիկեանց և նախկին դարերու միւս մոլորութիւնները: Մանի կ'ընդունէր երկու սկիզբ ու արարիչ: Մէկը բարի, լոյսի ու բարիքի աղբիւր, միւսը՝ չար՝ պատճառ ու արմատ չարիքի:*

Մեր եղնիկ Կաղբացին իր գիրքին մէջ ասոնց դէմ կը խօսի:

Ոռոգիանեանց. — *Որոգիանեանք կը քարոզէին թէ բոլոր հոգիները իրենց մարմինէն առաջ գոյացած էին և յետոյ իրարու հետ կապուած են, և կ'ուրանային դըժոխքի պատիժը:*

3. ՎԷՃԵՐ

Ջատկի խնդիր. — *Բ. Դարուն բազմայոյզ վէճեր եղան թէ ո՛ր օրուան մէջ պատշաճ է կատարել Ջատկի տօնը: Փ. Ասիոյ կամ արեւելեան քրիստոնեաները համամիտ էին կատարելու այն օրը երբ Հրեայները կը կատարէին իրենց Պասէքը: Արեւմտեան քրիստոնեաներն ալ կը պնդէին թէ պէտք է կատարել Աւագ Ուրբաթի յաջորդող կիրակին: Երկու կողմն ալ չարունակեցին իրենց սովորութիւնը մինչեւ որ 325ին Նիկիոյ ժողովին որոշուեցաւ Ջատիկը կատարել գարնան գիշերահաւասարին յաջորդող լուսնի լրման Ա. կիրակին:*

249 — կ.ծ.է Ո—ա—մ Բ—ջ:

Սիւնիոտոսներ. — Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար յաճախ կ'ըլլային գաւառական Սիւնհոդոսներ=ժողովներ, որոնց մէջ կը սահմանէին հաւատքի ու բարի վարքի վարդապետութիւններ: Սակայն մեծ ու ծանր գործերու մէջ սովորութիւն կար դիմել երեւելի քաղաքներու եպիսկոպոսներուն, որոնց նշանաւորներն էին, Երուսաղէմի, Անտիոքի եպիսկոպոսները:

Թ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Ա. ԴԱՐՈՒՆ

Առաջին դարձ. — Քրիստոսի Համբարձումէն ետք, Ս. Թադէոս ու Ս. Բարթողիմէոս առաքեալները քարոզեցին Հայոց, հիմնեցին Սրուագու աթոռը:

(Մանրամասնութիւններ տե՛ս Միջին Դասընթացի:)

Ա. դարուն մեր եկեղեցւոյ Ս. Հայրերը, հովիւներն ու եպիսկոպոսները. — Ս. Եղիշէ, Ս. Թադէոսի աշակերտներէն էր Ս. Եղիշէ, որ Հայոց քարոզելէն ետք, գնաց Ազուանից երկիրը, չինեց եկեղեցի, որով սկսաւ Ազուանից քրիստոնէութիւնը: Նահատակուեցաւ Ազուանից երկրին մէջ և յանուն նորա վանք մը չինուեցաւ ապա. գերեզմանն այժմ կայ և կը մնայ նոյն այդ վանքին մէջ:

Եւսաթիոս. — Ս. Թադէոսի աշակերտներէն էր Եւսաթիոս=Սաթէ որ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ս. Թադէոսի ձեռքով և քարոզեց ու նահատակուեցաւ այն տեղն ուր հիմա կը բարձրանայ Տաթեւու վանքը:

Զաքարիա. — Ս. Թադէոսի աշակերտներէն, Արտազու եպիսկոպոսը, որ իր վարդապետին մահէն ետք հովուեց Հայ եկեղեցին: Նահատակուեցաւ 76ին:

Թէոփիլոս Անտիոքացի, Ս. Թադէոսի հետ Հայոց քարոզելէն ետք, միասին դացին կեսարիա: Ս. Թադէոս Թէոփիլոսը կեսարիոյ եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Վախճանեցաւ 60ին:

Զեմիւնոս, Մանազբուկի դահճապետին եղբայրը, որ Զաքարիայէն ետք Արտաշատ աթոռին Բ. եպիսկոպոսն եղաւ: Նահատակուեցաւ 69ին:

Սանդուխտ զոհ կը յիշուին Կուանի, Ս. Բարթողիմէոսի աշակերտ, ու Տուրիա, Թադէոսի աշակերտ: Սանք հովուեցին Հայերը:

Ս. Ոսկեանիք ու Ս. Սուքիասեանիք. — Ս. Թադէոսի աշակերտներէն էին Ս. Ոսկեանիք, որոնք կեսարիոյ մէջ 43 տարի ճգնեցին, ու հաւատքի դարձուցին Ս. Սուքիասեանք: Ս. Ոսկեանք նահատակուեցան 107ին, իսկ Ս. Սուքիասեանք 130ին:

Բ. դարուն Հայոց հովիւներն ու եպիսկոպոսները. — Բաբելաս եպիսկոպոս, Կումանի յաջորդը, Ագուլիսի կողմերը քարոզեց: Ասոր յաջորդները այդ կողմերը քարոզեցին ու Քրիստոսի հաւատքը տարածեցին մինչև Ս. Լուսաւորիչ:

Բարանա=Պարան, Ուրքայի կողմերը քարոզեց: Վախճանեցաւ 115ին:

Մխիթար, Տաթեւու կողմերուն եպիսկոպոս եղաւ, 150—170, բնակեցաւ այն տեղն որ յետոյ կոչուեցաւ Թանհատաց վանք:

Զորիկոս, Կամանաքաղաքին եպիսկոպոսը, հակառակորդ Մոնտանեան աղանդին: Նահատակուեցաւ 160ին:

Հայ եկեղեցին կը հալածուի. — Աւետարանի լոյսը

որ տարածուեցաւ Հայոց մէջ Ս. Թադէոս ու Ս. Բարթողիմէոս առաքեալներուն քարոզութեամբ, երբ կրկին հեթանոսութիւնը զօրացաւ, Հայ նորադարձ եկեղեցին հալածուեցաւ, հաւատացեալները արգիլուեցան հրապարակային աստուածպաշտութենէ, կը պահուըտէին առանձին տեղեր և այնպէս կը կատարէին իրենց պաշտամունքը: Հեթանոս Հայերը կը բռնէին ու անխնայ կը ծառայեցնէին սոսկալի աշխատութեանց, անոնցմէ շատերը ալանուեցան քրիստոնէական հաւատքի համար:

Բ. դար, Աստուծոյ այցելութիւնը. — Վերջապէս Աստուած մեզի համար պատրաստեց Լուսաւորիչ Ս. Գրիգոր: Սա կեսարիոյ մէջ զարգացաւ քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ, ունեցաւ երկու որդի Վրթանէս ու Արիստակէս: 286ին չարչարուեցաւ, տանջուեցաւ ու խոր վիրապը նետուեցաւ: Այս վիրապին մէջ Ս. Հոգւոյն զօրոյ՝ վարժուեցաւ աւետարանական քարոզութեան մէջ ու պատրաստուեցաւ Հայոց Լուսաւորիչ: Մինչ Ս. Գրիգոր խորվիրապի մէջ էր, 301ին նահատակուեցան Ս. Հռիփսիմեանք ու Ս. Գայիանեանք: Ս. Գրիգոր խոր վիրապէն դուրս եկաւ Ս. Հռիփսիմեանց ու Ս. Գայիանեանց մարմինները ամփոփեց առանձին վիպարաններու մէջ: Եպիսկոպոսապետ ու կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ 302ին, 309ին չինեց Ս. Էջմիածին ու վախճանեցաւ Մանեայ այրը:

Գ. Դարուն Հայոց հովիւներն ու եպիսկոպոսները. — Մեհրուժան՝ եպիսկոպոս ու աթոռակալ Արտազու. սա թղթակցեցաւ Սղեքսանդրիոյ եպիսկոպոս Դիոնեսիոսի հետ եկեղեցական խնդրոյ համար: Նահատակուեցաւ 257ին:

Սկսիկիոս եպիսկոպոս, քարոզեց 250—280ին:

Սրեղայոս, հովուեց 260—280ին:

Փիրմիլիանոս, կեսարիոյ եպիսկոպոս 261—272ին:

Աթանագինէ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Մարիամ կնոջ եղբայրը, քահանայ ու աեսուչ Սերաստիոյ վիճակին: Նահատակուեցաւ 260ին:

Ղեւոնդիոս, կեսարիոյ եպիսկոպոս, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ձեռնադրողը. 302ին ներկայ եղաւ Նիկիոյ Ժողովին:

Հայ. եկեղեցւոյ վիճակը ու կաթողիկոսներ. — Շինուեցաւ բազմաթիւ եկեղեցիներ, քանդուեցան մեհեանները, 400 եպիսկոպոսաններ կարգուեցան քաղաքներու տեղ. մեծ մասամբ քաղաքներու որդիներ, զանոնք աստուածպաշտութեան մէջ վարժեցնելէ ետք: Եպիսկոպոսաններու հասոյթ սահմանուեցաւ. չինուեցան շատ վանքեր, կուսաստաններ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ 331ին իր տեղը կարգեց, եպիսկոպոսապետ ու կաթողիկոս, Արիստակես որդին և ինք առանձնացաւ Սեպուհ լերան Մանեայ այրը: Հովիւները գտան անոր մարմինը և թաղեցին վախճանած տեղը: 50 տարի ետք, աստուածային յայտնութեամբ, Գառնիկ անունով ճգնաւոր մը գտաւ անոր մարմինը, տարաւ հանդչեցուց Թորդան, այն տեղէն յետոյ փոխադրուեցաւ Ս. Էջմիածնի Զուարթնոյ եկեղեցին:

Ս. Արիստակես հոգածու գտնուեցաւ եկեղեցւոյ պայծառութեան. նոր վանքեր ու եկեղեցիներ չինեց: Նահատակուեցաւ ու թաղուեցաւ Թիլն աւան, 7 տարի հայրապետութիւն վարելէն ետք (332—336:)

Ս. Արիստակէսի յաջորդեց Ս. Վրթանէս (139—...) որ Երուսաղէմի Մակար պատրիարքէն ստացաւ պատրաստոյցը ու ծիսակատարութիւն: Իր որդին Գրիգորիս Սղուանից եպիսկոպոսապետ ուկաթողիկոս ձեռնադրեց. սակէ է Սղուանից կաթողիկոսութիւնը: Ս. Գրի-

դորիս նահատակուեցաւ 342ին։ Աղուանից եկեղեցին ու կաթողիկոսութիւնը հիմնուեցաւ Ս. Թադէոսի աշակերտներէն Ս. Եղիշէի ձեռքով։ Ս. Գրիգորիսի, որ Աղուանից Բ. կաթողիկոսն էր, յաջորդեց Տ. Մատթէոս։

Ս. Յուսիկ, Ս. Վրթանէսի կրտսեր որդին 355—361 Հայոց կաթողիկոս կարգուեցաւ, դիմադրեց Յուլիոս ուրացողին պատկերը եկեղեցւոյ մէջ կախուելուն և ուրիշներու, բռածեծ եղաւ և թաղուեցաւ Թորթան գիւղը։

Ասոր Ս. Դանիէլ ծերունին, Ս. Լուսաւորչի աշակերտը, կաթողիկոսական տեղապահ, Ս. Յուսիկէն ետք, խեղդամահ եղաւ անօրէնին հրամանաւ։

Ս. Ներսես մեծն, կեսարիոյ մէջ կաթողիկոս օծուողներուն վերջինը։ Հայրապետ եղաւ 364—384։ Բարեկարգեց Հայոց եկեղեցին, զանազան կանոններ սահմանեց, նոր վանքեր չինեց, ինչպէս նաև որբանոցներ, անկելանոցներ։ Եպիսկոպոսներու և աշխարհականներու միահամուռ համաձայնութեամբ, Մեծն Ներսէս 366ին որոշեց որ, այնուհետև հայոց հայրապետներ իրենց ձեռնադրութիւնը կեսարիոյ եպիսկոպոսեն չառնեն, այլ իրենց եպիսկոպոսներեն։

Մեծն Ներսէս, կ'աւանդեն թէ մահաղեղով սպանուեցաւ 384ին։

Ս. Ժողովներ. — 1. Հայ. եկեղեցւոյ Առաջին Ս. Ժողովը Ս. Էջմիածնի մէջ գումարուեցաւ 325ին, որ ընդունեց Նիկիոյ հանգանակը և Ս. Լուսաւորիչ՝ հանգանակը կնքեց «Իսկ մեք փառաւորեսցուք»ով։

2. Աշիչատու Ս. Ժողովին մէջ (365) արգիլուեցաւ հեթանոսներու սովորութիւնը որով բարձրաձայն լաց ու սուգ կ'ընէին մեռելին վրայ։

3. Էջմիածնի Բ. Ժողովին մէջ (366), Մեծն Ս. Ներսէսի օրով, որոշուեցաւ հայ. եկեղեցւոյ անկախութիւնը կեսարիոյ եպիսկոպոսէն։ Ասոր համար մեծ հանդէսներ կատարուեցան։

4. Էջմիածնի Գ. Ժողովին մէջ (383) թէ՛ կղերն և թէ՛ աշխարհական դասը ուխտեցին հաստատ մնալ իրենց հաւատքին մէջ և իրարու օգնել հաւատքի փորձանքներուն մէջ։

Ժ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Դ. ԴԱՐՈՒՆ

Քրիստոնեական կրօնի յառաջդիմութիւնը. — Կառավարութիւնը ջնջելու համար՝ Մեծն Յուստիանոսի խնամքը պահ մը նուազեցաւ, վարդապետութիւնէ մը յառաջ եկած աղմուկի մը պատճառաւ որ հեթանոսութենէ նուազ վնասակար չէր։ Այս խռովութեան ու մոլորութեան նախապատճառն էր Արիոս Աղեքսանդրացի որ 324ին սկսաւ սորվեցնել թէ Որդին Աստուած հաւասար չէ Հօր Աստուծոյ, ոչ անոր բնութենակից, և ոչ Աստուած, այլ արարած, թէև ինչ ինչ կատարելութիւններով հաղորդակից Աստուածութեան։

Արիոսի կարծիքը պարզամիտներէն շատերը ընդունեցին, մանաւանդ Աղեքսանդրիոյ կիներն ու աղջիկները։ Արիոսի աշակերտները սկսան համարձակ քարոզել հրապարակները, եգիպտոսի, Ասորւոց ու Պաղեստինու մէջ։ Այս մոլորութեան վնասները խափանելու համար՝ հեռատես երկու ժողով եղաւ Աղեքսանդրիա և նզովեց Արիոսը։ Ասոր կողմնակիցներուն մէջ նշանաւոր էին երկու Եւսեբիոսները, մէկը Նիկոմիդիոյ եպիսկոպոս, միւսը՝ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոս։ Երբ Արիոս աքսորուեցաւ Աղեքսանդրիայէն Նիկոմիդիոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսը

պաշտպանեց զայն ու իր վարդապետութիւնը որ կոչուեցաւ Արիոսականութիւն:

Աղեքսանդրիոյ ու Անտիոքի դպրոցները. — Քրիստոսի բնութեան ու ինքնութեան մասին իրարու հակառակ երկու գլխաւոր տարբեր կարծիքներ կամ վարդապետութիւններ կը տիրապետէին եկեղեցւոյ մէջ Դ. դարուն սկիզբը: Այդ երկու կարծիքներու կեդրոններն էին Անտիոք (Ասորիք) ու Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս), կամ գիտական բացատրութեամբ Անտիոքի դպրոց ու Աղեքսանդրիոյ դպրոց:

Այս երկու դպրոցներն ալ քրիստոնեայ էին, այսինքն կը հաւատային և կը քարոզէին Աւետարանը. բայց Քրիստոսի ինքնութիւնն ու բնութիւնն իրարու բոլորովին հակառակ աստուածաբանութեամբ մը կը բացատրէին, որով սարսափելի բաղխում ունեցան իրարու և տխուր հետքեր ձգեցին եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ:

Նիկիոյ ժողով. — Մեծն Կոստանդիանոս կայսրը հաստկընալով այսպիսի հակառակութեան հետեւանքները, նամակ գրեց Արիոսին ու Աղեքսանդրիոյ Աղեքսանդր հայրապետին որ զիրենք զսպեն ու այնպիսի մոլորութիւնները ժողովուրդին մէջ չտարածեն: Բայց երբ տեսաւ որ հետեւանք մը չունեցաւ, հարկ դատեց ընդհանրական ժողով մը գումարել, ուստի շրջաբերականով մը հրաւիրեց եպիսկոպոսներն ու եկեղեցիներու պետերը գալ հաւաքուիլ Նիկիա ուր հրաւիրուեցաւ նաև մեր Լուսաւորիչը: Ժողովեցան 318 հայրապետներ, բայց ի քահանաներէ ու սարկաւագներէ: Առանց մէջ էր նաև մեր Ս. Արիստակէս հայրապետը: Ժողովը բացուեցաւ 325 յունիս 19ին: Ներկայ էր ինք կայսրն ալ: Արիոս առաջնորդեցաւ, ասիկա յոյսը դնելով քանի մը եպիսկոպոսներու վրայ, սկսաւ համարձակ ջատագովել իր մոլորութիւնը, բայց

Ս. Աթանաս որ այն ատեն Աղեքսանդրիոյ սարկաւագն էր, ապտու խօսքերով պապանձեցուց զայն: Երբ ժողովը սուզեց Արիոսի չարափառ, մոլոր ուսմունքը, սահմանեց Հանգանակ Հաւատոյ «Հաւատամք ի մի Աստուած»ը և պաշտօնապէս հաստատեց թէ որդին նոյն բնութիւնն ունի Հօրը հետ: Այս է պատճառը որ Հաւատամքի մէջ ըսուած է, «Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ ծնունդ և ոչ արարած, նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր»: Այնուհետև ժողովին որոշմամբ Արիոս ու իր հետեւողները աքսորուեցան:

Ժողովը հոգ տարաւ նաև եկեղեցւոյ բարեկարգութեան, սահմանեց Զատիկը տօնել հիմա մեր կատարածին պէս, գրեց կանոններ, որոշեց եպիսկոպոսներու վիճակներու տարածութեան սահմանները: Մայրաքաղաքներու եպիսկոպոսներուն մեծարալիտ տիտղոսը տուաւ: Արդիլուեցաւ եպիսկոպոսներուն, քահանայներուն ու սարկաւագներուն թողուլ իրենց եկեղեցին ու երթալ ուրիշ տեղ մը: Սահմանուեցաւ Ջ. կանոնով որ հետեւեալ աթոռի եպիսկոպոսները իշխանութիւն ունենան մերձակայ գաւառներու վրայ: Ժողովը աւարտեցաւ 325 Օգոստ.25ին:

Հայ. եկեղեցւոյ պարտ. — Հայ. եկեղեցին որ հիմնուած էր Արտազ, յետոյ պահ մը կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած՝ 366ին անկախ եղաւ:

Աղեքսանդրիոյ Ս. Մարկոսի պարտը. — Նիկիոյ կանոնին համեմատ Աղեքսանդրիոյ աթոռը կը տարածուէր դրեթէ ամբողջ հիւսիսային Աֆրիկէի վրայ և ունէր 10 վիճակ ու գերիշխանութիւն եթովպիոյ մէջ:

Հռոմի պարտն ունէր 10 վիճակ Իտալիոյ մէջ: Հռոմի աթոռը հետզհետէ յաջողելով եւրոպիոյ բնակիչները քրիստոնեայ դարձնելուն մէջ, իր իրաւասութիւնը ընդարձակեցաւ:

Անտիոքի աթոռը՝ Ս. Պետրոսի աթոռը ունէր քանի մը վիճակներ. Տիւրոս, Դամաս, Տարսոն, Եղեսիա գըլխաւոր քաղաքներն իր մէջ ունենալով:

Եփեսոսի=Ասիոյ, Յովհաննէս Առաքեալին աթոռը ունէր Փոքր Ասիոյ արեւմտեան մասին մէջ այլ և այլ քաղաքներ:

Կ. Պոլսոյ աթոռ որ նախապէս Հերակլիայի աթոռին իրաւասութեան ներքև էր, անկախ եղաւ:

Անկախութեան ձգտուող աթոռներ. — Կիպրոս, Թրակիա, Հերակլիա, Կարգեդոն ինքնագլուխ աթոռներ եղան և ձգտեցան կրել Պատրիարք տիտղոսը:

Պաղեստին Անտիոքէն բաժնուեցաւ և անկախութիւն ստացաւ 4 վիճակներով:

Հռոմէական պետութեան արեւելեան մասին մէջ կը գտնուէին քանի մը ինքնագլուխ աթոռներ, ինչպէս Կապադովկիոյ, Կեսարիոյ:

Սկզբան օրէն անկախ էին նաև Սերբաստիոյ ու Մելիտինէի աթոռներն, սակայն Դ. դարուն վերջերը ինկան Կեսարիոյ աթոռին գերիշխանութեան տակ: Կեսարիոյ աթոռին ներքև էին Գազատիա, Պոնտոս ու Պափլագոնիա:

Կ. Պոլսոյ աթոռը կը կազմէ վիւսները:

Աթոռները սկսան իրարու դէմ վիճել գերիշխանութեան համար, այնպէս որ Հռոմ, Աղեքսանդրիա ու Կ. Պոլիս անոնց գործերուն խառնուելուն, մանաւանդ Կ. Պոլսոյ աթոռը: Այս աթոռէն իւրաքանչիւր եպիսկոպոս մէկ նոր քայլ առաւ այդ ուղղութեամբ: Ոսկեբերան ձեռք երկնցուց Եփեսոսի ու Պոնտոսի: Ակակիոսը խլեց Լիւթիան որ Հռոմի աթոռակալ էր. վերջապէս 451ին Քաղկեդոնի ժողովին մէջ Պոնտական, Ասիական=Եփեսոսի ու Թրակեան=Հերակլիայի աթոռները ինկան Կ.

Պոլսոյ Պատրիարքութեան տակ ու ատոնց աթոռակալները կրեցին Վարդապետ տիտղոսը:

Կ. Պոլսոյ ժողով. — Թէոդոս կայսրը որ պաշտպան ու կուսակից էր ուղղափառներուն, իր գահակալութեան սկիզբէն հրամայեց որ եկեղեցիները հաստատուն պահեն Նիկիոյ Հանգանակը: Իր նախորդ վաղեմի օրով աքսորուած ուղղափառ եպիսկոպոսները ետ դարձուց, ջնջեց Հերետիկոսներուն դրած հրովարտակները, և եկեղեցւոյ օգտին ու խաղաղութեան համար ժողով գումարել տուաւ 381 Մայիսին Կ. Պոլիս, ուր հաւաքուեցան արեւելեան գաւառներէն 150 հայրապետներ նաև այն տեղուան Հայոց Հայրապետը: Ժողովին նախագահն էր Կ. Պոլսոյ Նեկտարիոս հայրապետը: Ժողովին նպատակն էր հերքել Մակեդոնեան հերետիկոսութիւնները որ Ս. Հոգւոյն աստուածութեան դէմ մարտընչելով կոչուեցան Հոգեմարտ, և Ապողինարեան հերետիկոսութիւնը որ Քրիստոսի մարդեղութեան դէմ մոլորութիւնները կը սորվեցնէր: Ժողովը Նիկիոյ գաւանութեան վրայ աւելցուց հոգեմարտներուն դէմ թէ «Հաւատամք և ի սուրբ Հոգին՝ յանեղն և ի կատարեալն»:

Հոգին սուրբ է Տէր ու կենդանարար որ ի Հօրէ ելնէ: Ս. Հոգին ոչ թէ արարած մըն է արհուամարհ. այլ բղխում մը ի Հօրէ, ինչպէս Որդին արարած մը չէ այլ Ծնունդ ի Հօրէ:

Թէոդոս կայսրը հերետիկոսներուն դէմ խիստ վարուեցաւ. այս բանը աւելի վերս պատճառեց քան թէ օգուտ:

Ժողովը հաստատեց Երուսաղէմի աթոռը հակառակ Աղեքսանդրիոյ աթոռին որ կը ձգտէր իշխել Պաղեստինի:

ԺՍ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ե. ԴԱՐՈՒՆ

Եփեսոսի Ժողով. — 430ին Կ. Պոլսոյ մէջ խնդիր եղաւ թէ Ս. Կոյսը Մայր Աստուծոյ պէտք է կոչել թէ լոկ Մայր Քրիստոսի: Նեստոր՝ որ այն քաղաքին Պատրիարքն էր՝ Աղեքսանդրիոյ նախաթոռութեան դէմ դնելով և այդ գաղափարին հակառակ ընթացք բռնելով համարձակ քարոզեց թէ Մարիամ լոկ Քրիստոսի մայրն է իբրև լոկ մարդոյ և չէր կիրարկել Աստուածածին, այլ Քրիստոսածին, և Քրիստոսի բնութիւնը Նիկիոյ Հանգանակին հակառակ կը նկատէր: Շատերը մոլորեցան: Նեստորի դէմ էին շատ եպիսկոպոսներ որոնց մէջ նշանաւոր էր Աղեքսանդրիոյ Ս. Կիւրեղ Պատրիարքը որ թուղթ գրեց Կ. Պոլսոյ կայսր Փոքր Թէոդոսի՝ ցոյց տալով Նեստորի մոլորութեան վնասը և թէ պէտք է որ Ժողով գումարուի արմատախիլ ընելու համար այդ չար սերմերը:

Փոքր Թէոդոս 431 յունիսին Ժողով գումարեց Եփեսոսի մէջ ուր ներկայ գտնուեցան 200 եպիսկոպոսներ. Ժողովին նախագահեց Ս. Կիւրեղ: Նեստոր առեան կանչուեցաւ, բայց չներկայացաւ: Եպիսկոպոսներէն 198ը ստորագրեցին վճիռ մը որով Նեստոր ինկաւ աթոռէն և նզովուեցան Նեստորականները:

Թէոդոս կայսրը խաբուելով Նեստորի կուսակից կանդիդիանոս եպիսկոպոսի խօսքերէն՝ նախ չհաւանեցաւ Ժողովին, յետոյ աքսորեց կանդիդիանոսը: Նեստորը արգիլեց Անտիոքի մենաստանին մէջ, վերջն ալ աքսորուեցաւ Եգիպտոս:

Նեստորականները բազմացան Միջագետքի ու Պարսից Ասիոյ մէջ: Հնդկաստանի Թոմայականիք ալ Նեստորականաց մոլորութիւնն ունին:

Երեք տիեզերական Ժողովներու ձգտումը. — Առաջին երեք տիեզերական Ժողովներուն մէջ — Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ ու Եփեսոսի — Ժողովական Ս. Հարց միաձայնութիւնը կը վիճառուէր առաքելական աւանդութեան համեմատ Ս. Գրոց իմաստները բացատրելու մէջ. գլխովին, գլխաւորի, նախադասի կամ փոխանորդի կամք, հրաման, վճիռ չէր վիճառուեր, ասոր հակառակը եղաւ Քաղկեդոնի Ժողովին մէջ: Առաջին երեք տիեզերական Ժողովներու մէջ այսպիսի փառասիրական անուններ անծանօթ էին այն Ս. Հարց: Առնք աչքննին իրենք զիրենք իրենց մանաւանդ եկեղեցիներու հովիւ, հայր գլուխ էին, և Քրիստոսի տիեզերական եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը կը համարէին իրենց համաժողով միաբանութիւնը և Քրիստոսի եկեղեցւոյն փոխանորդութիւնը, այն որ Աստուածաշունչ կանոններով կ'առաջնորդեր Քրիստոսի Հօտին: Ուստի Հայ եկեղեցին կ'ընդունի այս երեք Ժողովը:

Ասոր հակառակ խնդիրներ յուզուեցան Քաղկեդոնի Ժողովին մէջ, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի ու Կ. Պոլսոյ եկեղեցւոյն հովուապետները կը վիճէին և իրարու ձեռքէ խլել կ'ուզէին Քրիստոսի տիեզերական եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը, Քրիստոսի եկեղեցւոյն փոխանորդութիւնը, իբր թէ միակ իրենք եղած ըլլային ասոնք:

Հայոց եկեղեցին հաղորդակից ու գործակից չեղաւ Քաղկեդոնի Ժողովին արարքներուն:

Արեւելեան եկեղեցւոյ ու արեւմտեան եկեղեցւոյ բաժանումը. — Քրիստոնէութեան Բ. Գդ դարերուն Հռոմէական տիրապետութեան մաս կազմող բոլոր երկիրներն ու ազգերը, Սպանիայէն մինչև Սեւեռլք, ձուլած, կազմուած ու ձեւացած էին իբրև մէկ իրական ազգութիւն ու տէրութիւն: Երկիրներու և ազգերու

զանազանութիւնը գոյութիւն չունէր: Այդ Հռոմէական լայնածաւալ միապետութեան բոլոր բնակիչները հաւասարապէս Հռոմէացի եղած էին: Նախկին Գաղիացիք իրենց անունը թողուցին և Հռոմայեցի անունը կրեցին: Նոյն բանն ըրին Սպանիացիք, Իտալացիք, Հելենացիք, ինչպէս նաև Փ. Ասիացիք, Աւորիք, Թրակացիք ու Դակիացիք, մանաւանդ որ մինչև այսօր Ռում, Ռուման անունը կը կրեն: Բոլոր այս երկիրները մէկ հայրենիք եղան և աստից վրայ սիրեց մէկ տէրութիւն և մէկ օրէնք:

Եւ երբ Հռոմէական կայսրութիւնը բաժնուեցաւ, արեւելեան և արեւմտեան, արեւելեան Հռոմայեցւոց վրայ սիրեց յունարէն լեզուն և արեւմտեանին վրայ ալ՝ լատիներէն լեզուն: Հետեւապէս Յոյն եկեղեցւոյ մատենագիրներէն կապադովկիացիք, — Գրիգոր աստուածաբան, Աւորիք, Եպիփան, Եփրեմ ու Ոսկեբերան Յոյն չէին, այլ յունախօս արեւելեան հայրապետներ: Նոյնը Լատին եկեղեցւոյ համար ալ, Օգոստինոս ևն. Լատին ցեղէ չէին, այլ լատիներէն դրոց արեւմտեան մատենագիրներ:

Անտիոքի ու Աղեքսանդրիոյ աթոռները. — Հաւատքի հանգանակներն արգելք չեղան անոնց միաբերու իրենց բանակէտ=բանավարական=rationalist հետաքրքրութիւնները գարձեալ չարունակելու, իրենց հանճարը կը սրէին աղանդաւոր վարդապետութիւն մը ջրելու, նոր աղանդ մը յառաջ բերելով որ յաճախ ծայրայեղութեան կը դիմէր: Այս դէմ ընդդէմ հակառակ ախոյեանք էին Անտիոքի ու Աղեքսանդրիոյ նշանաւոր դպրոցները, երկուքն ալ միանգամայն պատրիարքական աթոռներ: Ասիոնաս ու Կիւրեղ Աղեքսանդրիոյ դպրոցէն էին, իսկ Նեստոր Անտիոքացի որ Անտիոքեան դպրոցէն էր: Նեստորի՝ Անտիոքեան դպրոցէն կուսակիցներ էին

գլխաւորապէս Ասորւոց մեծ մասը, յետոյ եղեսիոյ դպրոցը որ նոյնպէս երեւելի եղած էր Գ. դարէն: Եւ երբ եղեսիոյ դպրոցը փակուեցաւ Զենոն կայսեր հրամանաւ 489ին, Նեստորականութեան վառարան եղաւ Մծբին. Բարծումա էր Մծբինի դպրոցին պետը և Նեստորականութեան աթոռն էր Սելեւկիա—Տիզբոն:

Աղեքսանդրիոյ դպրոցին գլուխն էր Կիւրեղ որ պայքարեցաւ Անտիոքի դպրոցին ու Նեստորականութեան դէմ: Ուղիղ վարդապետութեանց, Կիւրեղի հետեւողք կրնանք կոչել Կիւրեղականներ=Եվեստասականներ. Կիւրեղ իր վարդապետութիւնն առած էր Ալենասէն՝ Արիոսականց մեծ ախոյեանը: Տիզերական երկու ժողովներու մէջ ալ յաղթող հանդիսացաւ Աղեքսանդրեան դպրոցը: Ի սկզբան Ասաուածաբանական կռիւներու ներքին չարժողները Աղեքսանդրեան ու Անտիոքեան դպրոցներուն նախանձընդդէմութիւնն էր, բայց յետոյ աւելի բուռն նախանձընդդէմութիւնն էր, բայց յետոյ աւելի բուռն ու ահեղ ոգի մը սկսած էր ներս սպրդիլ, այն է պատրիարքական աթոռներու իրարու գերիչխան ըլլալու մարմաջը:

Մեծն Կիւրեղ իր անձնական հանճարովը ու Նեստորական մեծ կռիւին առիթ ամիչնուն ուշադրութիւնը դէպ ի Աղեքսանդրեան աթոռը դարձուցած էր: Աղեքսանդրեան աթոռը փառքի գագաթնակէտը հասած էր: Նոր յաջորդը Դիսկորոս (444—451) գաղափար մը ունէր յաղացաւ Կիւրեղի ձեռք ձգած բարոյական ազդեցութեամբ իր աթոռը Աղեքսանդրիոյ գերիչխան ընդունիլ տալով Անտիոքայ ու կ. Պոլսոյ աթոռներէն աւելի: Անոնց երկուքն ալ այն ատեն ակար ձեռքերու մէջ կը գտնուէին: Արդէն առաջինին վրայ լինքն ալ իր ձեռնհասութիւնն ի գործ դրած էր, քանի մ՝անգամ: Անտիոքի աթոռը Պետրոսինն էր ու Աղեքսանդրիոյ աթոռն ալ Մարկոսի

աւետարանչին որ Պետրոսին թարգման և ընկերն եղած էր:

Ուղղափառ միաբնակութիւն. — Կը բերէ բացատրէց ու պաշտպանէց Միաբնակութիւնը՝ այսինքն կատարեալ աստուածութիւն ու կատարեալ մարդկութիւն միացած ի Քրիստոս անշփոթ, անխառն ու անապական կերպով: Այս է ուղղափառ միաբանութիւնն ու Հայ եկեղեցւոյ դաւանանքը: Հայ եկեղեցին միայնակ է կիրթէի քրիստոսաբանութեամբ, որուն համար ունինք միաւորեալ ի բնութիւն բացատրութիւնը:

Եւտիքականութիւն. — Կ. Պոլսոյ վանականներէն Եւտիքէս Քրիստոսի կատարեալ աստուածութիւնն ու կատարեալ մարդկութիւնն իրարու հետ չփոթէց, խառնէց ու այլայլէց, և կ'ըսէր թէ մարդկութիւնը խառնուած է Աստուածութեան մէջ, ինչպէս կաթիլ մը մեղրը ովկիանոսին մէջ: Այս կերպով բացատրուած միութիւն մը ուղղափառ չէ, բուն միաբնակութիւնն է այս, միաբնակութիւն մը որ ոչ թէ կատարեալ Աստուածութեան ու կատարեալ մարդկութեան անխառն ու անչփոթ միաւորութեամբ կ'ըլլայ, այլ երկու բնութիւններէն մէկուն միւսին մէջ ընկլուզումով:

Եւտիքէսի մտքով խախտած է երկու կատարեալ բնութիւններու միաւորութիւնը չփոթումով կամ այլայլումով կամ ընկլուզումով:

Հայ եկեղեցին կը նզովէ Եւտիքէսը:

Հռոմի պրոքը. — Անոնք երբ ղիրար գլխի կը ջանային, երբորդ մը սաւառնեցաւ հեռուէն, ա՛լ աւելի ընդարձակ յատակագծով: Հռոմն էր ատիկա: Պայքարողները՝ Անատոլ — Կ. Պոլիս — Աղեքսանդրիա ղիրար յաղթահարելու մտքով Հռոմի աթոռին միջամտութիւնը խնդրեցին, այդ միջոցին Հռոմի աթոռին եպիսկոպոսն էր Լեւոն Ա. Մեծ (440—461) որ Հռոմի աթոռին միա-

հեծան իշխանութեան գաղափարին բուն յղացողն էր: Արդէն անոր առաջին հիմը դրած էր իր նախորդը՝ Կելեստիանոս պապը (432—440): Այս վառնգալից հանգամանքի մէջ Եւտիքէս դիմից ոչ միայն Աղեքսանդրիա ու Երուսաղէմ, այլ և Հռոմ:

Արեւելեան եկեղեցւոյ յունաբարբառ մատենագիրները. — Այն մեծ վէճերն որ ծագեցան Ե. ու Զ. դարերուն մէջ քրիստոնէական վարդապետութեան ինչ ինչ էական կէտերու նկատմամբ՝ պատճառ եղան եկեղեց. մատենագրութեան զարգացման ու պերճախօսութեան: Գայլեցան եկեղեցւոյ մէջ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, ու հռչակաւոր բեմբասացներ որ իրենց բնաւորութեամբ, առաքինութեամբ ու պերճախօսութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունեցան իրենց ժամանակակիցներու վրայ, և դեռ մեր հետաքրքրութիւնը կը չարժեն իրենց գրուածքներով:

Առնոց չատերը հայերէնի թարգմանուած են:

Այս մատենագիրներուն մէջ նշանաւոր են սա յունաբարբառները:

1. Մեծն Աթանաս, որ ծնաւ 296ին Աղեքսանդրիա, անցաղթելի ախոյեան արիոսականութեան դէմ. դեռ տարեկատ եղած ատեն, ուսումն առաւ Աղեքսանդրիոյ ընծայարանին մէջ: Յետոյ եպիսկոպոս Աղեքսանդրիոյ: Այս քաղաքէն էր որ Ասիա ու Եւրոպա կ'ընդունէին իրենց քրիստոնէական հրահանգները: Արիոսականներու նենգութեամբ աքսորուեցաւ Սիւրիա, 337ին հետ դարձաւ, և քաղցրութեամբ վարուեցաւ իր թշնամիներուն հետ որով յառաջ եկաւ ընդհանուր խաղաղութիւն մը: Վախճանեցաւ 372ին:

Աթանաս իր դարուն ամենէն մեծ մարդն էր: Աղեքսանդր պաշտպանեց եկեղեցւոյ անկախութիւնը այն

իշխաններէն որ կ'ուզէին աշխարհական ու եկեղեցական իշխանութիւնները իրար ձուլել:

2. Գրիգոր Նազեանզացի որ կը կոչուի նաև Աստուածաբան, ծնաւ Կապադովկիոյ Նազեանց քաղաքը 330ին: Ուսումն առաւ Ալեքսանդրիոյ ընծայարանը, յետոյ գնաց Աթէնք ու հոն բարեկամացաւ իրեն հայրենակից Ս. Բարսղի հետ: Դարձաւ իր ծննդավայրը ուր իր եպիսկոպոս հայրը գինք քահանայ ձեռնադրեց: Վերջը հովիւ կարգուեցաւ Կ. Պոլսոյ: Վերջը նորէն դարձաւ իր հայրենիքը Նազեանզա ու առանձնական կեանք վարեց:

3. Յովհաննէս Ոսկեբերան, ծնաւ 347ին Անտիոք: Հեթանոս Հռետոր Լիբանոսէն դասեր առաւ, և քանի մը տարի փաստաբանութիւն ըրաւ, յետոյ թողուց իր ասպարէզն ու իր անձը նուիրեց Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան: Նախ Անտիոքի եկեղեցւոյն վրայ Փլաւիանոս եպիսկոպոսէն քահանայ ձեռնադրուեցաւ. վերջապէս 397ին Կ. Պոլսոյ աթոռին պատրիարք ընտրուեցաւ, Արկադիոսի օրով: Ալեքսանդրիոյ Թէոփիլա պատրիարքի աղդեցութեամբ աթոռէն ինկաւ ու աքսորուեցաւ, յետոյ ետ կանչուեցաւ: Նորէն աթոռէն ինկան Բազկեդոնի մէջ գումարուած «Ժողով առ Կաղնիւս»ի որոշմամբ ու աքսորուեցաւ Կոկիսոն=Կէօքսու քաղաքը, ուր վախճանեցաւ 407 Սեպտ. 14ին, 60 տարեկան հասակի մէջ:

Ս. Ոսկեբերանի նշխարքը բերուեցաւ ու ամփոփուեցաւ Ս. Առաքելոց եկեղեցին:

Ս. Ոսկեբերան Յոյն եկեղեցւոյ վարդապետներէն ամենէն պերճախօսն է:

4. Ս. Բարսեղ մեծ ծնաւ Կեսարիա (Կապադովկիա) 299ին: Ս. Բարսեղ իր ուսումը չարունակեց Կ. Պոլիս ու յետոյ Աթէնք, ուր ընկերական սերտ կապով

կապուեցաւ Գրիգոր աստուածաբանին հետ: Այս երկուքին ակնկալութիւնն էր Յուլիանոս, որ քրիստոնէութիւնն ոչնչացնելուն ու հալածելուն համար յայտնի է ուրացող անունով: Ս. Բարսեղ դարձաւ կեսարիա ուր կ'ուսանդէր ճարտասանութիւն ու իրաւագիտութիւն: 357ին առանձնացաւ Պոնտոսի անապատներէն մէկը, հոն հիմնեց վանք, հաստատեց վանական կանոններ որոնք յետոյ հետեւեցան Արեւելեան վանքերը, ինչպէս մեր Հայոց վանքերը: 380ին կեսարիոյ եպիսկոպոս ընտրուեցաւ, վազէսի դէմ պաշտպանեց քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատքը: Վախճանեցաւ 379ին:

5. Ս. Եփրեմ ծնաւ Մծբին 320ին և վանական վիճակ ընդունելով՝ առանձնացաւ եդեսիոյ մօտակայ անապատը: Ուսեալ և խոր հմտութիւն ունենալով Ս. Գրոց կոչուած է Խուրին՝ որ կը նշանակէ «վերծանող»:

6. Եւսեբիոս կեսարացի, գրեց Եկեղեց. պատմութիւնը մինչև 324 թուականը: Յետոյ Թեոդորէտ, Սոկրատես ու Սոզոմեն չարունակեցին միայն պատմութիւնը:

Կէս-Արիոսական էր ու ներկայ գտնուեցաւ Նիկիոյ ժողովին, և բաւական Մեծն Կոստանդիանոսի, որուն չափազանց գովեստներ չուզած է:

7. Ս. Կիւրեղ Պատրիարք Երուսաղէմացի, հեղինակ կոչուածն ընծայութեան՝ առաջին քրիստոնէականին: Վախճանեցաւ 386ին:

Լատինախօս մատենագիրները՝

1. Ս. Հիլասիոն ծնաւ Բուատիէ, իր անձը նուիրեց Ս. Գրոց ուսումնասիրութեան: Իր քաղաքին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Մաքառեցաւ Արիոսականութեան դէմ: Աքսորուեցաւ Փռիւգիա ուր գրեց Ս. Երրորդութեան վրայ նշանաւոր երկ մը: Յուլիանոսի գահակալութեան առեն ետ դարձաւ իր թեմը, և վախճանեցաւ 367ին:

2. *Ս. Ամբրոսիոս ծնաւ 333ին Տրիէր, 374ին Միլանոյ Արքեպիսկոպոսութեան աթոռը բարձրացաւ: Մարդասէր էր և իր ինչքերը բաժնեց աղքատներուն: Գրեց արեւմտեան եկեղեցւոյ իր անունով Ամբրոսիոսեան կոչուած երգերը: Թէոդոս կայսեր հետ վէճեր ունեցաւ: Կայսրը վերջապէս խոստովանեցաւ իր մեղքը և ներկայացաւ նորա թողութիւն խնդրելու համար:*

Ամբրոսիոս վախճանեցաւ 397ին: Երկասիրութեան մէջ նշանաւոր են Ցաղագս դպրաց պաշտօնէից, կուսութիւն հաւատոյ, հոգւոյն սրբոյ վրայ գրած վարդապետութիւնները: Իրեն կ'ընծայուի «Զքեզ, Աստուած գովաբանեմք»=Te deum երգը:

3. *Ս. Յովհաննիս ծնաւ 330ին Դալմատիոյ Սիրիտոն քաղաքը: Հռոմի մէջ առաւ իր ուսումը: Ճամբորդեց Գաղիա, Ասիա, այցելեց Ս. տեղիքը և Անտիոքի եպիսկոպոսէն ձեռնադրուեցաւ: Հռոմ դառնալով, քարոզեց եղաւ Դամասոս եպիսկոպոսին: Իրեն յանձնուեցաւ թարգմանել Ս. Գիրքը լատիներէնի՝ որ է Վուլկոտան: Դամասոսի մահէն ետք, բնակութիւնը հաստատեց Բեթղեհէմ ուր վախճանեցաւ 420ին:*

4. *Ս. Օգոստինոս ծնաւ 354ին Նումիդիոյ Տակասթ քաղաքը: Հայրն հեթանոս, մայրն ալ քրիստոնեայ էր: Օգոստինոս իր ուսումն աւարտեց Կարքեդոնի մէջ: Նախ հետեւեցաւ Մանիքեցւոց հերետիկոսութեան, յետոյ հեռացաւ 386ին: Միլանոյ հռետորութեան դասախօս կարգուած պահուն՝ Ս. Ամբրոսիոսի հետ հաղորդուելով, 395ին Անտիոքի Նիպպոն=Պոն քաղաքին եպիսկոպոս կարգուեցաւ:*

Օգոստինոս ականատես էր բարբարոսներու արշաւանքին, ուստի հաւատացեալները քաջալերելու համար՝ գրեց իր Ցաղագս իսպառին Աստուծոյ նշանաւոր

երկն որ քրիստոնէական կրօնի չատագովութիւնն է: Ցաղկեդոնի ժողով. — Քաղաքական հանգամանքներու պատճառաւ Եւտիքական մոլորութիւնը յեղյեղուեցաւ: Հռոմ ու Բիւզանդիոն Քրիստոսի բնութեան մասին վէճեր ունեցան միշտ, և վերջապէս Հռոմէական եկեղեցւոյ պապը Լեւոն Ա. իր կարծիքները և վարդապետութիւնները ամփոփեց Տումարի մը մէջ որ «Լեւոնի Տումար» կը կոչուի և որ մեծ վէճի մը չարժառիթն եղաւ:

Լեւոնի տումարը քննութեան առնուեցաւ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ որ տեղի ունեցաւ 451 թուականին: Տումարը կը պաշտպանէր թէ Քրիստոսի երկու բնութիւնները յարեղով իրարու մէկ անձի մէջ, առանձին առանձին կը կրէին թէնամանքն ու փառքը: Քրիստոսի մարդկային բնութիւնը կը խաչուի ու կը կախուի խաչափայտի վրայ, իսկ աստուածայինը ոչ: Ժողովը որոշեց Սուրբ Աստուածն առանց «որ կոչեցար, որ յարեար»ի երգել:

Քաղկեդոնի ժողովին մէջ խնդիրը չլուծուեցաւ, վէճերն ալ չվերջացան, այլ չարունակուեցան նաև հետեւեալ դարերուն, եղան կայսրեր որ միջամտեցին խնդիրին ուղելով մեղմացնել երկու բնութեան դաւանանքի վէճերը, մէկ կամք ու մէկ ներգործութիւն քարոզելին: Այդ միջոցներն ալ մերժուեցան և վերջապէս դաւանեցան ի Քրիստոս մէկ անձ, բայց երկու բնութիւն, երկու կամք և երկու ներգործութիւն: Սանք կոչուեցան երկաբնակ, հակառակորդները միաբնակ:

Քաղկեդոնի ժողովին մէջ յուզուեցան նաև Հռոմի, Կ. Պոլսոյ ու Աղեքսանդրիոյ աթոռներու գերիշխանութեան խնդիրներ, որուն նշանները սկսած էին բաւական ղպալի ըլլալ:

Հռոմի աթոռէն ետք Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը երկրորդ համարուեցաւ, բայց ոչ առաքելական

աթոռ ըլլալուն համար, այլ Արեւելեան կայսերաց Մ. քաղաքն ըլլալուն համար, ինչպէս վերեւնոյն պատճառաւ Հռոմի եղած է նախապատիւ Արեւմտեան կայսրութեան Մ. քաղաքն ըլլալուն: Անտիոքի ու Ալեքսանդրիոյ աթոռներն ինկան իրենց պատուէն:

Կիւրեղականները Անտիոքի, Երուսաղէմի, Ալեքսանդրիոյ մէջ դէմ եղան Լեւոնի տումարին: Դար մը աւելի եպիսկոպոսական աթոռները խաղալիք եղան երկու կուսակցութեանց որոնք միրար կը տապալէին, կը նզովէին ու կ'աքսորէին:

Արեւելեան եկեղեցին՝ Հայը, Ասորին, Ղպտին, Եթովպացին, Կիւրեղեան=Եփեսոսի վարդապետութեան հաւատարիմ մնացին, այսինքն միաբնակ մնացին:

ԺԲ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՒԱՏԱՄՔԸ

Կրօն. — Աստուած ճանչնալ, սիրել ու պաշտել կը կոչուի կրօն, զոր կը կոչենք նաեւ աստուածպաշտութիւն: Քրիստոնէական կրօնը կը սորվեցնէ ճշմարիտ աստուածպաշտութեան կանոնները: Կրօնի առարկան և Աստուծոյ վերաբերեալ ճշմարտութիւնները:

Կրօնի մէջ առաջին ճշմարտութիւնն է թէ կայ Աստուած ամենակարող, հոգի յաւիտենական, արարիչ երկինքի և երկրի, և թէ պէտք է հաւատալ անոր:

Հաւատք. — Հաւատք կը կոչուի ճանչնալ, հաւատնել և ընդունիլ այն ամէն ճշմարտութիւնները զոր Աստուած մեզի յայտնած է:

Ներկայ հանգամանքն է որ կը բովանդակէ քրիստոնէական հաւատալիքներուն էական մասերը:

ՀԱՒԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱՆԸ

Հաւատամք ի մի Աստուած՝ ի Հայրն ամենակալ, յԱրարիչն երկնի և երկրի, երեւելեաց և աներեւութից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, յորդին Աստուծոյ, Ծնեալն յԱստուծոյ Հօրէ՝ Միածին այսինքն յէութենէ Հօր:

Աստուած յԱստուծոյ, Լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, Ծնունդ և ոչ արարած: Նոյնին քն ի բնութենէ Հօր որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս և ի վերայ երկրի՝ երեւելիք և անտեսանելիք:

Որ յաղագս մեր մարդկան և վասն մերոյ փրկութեան իջեալ ի յերկինից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարեալապէս ի Մարեմայ Սրբոյ Կուսէն Հոգւովն սրբով: Որով էառ զմարմին, զհոգի և զմիտս և զամենայն որ ինչ է ի մարդ՝ ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք:

Զարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ:

Յերրորդ աւուր յարուցեալ:

Ելեալ ի յերկինս նովին մարմնովն՝ նստաւ ընդաջմէ Հօր:

Դալոց է նովին մարմնովն և փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս և զմեռեալս Որոյ թագաւորութեան ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամք և ի սուրբ Հոգին՝ յԱնեղն և ի կատարեալն՝ Որ խօսեցաւ յօրէնս և ի մարգարէս և յաւետարանս: Որ էջն ի Յորդանան՝ քարոզեաց յաւետարան և բնակեցաւ ի սուրբսն:

Հաւատամք ի մի միայն ընդհանրական և առաքելական Սուրբ եկեղեցի:

Ի մի մկրտութիւն, թողութիւն, ի քաւութիւն և ի թողութիւն մեղաց:

Ի յարութիւն մեռելոց:

ի դառաստանն յաւիտենից հոգւոց և մարմնոց յարքայութիւնն երկնից և ի կեանսն յաւիտենականս:

Հաւատոյ հանգանակին մասերը. — Հաւատամքը տասը մասի կը բաժնուի: Ա. Գոյութիւն ու Միութիւն Աստուծոյ, Բ. Աստուածային տորոգելիք, Գ. Աստուածային անձանց երրորդութիւն, Դ. Աստուծոյ արարչագործութիւն, Ե. Աստուածորդւոյն մարդեղութիւն, Զ. Ս. Հոգւոյն Աստուածութիւնը և Յայտնութիւնը, Է. Քրիստոսի եկեղեցին, Ը. Եկեղեցւոյ խորհուրդները, Թ. Յարութիւն մեռելոց, Ժ. Վերջին դատաստան, յաւիտենական կեանք:

Ա. Հաւատամք ի մի Աստուած՝ ի Հայրն ամենակալ յԱրարիչն երկնի և երկրի երեւելեաց և աներեւոյթից:

1. Գոյութիւն ու միութիւն Աստուծոյ.

Աստուծոյ գոյութիւնը. — Գոյութիւն Աստուծոյ ըսելով կ'իմանանք թէ կայ Յաւիտենական ինքնագոյ էակ մը որ արարած չէ, այլ Արարիչը, Աստուածն է:

Երբ մարդ քննէ Աչխարհը, կը տեսնէ երկինքի ու երկրի արարածները չատ նկարագնակ կարգի մէջ դրուած իսկոյն ինք իրեն կը հետեւցնէ թէ ինք չէր կրնար այսպէս գեղեցիկ կարգի մը մէջ դնել, և ոչ ալ բոլոր մարդիկ, ուրեմն կայ մէկ ամենազօր արարիչ մը որ այս ամէնքը գեղեցիկ կարգած է ու կը կառավարէ: Այս ամենազօր արարիչը Աստուած է:

Աղճմանքն զոր Աստուած ամէն մարդու սրտի մէջ դրած է՝ կ'իմացնէ բարին ու չարը: Եթէ բարի գործէ, մարդ կը մխիթարուի, և երբ չար գործէ՝ կը տանջուի: Այս խղճմտանքը իբրև Աստուծոյ ձայն ու անոր դատաստան վկայ՝ կը հաստատէ թէ կայ աներեւոյթ դատաւոր մը, այսինքն Աստուած, ուրեմն կայ Աստուած:

2. Աստուծոյ տորոգելիք.

Աստուծոյ անունը. — Եբրայեցերէն Աստուծոյ անունն է Եհովահ=Եհովահ որ կը նշանակէ Որեւն, ինչպէս Աստուած ինք յայտնեց Մովսէսի: Այդ Որեւն անունը կը բովանդակէ աստուածային տորոգելիքներուն՝ այսինքն աստուածային ծայրագոյն կատարելութեանց յատկութիւնները, այսինքն՝ անեղ, ինքնագոյ, անսկիզբ, անվախճան, մի, անփոփոխելի, միշտ կայ, միշտ Որէն, ամենակատար, ամենագէտ, ամենիմաստ, ամենաբարի, արդարասէր:

Ս. Գրքին մէջ կը կոչուի նաև հոգի, որովհետեւ անտեսանելի է, ոչ՝ վասնզի առաջնորդն է ճշմարտութեան: «Աստուած լոյս է, և խաւար ի նմա չիք և ոչ մի:» Սէր՝ մեզ սիրելուն համար, հուր՝ անաչառ արդարութեան համար:

Նախախնամութիւն. — Աստուած իր ամէն արարածները իր կանխահոգ խնամքներով կը հոգայ, կը կառավարէ ու կը զանազանէ: Ասիկա կը կոչուի նախախնամութիւն:

Որչափ իմաստութիւն, կարողութիւն պէտք էր այս հրաշալի ստեղծելու, այնչափ իմաստութիւն ու զօրութիւն պէտք է զանոնք պահպանելու, այնպէս որ եթէ Աստուծոյ խնամքը վերնայ արարածներուն վրայէն, բովանդակ արարածները կ'ոչնչանան:

Աստուծոյ ընծայուած փոխաբերութիւնները.—Աստուծոյ փոխաբերաբար կ'ընծայնենք ականջ, ձեռք, ձայն, ոտք: Այդ ամէն փոխաբերութեամբ ցոյց կուտանք Աստուծոյ կատարելութիւններն ու ներգործութիւնները մարդոց վրայ: «Տիրոջ ականջ» ըսելով՝ կ'իմանանք անոր լսողութիւնը «Եղիցին ականջք քո ի լսել ձայնի աղօթից իմոց»: Այսպէս կ'իմանանք անոր Ամենատեսութիւնը

«Աչք Տեառն ի վերայ արդարոց»: Ձեռքով նախախնամութիւնը «Ձեռք քո արարին և ստեղծին զիս»: Ոտքով՝ Անոր արագահաս օգնութիւնը «Ոտք քո ընթանան և լքուսցեն»:

Երկիւղ. Դ—ոյութեան լեզուով երկինք լսելով՝ կ'իմանանք այն ամբաւ անկրպակտը, տարածութիւնը ուր երկնային մարմինները իրենց չրջանը կը կատարեն: Իսկ կրօնական լեզուով կը կոչուի իմանալի տեղ մը ուր Աստուած սահմանած է իր թագաւորութիւնը, ուր ժողովուած են հրեշտակները ու արդոց հոգիները յատուկ յատուկ օթեւաններու և կայաններու մէջ որոնց վրայ Աստուած զօրութեամբ կը թագաւորէ:

3. Հրեշտակ, Սատանայ, Մարդ, Հոգի.

Հրեշտակներն. — Արարչութեան Դ. օրէն առաջ արդէն ստեղծուած էին հրեշտակները, որովհետև այն օրը երբ երկնքի լուսաւորները երեւցան երկրի վրայ, հրեշտակները Աստուած փառաբանեցին:

Հրեշտակները բանական արարածներ են, բայց մարդոց պէս հոգիէ ու մարմինէ բաղկացած չեն, լոկ հոգիէն պարզ էակներ են՝ անմարմին, ու սահմանաւոր հոգի, ոչ թէ Աստուծոյ պէս անսահման հոգի:

Հրեշտակները ստեղծուած են Աստուծոյ կամքին ապաստարելու և անով յաւիտենական երջանիկ ըլլալու համար: Անոնք ևնդերկինքի մէջ Աստուած կը պաշտեն անդուլ փառաբանութեամբ, մարդոց փրկութեան համար կը բարեխօսեն Աստուծոյ, անոնց պահպանութեան կը հսկեն և չատ անգամ մանաւանդ նպաստակներով Աստուծոյ կողմէ ղրկուեցան մարդոց՝ Անոր կամքը յայտնելու համար:

Հրեշտակները մարդոց ղրկուած ատեն մարդկային

կերպարանքով կ'երեւէին անոնց, ինչպէս Աբրահամու, Մարիամու, հովիւներուն ևլն.:

Հրեշտակներու ինն դասը. — Հազարք հազարուց և բիւրք բիւրուց են հրեշտակները զոր եկեղեցին ինն դասի կը բաժնէ — Սրոմ, Զօրութիւնք, Տէրութիւնք, Իշխանութիւնք, Պետութիւնք, Սերովբէ, Քերովբէ, Հրեշտակք և Հրեշտակապետք:

Հրեշտակներուն ոչ թէ կ'երկրպագնենք, այլ զանոնք կը յարգենք, կը պատուենք, որովհետև երախտաւոր են մեզի, կ'աղօթեն մեզի համար, ու կը բարեխօսեն Աստուծոյ:

Սատանաները. — Այն սուրբ հրեշտակներէն զատ կան չար հրեշտակներ ալ, սատանաները, որ կը կոչուին նաև չար ոգի, դեւ, այս: Անոնք մարդոց կորստեան համար կ'աշխատին, ինչպէս որ բարի հրեշտակներն ալ՝ մարդոց փրկութեան համար:

Սատանաներու բռնական իշխանութիւնը Քրիստոսի խաչելութեամբ ջնջուեցաւ: Անոնք չեն կրնար բռնութեամբ մեզ դործել սալ մարդոց, այլ կը ջանան մեզ ախորժելի ընծայել զգայարանքներու: Ուստի կ'աղօթենք Աստուծոյ որ մեզ անոնց փորձութենէն ազատ պահէ, և անոնց որոգայթներուն մէջ չթողու որ իյնանք: «Եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա մեզ ի չարէ» ինչպէս սորվեցուց Քրիստոս:

Աստուծոյ դէմ մեղանչելնուն համար, Աստուած չար հրեշտակները երկինքէն վռնտեցուդժոխքի դատապարտեց:

Մարդ. — Աստուած երկինքէն վռնտած հրեշտակներու դասը լեցնելու համար ստեղծեց մարդը իր պատկերին ու նմանութեանը պէս: Մարդը բոլոր արարածներուն կատարեալը, արարչութեան գլուխ գործոցն է, և աստուածային ծայրագոյն կատարելութեանց նմանութեամբ յօրինած:

Աստուած մարդուն տուաւ հոգի, բանական, խոհական կարողութիւններ, խելք, միտք, ազատ կամք, լեզու, և այս ամէնուն վրայ՝ իրեն պէս անմահ ու սուրբ ստեղծելով իր ծայրագոյն կատարելութիւններէն մէկմէկ մաս հաղորդեց անոր, որ իր պատկերին ու նմանութեան պէս իմացական ու բարոյական բնութեան տէր էակ մը ըլլայ:

Նորածնողք մեղքի մէջ իյնալով՝ անոնց վրայ եղած բարոյական Աստուածային պատկերը եղծաւ, մեղքի խաւարն անոնց միտքը՝ բանականութեան լոյսը մթագնեց, որով չատ վատթարացաւ անոնց բարոյական վիճակն ու այնուհետեւ մեղքի ծառայ դարձաւ:

Քրիստոսի մարդեղութեամբ նորոգուեցաւ մարդուն վրայի եղծեալ Աստուածային պատկերը:

Հոգի. — Անմահ գոյացութիւն մըն է հոգին Աստուծմէ ստեղծուած, անմահ, ազատ կամքով ու բանականութեամբ:

Բանականութիւն կը կոչուի խորհելու, ըմբռնելու, մտածելու, դատելու, իմաստասիրելու, յիշելու, երեւակայելու կարողութիւնը, ինչպէս նաեւ իր կամքը, խորհուրդներն ու գաղափարները:

Մարդս հոգի է որ մարմին ունի:

Հոգւոյն անմահութիւնը. — Մարդս մեռնելով՝ հոգին միասին չմեռնիր, հոգին անմահ ստեղծուած է: Ամէն մարմին այլեւայլ տարրերէ կը բաղկանայ: Երբ այդ տարրերը իրարմէ լուծուին, մարմինը կը քայքայուի, ասոր մահ կ'ըսուի, բայց հոգին տարրերէ բաղկացած չէ, այլ պարզ գոյացութիւն է անոնցմէ, անոնցմէ չլուծուիր իրեն մէջ և չքայքայուիր, այլ անմահ կը մնայ:

Մարմինը երբ կը մեռնի, հոգին մարմինէն կը բաժնուի ու կ'երթայ Իր Արարչին իրեն համար սահմանած

հոգիներու իմանալի կայանը, մինչեւ մեռելոց յարութեան օրը, որ առեն նորէն իր յարուցեալ մարմնոյն հետ միաւորելով՝ դատաստանի պիտի ելլէ՝ իր յաւիտենական կեանքի պայմանեալ վճիռն ընդունելու համար:

Բ. Եւ ի մի ատր Յիսուս Քրիստոս՝ յորդին Աստուծոյ՝ ծնեալն յԱստուծոյ, հօրէ միածին, այսինքն յէութենէ հօր...: Եւ ի սուրբ հոգին՝ յանեղն և ի կատարեալն:

1. Խորհուրդ ամենասուրբ Երրորդութեան.

Աստուածութեան մէջ երեք անձինք. — Ս. Գիրքը կը վկայէ թէ ողորմութեամբ Տեառն=Հօր Աստուծոյ մի եղև երկիր, և թանիւ Տեառն=Որդւոյ երկինք հաստատեցաւ, և Հոգւով (Ս. Հոգւով) բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նոցա: — 1. Գնացէք այսուհետեւ աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ:

Սակէ կը վկայուի թէ Աստուածութիւնը երեք անձ ունի Հայր, Որդի, Հոգի սուրբ:

Երրորդութեան խորհուրդն յայտնի եղաւ երբ Քրիստոս կը մկրտուէր Յորդանանու մէջ, երկինք բացուեցաւ, Հոգին սուրբ աղաւնակերպ եկաւ անոր վրայ, և երկինքէն հայրական ձայնը կը վկայէր թէ առիկա իմ սիրելի որդին է:

Երեք անձ ըսելով՝ կ'իմանանք թէ Աստուածային մէկ էութեան մէջ երեք որոշմունքներ, երեք դէմքեր կան՝ անձնաւորութեամբ որոշուած, բայց այդ երեք անձեր մէկ են ու անբաժանելի էութեամբ, Աստուածութեամբ:

Անձնաւորութեամբ որոշուած ըսելով՝ կը հակցուի թէ առաջին անձը Հայր է, ոչ որդի և ոչ հոգի, բ•

անձը Որդի է, ոչ թէ հայր, և ոչ հոգի, Գ. անձը Հոգի է, ոչ թէ հայր և ոչ որդի:

Մարդոց համար երբ անձ կամ անձեր կ'ըսենք, էութեամբ, բնութեամբ, յատկութեամբ իրարմէ բոլոր տարբեր անհատներ կ'իմանանք: Երրորդութեան համար այսպէս չէ: Երրորդութեան մէջ կամ անձեր ըսելով՝ կ'իմանանք երեք անբաժանելի դէմքեր՝ միանան կան որ մէկ անբաժանելի Աստուածութեան մէջ Համաքան, Համագոյ, Համակամ ու Համախառ են, միայն դէմքով կը զանազանուին, բայց էութեամբ, բնութեամբ, աստուածութեամբ չեն զանազանուիր: Այս երեք դէմքերը կը կոչուին Երորդութիւն:

Երորդութեան անձերուն յատկութիւնները. — Հայրը չէ ծնած, այլ ինքն է Ծնող որդւոյ և բղխող Ս. Հոգւոյն: Որդին ծնող չէ, այլ ծնունդ անմարմին, յաւէտ քան զյաւիտեանս ոչ թէ ստեղծուած, այլ ծնած հօր էութենէն որպէս լոյսը լոյսէն: Հոգին սուրբ ոչ է ծնող և ոչ բղխող: Հօրմէն ծնած չէ որ որդի կոչուի, բղխած է ի հօրէ յաւիտենից, անոր համար հոգի կ'ըսուի, ու արարածներուն հոգիէն զանազանուելու համար Ս. Հոգի կ'ըսուի:

Որդին Աստուծոյ կ'ըսուի միածին ծնունդ հօր, որովհետև մէկ հատիկ ծնած է հօրէն, ուրիշ որդի ծնած չկայ: «Ամէն արարածներն որ Աստուծմէ եղան, անունք Աստուծոյ էութենէն, անոր բնութենէն չեղան, չծնան, այլ չկայէն եղան. անոր համար անունք արարած, ստեղծուած կը կոչուին: Իսկ որդին Աստուծոյ ծնած է Հօր Աստուծմէ, անոր բնութենէն, ինքնութենէն, ուստի ինքն ալ Աստուած է բնութեամբ, իսկութեամբ:

Ծնանիլ ու բղխիլ. — Ս. Հարք Աստուածային էութեան յատուկ ելմտունքները՝ ծնանիլ ու բղխիլ սապէս

կը լուսաբանեն: Ինչպէս որ մեր մտքին բանը, խմաստութիւնը խորհուրդը կը ծնի, այնպէս ծնած է որդին Աստուծոյ ի Հօրէ յաւիտենից, և ինչպէս որ չունչ կը հոսի, կը բղխի, կը շնչուի մեր մէջ, այնպէս ալ Հոգին Սուրբ բղխած է յաւիտենից:

Որդին իբր ծնեալ և Հոգին իբր բղխեալ ի Հօրէ ժամանակաւ կրտսեր չեն քան հայրը, այլ ինչպէս որ Հայրը միշտ կար ինքնագոյ՝ անհուն յաւիտենականէն յառաջ, անոր հետ կային նաև որդին ծնեալ ու հոգին բղխեալ, անհուն յաւիտենականէն առաջ, և չկար աւելն մը որ Հօր հետ չըլլար Որդին, անոր համար Նիկիոյ ժողովը յաւուրդ նզովք «Իսկ որ ասեն»ը սահմանեց Հաւատամքի մէջ այս դաւանանքին հակառակ զրուցողներուս:

2. Աստուածորդւոյն մարդեղութիւնը.

Մարդեղութիւն. — Մարմնաւորութիւն=մարդեղութիւն ըսելով կ'իմանանք թէ բանն Աստուած միածին որդին մարդկային բնութիւն առաւ Մարիամ Ս. կուսի արգանդին մէջ և միաւորեց իր Աստուածային անձին ու բնութեանը հետ: Անիկա որ ճշմարիտ Աստուած էր, Հօր Աստուծմէ ի յաւիտենից ծնեալ՝ նոյն ինքն մարդ դարձաւ, ծնաւ Ս. կոյսէն հոգւով սրբով ճշմարտապէս և ոչ կարծիքով:

Անձ ու բնութիւն. — Որդին Աստուծոյ մարդկային բնութիւնը առնելով՝ երկու բնութիւն ունեցաւ, Աստուածային բնութեան հետ միաւորելով՝ իր Աստուածային անձին վրայ, եղաւ մէկ անձ, մէկ որդի, մէկ Յիսուս Քրիստոս: Այս երկու բնութիւնները միացնելու աստիճան իրար խառնուելով չփոխուեցան, ոչ անոր աստուածային բնութիւնը մարդկութեան փոխուեցաւ, ոչ ալ մարդկային բնութիւնը՝ աստուածութեան և ոչ ալ այս երկու

բնութիւնները իրար խառնուելով չփոթմամբ՝ նոր բնութիւն մը խմորուեցաւ, ինչպէս ջուրը գինւոյն հետ խառնուելով, այլ աստուածային ու մարդկային երկու տարբեր բնութիւններ իրենց տարբեր յատկութիւնները պահելով՝ այնպէս իրարու միաւորեցան, մէկ եղան որ թէ Որդի Աստուծոյ և թէ որդի մարդոյ է, որով իր մէջ նորդական փրկագործ անօրէնութիւնները կատարեց։ «Թէպէտ յղացաւ որպէս մարդ, այլ հոգւով սրբով իբրև Աստուած, քաղցեաւ որպէս մարդ, և զմեռեալս յարուցանէր իբրև Աստուած աստուածային զօրութեամբ որպէս Աստուած, չարչարեցաւ անչարչարն՝ չարչարելի բնութեամբ ի վերայ խաչին, մեռաւ որպէս մարդ, և յարեաւ որպէս Աստուած (Ն. Շնորհալի), իբրև մարդ անօթեցաւ, ծարաւեցաւ, տրտմեցաւ, արտասուեց, վախցաւ։

Բուն Աստուծոյ ազնիւները. — Միածին որդին մարդկութենէ եաք կոչուեցաւ Յիսուս=Փրկիչ, Քրիստոս=Օծեալ, Մեսիա=Օծեալ, Էմմանուէլ=Աստուած մեզի հետ։ Յիսուս, Մեսիա, Էմմանուէլ Եբրայեցերէն, իսկ Քրիստոս Յունարէն։

Յիսուս՝ մարգարէ, քահանայ, թագաւոր. — Յիսուս Քրիստոս Հին=Մովսիսական անտեսութեան երեք պաշտօններն ալ=մարգարէ, քահանայ, թագաւոր կատարելու համար ղրկուած էր Հօր Աստուծմէ. ուստի իբրև քահանայ–մարգարէ–թագաւոր օծուեցաւ Ս. Հոգիէն՝ դերազանցապէս քահանայ, մարգարէ ու թագաւոր ըլլալով որ միջնորդ ըլլայ Աստուծոյ ու մարդուն առջեւ։

Մովսիսական անտեսութեան տակ այս երեք դասէ մարդիկ օծեալ կ'ըսէին, վասն զի պաշտօնի կարգը մտած ատեն Ս. իւղով կ'օծէին, ցոյց տալու համար որ իրենց պաշտօնը Նովիրական ու աստուածային էր և Ս. Հոգիէն

կ'ընդունէին զայն։ Ս. իւղով օծելը Ս. Հոգւոյն չնորհները ներքնապէս ընդունելու արտաքին նշանակն ու միջոցն էր։

Յիսուս՝ մարգարէ. — Քրիստոս էր մարգարէից կանխասացութիւններով խոստացած միջնորդ փրկիչը՝ երկնային խաղաղութիւնը մարդոց բերելու համար։ Յիսուս մարդոց կողմէն միջնորդ ըլլալու համար՝ մարդ եղաւ և մարդուն մեղքերը իր վրայ առաւ։ Իբրև մարգարէ Աստուծոյ Հօր կամքը սորվեցուց մարդոց, հրահանգեց զանոնք ճշմարիտ առաքինութեան մէջ և Ս. Հոգւոյն չնորհքներով զօրացուց զանոնք։

Յիսուս՝ քահանայ. — Քրիստոս իբրև քահանայ իր անպարտական անձը պատարագ մատոյց Հօր՝ յաւիտենական Հոգւոյն ձեռամբ, ինք կրեց պատիժը իր անձին վրայ և զանոնք քաւեց իրենց մեղքերէն։

Յիսուս՝ թագաւոր. — Քրիստոս իբրև սիեզերական թագաւոր մարդոց բարոյական օրէնքներ տուաւ, վերջապէս հաստատութեան բոլոր պայմանները աւարտելով՝ երկինք եղաւ, պատգամատու երթալով մարդոց կողմէն Աստուծոյ և Աստուած հաշտեցնելով մարդոց հետ՝ նստաւ Հօր աջ կողմը ուր հոգևորապէս կը թագաւորէ իր ժողովուրդին վրայ մշտնջենաւոր երաշխաւոր ու բարեխօս ընելով Հօր՝ իր ժողովրդին համար։

Քրիստոսի տիօրէնութիւնի. — Աստուածորդւոյն անօրէնութիւն ըսելով՝ կ'իմանանք Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդները, այսինքն Յղութիւնը, Ծնունդը, Կրօտութիւնը, Յարոդութիւնը, Հրաշագործութիւնը, Չարչարանքը, Մահը, Յարութիւնը, Համբարձումը՝ Հօր Աստուծոյ աջ կողմը նստիլը, զոր սորվեցանք Տօներ առնուելով Միջին Դասընթացքին մէջ։

՟. Ս. Հոգւոյն Աստուածութիւնը.

Ս. Հոգւոյն կատարելութիւնները. — Ս. Գիրքը կը սորվեցնէ թէ երրորդութեան Գ. անձը Ս. Հոգին է, ճշմարիտ Աստուած է, համագոյ Հօր և Որդւոյ և կ'ընծայէ Ս. Հոգւոյն սա կատարելութիւնները. ամենազօր, ամենագէտ, միխիթարիչ, ուսուցիչ, վկայ, բարեխօս:

Ս. Հոգւոյն աշխատութեամբ գրուեցաւ Աստուածաշունչ գիրքը: Հոգին սուրբ ի՛նչ որ ուզէ կուտար անոնց մատենագիրներուն միտքերուն՝ այն բաները միայն կը դրէին. Ս. Հոգին կ'առաջնորդէր անոնց մտքին որ ամենևին չէին կրնար աչխատիլ իրենց գրուածներուն մէջ և չսխալեցան ընաւ: Ասոր համար «Հաւատամք»ի մէջ կ'ըսենք (Ս. Հոգին) խօսեցաւ և յօրէնս, և ի մարգարէս և յաւետարանս:

Ս. Գրքի մէջ Ս. Հոգւոյն յայտնած ճշմարտութիւնները կ'ըսուին ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ=ՅԱՅՏՆԵԱԼ ԿՐՕՆՔ: Հետեւապէս Ս. Գրոց սորվեցուցածէն դուրս, ո և է վարդապետութիւն ճշմարտութիւն չէ, ու հերքելի ու անընդունելի:

Գ. Հաւատամք և ի մի միայն ընդհանրական և առաքելական Ս. Եկեղեցի:

՚. Քրիստոսի Եկեղեցին.

Եկեղեցի. — Յունարէն բառ է Եկեղեցի = Եքլիզիա որ կը նշանակէ Քրիստոսի հաւատացեալներու ժողով կամ Քրիստոսի ժողովուրդ:

Քրիստոնեայ. — Ամէն ճշմարիտ հաւատացեալներ որ անկեղծաբար աշակերտած են Քրիստոսի աւետարանին, Քրիստոսի ժողովուրդ են և յատկապէս կը կոչուին Քրիստոնեայ:

Քրիստոսի եկեղեցին երեք է, Անդրանկաց, Յաղթական ու Ջինուորեալ:

Անդրանկաց եկեղեցի. — Հրեչտակներու բիւրաւոր բանակը որուն մէջ դասած են նաև հաւատացեալներու պահապան հրեչտակները՝ կը կոչուին Անդրանկաց եկեղեցի:

Յաղթական եկեղեցի. — Յաղթական եկեղեցին է հնչեալներու ժողովը, որ յաղթեցին մեղքի իշխանութեան, և կը հանդչին երկինքը, փրկեալներու խմանալի կայաններու մէջ:

Ջինուորեալ եկեղեցի. — կենդանի հաւատացեալներու ժողովն է Ջինուորեալ եկեղեցին, որովհետև արդարութեան զրահով, հաւատքի վահանով, փրկութեան սաղաւարտով, Ս. Հոգւոյն սիրով զինուած է սատանայի և անոր արբանեակներուն դէմ հաւատքի պատերազմը մղելու և մեղքի ու դժոխքի յաղթելու համար:

Եկեղեցւոյ գլուխը. — Քրիստոս է եկեղեցւոյ գլուխը, Քրիստոս երկրի վրայ իր եկեղեցին կառավարելու համար մանաւոր մարդ մը փոխանորդ, գլուխ, դվխափոխան կարգած չէ:

Քրիստոս երկինք համբարձած աեեն, իր 12 առաքեալները միասին ամբողջութեամբ իր տեղը փոխանորդ կարգեց ընդհանուր եկեղեցւոյ վրայ, ոչ թէ զատ զատ կամ անոնցմէ մէկը, այլ ամէնքը միասին, միահամուռ, միաժողով, և ըսաւ թէ ինք և Ս. Հոգին մինչև աշխարհի վերջը անոնց հետ պիտի ըլլան անբաժան՝ եկեղեցին անոնց միաբանութեան ձեռքով անմոլոր պահպանելու համար:

Հետեւաբար բոլոր առաքելոց յաջորդ հայրապետները, եպիսկոպոսները և այլն ամէնքն ալ հաւասար իշխանութիւն առած են Ս. Հոգիէն, թէ իրենց յանձնուած մանաւոր եկեղեցիները առանձին խնամելու և թէ՝

ընդհանուր եկեղեցւոյ կառավարութեան գործերուն մասնակցելու միաբանութեամբ, ինչպէս ըրին երեք տիեզերական ժողովներու մէջ: Ամէն ինքնօրէն եկեղեցի իր գոյութեան պատճառն ունի, պատճառներ՝ առաքելական, պատմական, տեղական, որոնցմով միայն կը բաժնուի յարանուանութիւններու ինքնօրինութիւնները, ոչ թէ անջատումներ կամ բաժանումներ:

Քրիստոսի եկեղեցւոյն նշանները. — Քրիստոսի եկեղեցին չորս նշան ունի, մի=միութիւն, սուրբ=սրբութիւն, կաթողիկէ=ընդհանրական=ընդհանրականութիւն, առաքելական=առաքելականութիւն:

Մի. — Եկեղեցին մի է, որովհետեւ անոր բոլոր անդամները, ամէն քրիստոնեաները, ինչ ազգէ ու լեզուէ ալ ըլլան, հոգեւոր ու ներքին միութեամբ կապուած են իրենց մեկ գլուխն՝ Քրիստոսի հետ և միաբան են հաւատքով:

Սուրբ. — Եկեղեցին սուրբ է, որովհետեւ Քրիստոս իր արիւնով սրբեց զինք մեղքէ ու արատներէ, և օժտեց զայն հոծ սրբարար խորհուրդներով որ եկեղեցւոյ զաւակները անոնցմով. սրբուին ինչպէս աղտանային սկզբնական, այնպէս ալ ներգործական մեղքերէ: Ս. հաւատք կը քարոզէ, կատարեալ վարքի սրբութիւն, և ամէն մեղք, յանցանք, մեղանչական խորհուրդ անգամ կը դատապարտէ: Հերձուածողները, հերետիկոսները, մոլութեան ենթարկուածները իրրեւ փտած անդամներ կը կտրէ, կը նետէ, որով ինք միշտ սուրբ ու անարատ կը մնայ:

Կաթողիկէ. — Քրկչի եկեղեցին կաթողիկէ է, որովհետեւ սեպհականութիւն չէ ազգի մը կամ երկրի մը, հետեւապէս որ և է ազգէ անոնք որ ճշմարիտ հաւատքով կ'ընդունին Քրկչի վարդապետութիւնն և Հայրը,

Որդին ու Հոգին սուրբ Աստուած կը դաւանին, իրաւունք ունին մկրտուելով՝ ազատ մտնել Քրիստոսի եկեղեցւոյն ծոցը: «Որք միանգամ ի Քրիստոս մկրտեցայք՝ զՔրիստոս զգեցեալ էք. չիք խափ ո՛չ հրէի, ո՛չ հեթանոսի, ո՛չ ծառայի և ո՛չ ազատի, ո՛չ արուի և ոչ իգի, զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս:

Առաքելական է եկեղեցին որովհետեւ իր միակ գլուխն է Հօր Աստուծմէ առաքեալ Յիսուս Քրիստոս, և Քրիստոնէական հաւատքը Քրկչին առաքեալներուն ձեռքով քարոզուեցաւ և առաքեալներուն վարդապետութեանց վրայ հաստատուած է, և նաև Առաքելական է, որովհետեւ եկեղեցին Առաքեալներով ու անոնց յաջորդներով կը կառավարուի, ինչպէս մեր Հայ. եկեղեցին:

Առաքելական չեն կրնար համարուիլ այն մանաւանդ եկեղեցիները որ սրբութեամբ պահած չեն առաքեալներէ ստանդուած քերականացի ու գրաւոր աւանդութիւնները, և որ կը խեղաթիւրեն Ս. Գրքի միտքն ու իմաստներն ու կը մեկնեն քմահնդ բացատրութիւններով:

Հայ. եկեղեցին՝ Առաքելական. — Հայ. եկեղեցին որ հիմնուած է Թադէոս ու Բարթողիմէոս սրբազան առաքեալներուն քարոզութեամբ ու վկայութեան Ս. առաքեալներուն քարոզութեամբ ու վկայութեան Ս. Լուսաւորչի առաքելասարաս րիւնով և վերածուած Ս. Լուսաւորչի առաքելասարաս չարչարանքներով ու անձանձիր քարոզութեամբ, առաքելական է ու ան-խախտ պահած առաքելական բանաւոր գիտական ու գրաւոր աւանդութիւնները՝ զոնաբերելով ի սէր Քրիստոսի ու ի պահպանութիւն այդ աւանդութեանց իր բազմաթիւ վկաները:

Դ. Ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քառութիւն և ի թողութիւն մեղաց:

2. Եկեղեցւոյ սրբարար խորհուրդները.

Եկեղեցւոյ սրբարար խորհուրդները. — *Ցխտա Քրիստոսէ սահմանուած ու անոր առաքեալներէ խարոզուած այն հանդիսաւոր Ս. Ծէսերն ու արարողութիւնները որ չնորհաց միջոցներն են՝ կը կոչուին Եկեղեցւոյ սրբարար խորհուրդներ։ Ս. Հոգւոյն բազմազան չնորհքները ասոնցմով կը ներգործուին մեր սրտին ու հոգւոյն վրայ՝ որպէս զի կեանքի ամէն պայմաններուն մէջ անսայթաք առաջնորդուին մեր յաւիտենական կեանքի նպատակին։*

Սրբազան խորհուրդներու մատակարարները. — *Եկեղեցւոյ քահանայութեան վերին աստիճանները կը կատարեն սրբազան խորհուրդները։ Մանրամասնութիւնները տե՛ս Միջին Դասընթացքի մէջ։*

Եկեղեցւոյ եօթն խորհուրդները. — *Եկեղեցւոյ խորհուրդները եօթն են. Մկրտութիւն, Դրոշմ, Ապաշխարութիւն, Հաղորդութիւն, Պսակ առուսնութեան, Այցելութիւն հիւանդաց ու կարգ=ձեռնադրութեան։*

1. Մկրտութիւն. — *Եկեղեցւոյ սրբազան խորհուրդն է սով երախան Աղամային=սկզբնական մեղքէն սրբագործելով՝ վերածին կը ծնի Ս. Հոգիէն՝ նոր կեանքով։*

Մկրտութիւնը չուացում ըսել է, և բնական ջրով կը կատարուի որ խորհուրդին նիւթն է։

Մկրտութիւնն անկրկնելի է։

Քրիստոս մկրտութիւնը հաստատեց երբ ինք մկրտուեցաւ Յորդանանու մէջ և իր Յարութենէն ետք պատուիրեց առաքեալներուն ըսելով. «գնացէք այսուհետև, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա յանուն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ»։

ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Որո՞նք են Հայ Եկեղեցւոյ եօթն սրբարար խորհուրդները։ — Ասոնց միջոցաւ ի՞նչեր կը ներգործուին մեր մէջ։ Քահանային ե՞րբ նաros կը դնէ մկրտուողին գլուխը։ — Ե՞րբ կը թափէ Միւռոնը։ — Ինչո՞ւ։ — Քահանայն ճանի՞ անգամ կը մխրճէ մանուկն աւազանին մէջ։ — Որո՞ւն անունով։ — Երեխան մկրտուելով ի՞նչ կ'ըլլայ։ — Կնքահայրն ի՞նչ կ'ըսէ. — Որո՞ւ բերնեն։ — Հին ատեն ի՞նչ սովորութիւն կար։ — Կնքահօր ձեռքի մումն ինչի՞ նշանակ է։ — Քահանան ե՞րբ կը դրօշմէ, ինչո՞վ։ — Ինչու։ — Մկրտուողին ե՞րբ Ս. Հաղորդ կ'ուտան։ — Ինչու կ'ապաշխարեն։ — Ո՞րուն առջեւ կը խոստովանին։ — Ո՞ր հանանան կը զրկուի հանանայութենէն։ — Ինչու կը հաղորդուին։ — Պսակի ատեն ի՞նչ ձեռ կը կատարուին։ — Պսակն ինչո՞վ կ'օրհնուի։ — Օրհնեալ գինին ինչի՞ նշանակ է։ — Որո՞նք կը ձեռնադրուին։ — Ինչու կը ձեռնադրուին։ — Հայ Եկեղեցին հիւանդներուն համար ի՞նչեր սահմանած է։ — Քահանան հիւանդին վրայ ի՞նչ կ'ընէ։ — Մեր վերջին օծում ունի՞ն։

2. Դրոշմ. — *Նշան=կնիք ըսել է դրոշմը, որով մկրտուողը կը կնքուի Ս. Հոգւոյն չնորհքներով։*

3. Ապաշխարութիւն. — *Ապաշխարութիւն կը նշանակէ ապա=յետոյ աշխարել=լալ, ողբալ, որով մեր ներգործական մեղքի թողութիւնը կ'ստանանք Աստուծմէ՝ Ս. Հոգւոյն ձրի չնորհքներով, երբ մեղքերնիս քահանայի ողմամբ կը խոստովանինք ու ալ չընենք ուխտելով ու քահանային արձակում կ'ընդունինք։*

Սկզբնական ու ներգործական մեղք։ — *Մեղքը երկու տեսակ է. սկզբնական=աղամային ու ներգործական։*

Աղամային մեղքը մեր նախածնողքին մեղքն է զոր մենք ժառանգութեամբ կ'ստանանք կամ անոնցմով կը

ծնեն: Այդ մեղքը կը քաւուի մկրտութեամբ, իսկ ներգործական են այն մեղքերը զոր մենք կամաւ կը գործենք:

Անկեղծ, բոլոր սրտով ղղջալով, ապաշխարելով ու բոլորովին հրաժարելով մեղքերու ծառայելէ, կը ներուին մեր մահացու մեղքերը: Բայց Ս. Հոգւոյն դէմ գործուած մեղքին՝ չներուիր աւհնեւին:

Մահացու մեղքեր. — Մահացու մեղքերը եօթն են. հպարտութիւն, նախանձ, բարկութիւն, ծուլութիւն, ագահութիւն, որկրամոլութիւն, բղջախոհութիւն: Ասոնց յաղթելու համար ջանալու ենք անոնց հակառակ առաքինութիւններ ունենալ. հպարտութեան դէմ՝ խոնարհութիւն, նախանձութեան դէմ՝ եղբայրսիրութիւն, բարկութեան դէմ՝ հեզութիւն, ծուլութեան դէմ՝ արիութիւն ու աշխատութիւն, ագահութեան դէմ՝ ողորմածութիւն ու առատաձեռնութիւն, որկրամոլութեան դէմ՝ ժուժկալութիւն, բղջախոհութեան դէմ՝ ողջախոհութիւն, առողջ միտք:

Այս չեզագիր բառերը կը կոչուին եօթն գլխաւոր առաքինութիւններ զորս կրնանք ստանալ պահիով ու աղօթքով:

4. Հաղորդութիւն. — Հաղորդուիլ կը նշանակէ կցորդուիլ, մասնակցիլ, որովհետեւ քահանայն պատարագի ատեն սրբագործուելովը՝ այն հացն ու գինին Քրիստոսի ճշմարիտ մարմնոյն եւ արեան կը փոխարկին, թէեւ բնական տեսակներն ու համերնին ու հոտերնին կը պահեն եւ զայն ճաշակելով Քրիստոսի կը հաղորդուինք, Քրիստոսի մարմնոյն ու արեան կը մասնակցինք:

Յիսուս Քրիստոս սահմանեց այս խորհուրդները, վերջին ընթրեաց բազարջակերաց սեղանին վրայ ըսելով «զայս արարէք առ իմոյ յիշատակի», ինչպէս սորվեցանք

Միջին Դասընթացքի մէջ: Հաղորդուելու է տարին առնուազն հինգ անգամ մեծ պատարաստութեամբ, մեղքէ հրաժարելով, սրբուելով, ճշմարիտ ղղջումով, խոստովանութեամբ ու ապաշխարութեամբ, ներելով մեզի դէմ յանցաւորներուն, մէկուն դէմ քէն չունենալով, ներում խնդրելով մեր սիրտ վիրաւորածներուն:

5. Պսակ ամուսնութեան. — Պսակ ամուսնութիւնը Ս. խորհուրդներէն է, որով ամուսնութիւնը կ'օրհնուի ու կը սրբուի ու կը զօրանայ ամոլներուն միաբնական կեանքը:

6. Հիւանդաց այցելութիւն. — Հայ եկեղեցին հիւանդներու համար սահմանած է աղօթքներ՝ անոնց մեղաց թողութեան ու բժշկութեան համար: Քահանան այս խորհուրդը կը կատարէ հիւանդին վրայ ձեռք դնելով Աստուծոյ անունով, բժշկութեան աւետարան կարդալով և Ս. Խաչով ու Աւետարանով տեառնագրելով: Երբ հարկ ըլլայ քահանան կը խոստովանցնէ ու կը հաղորդէ: Այս կը կոչուի թոշակ:

Հռովմէական եկեղեցին օրհնակ իւղով կ'օծէ մահերձ հիւանդին զգայարանքները. այս խորհուրդը կը կոչուի վերջին օծում:

Հայ. եկեղեցին այս խորհուրդը կը կատարէ առանց իւղով օծելու, ինչպէս որ սկիզբէն սահմանած են Ս. Թադէոս ու Ս. Բարթողիմէոս առաքեալներն ու Ս. Լուսաւորիչ:

Յիսուս սահմանեց այս խորհուրդը իշխանութիւն տալով առաքեալներուն՝ հիւանդներուն վրայ ձեռք դնելու և զանոնք բժշկելու:

7. Կարգ=Ձեռնադրութեան խորհրդով ընծայացուն կ'ընդունի Ս. Հոգին Ս. եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան չնորհքը, եպիսկոպոսին ձեռնադրութեամբ: Ե-

պիսկոպոսը ձեռնադրելու իշխանութիւն ունի, բայց ինք ընծայեալին կարգին աստիճանները չնորհողը չէ, ինք գործիք է որով Ս. Հոգին պաշտօնավարութեան չնորհը կը ներգործէ ընծայեալին: Հետեւապէս եպիսկոպոսը չէ քահանայութիւն տուողը, այլ Ս. Հոգին եպիսկոպոսին ձեռնադրութեամբ ու օծութեամբ:

ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Ի՞նչ է նուիրապետութիւնը: — Ո՞վ հաստատեց: — Ե՞րբ հաստատուեցաւ: — Որո՞նք են նուիրապետութեան աստիճանները: — Ո՞վ է հայրապետը: — Անոր անունը ի՞նչ կ'ըլլայ: — Ո՞ւր: — Հայրապետին պաշտօնը ի՞նչ է: — Ո՞վ կ'ընտրէ հայրապետը: — Օծումէն առաջ ի՞նչեր կ'ուխտէ: — Ո՞ւր: — Ինչո՞վ կ'օծուի: — Ինչո՞ւ կ'օծուի: — Ի՞նչ բանի նշան է խոյը: — Ո՞ր հայրապետը ի՛նչ տիտղոսներ ունի: — Որո՞նք են մասնաւոր կաթողիկոսները: — Անոնք որո՞ւն իշխանութեան ենթարկուած են: — Քանի՞ պատրիարք կայ: — Աստիճանաւ ի՞նչ են: — Ի՞նչ կը նշանակէ եպիսկոպոսը: — Ի՞նչ է պաշտօնը: — Արեւեպիսկոպոսն ու խորեպիսկոպոսն ինչո՞վ կը տարբերին եպիսկոպոսէն: — Վարդապետն որո՞ւ պէս կը ձեռնադրուի: — Ինչո՞վ կ'որոշուի հասնայէն: — Օձագլուխ գաւազան ի՞նչ կը նշանակէ: — Քահանան ի՞նչ կը կոչուի: — Ի՞նչ է պաշտօնը: — Ուրկէ՞ կ'ընտրուի: — Ո՞վ կը ձեռնադրէ զայն: — Ի՞նչ է սարկաւագին պաշտօնը: — Հին աեն ուրիշ ի՞նչ պաշտօն ուներ: — Կիսասարկաւագն ի՞նչ պաշտօն ունի: — Ի՞նչպէս կը ձեռնադրուի: — Որո՞նք են եկեղեցւոյ միւս պաշտօնեաները:

ե. Գալոց է նովին մարմնով... ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստան յաւիտենից հոգւոց և մարմնոց, յարքայութիւն երկնից և ի կեանս յաւիտենական:

Ցաւիտեանական կեանք.

Ցարութիւն մեռելոց. — Վերջին դատաստանին բոլոր մեռած մարդոց մարմինները Աստուծոյ հրամանաւ յարութիւն առնելով՝ իրենց հոգիներուն հետ պիտի միանան, և Քրիստոսի տիեզերական հրապարակը դատաստանի պիտի ելլեն՝ այս աշխարհի մէջ իրենց գործած բարի ու չար գործերուն փոխարինութիւնն ընդունելու համար:

Յիսուս Քրիստոս պիտի ընէ այս տիեզերական վերջին դատաստանը և արդարներն ու մեղաւորները զատելով՝ արդարներուն վարձք, և մեղաւորներուն հատուցում պիտի տայ ամենայն արդարութեամբ ու անաչառութեամբ:

Արդարներուն վարձքը. — Յիսուս արդարներուն վարձք պիտի տայ երկնից արքայութիւնը որ սրբոց ու հրեշտակաց յաւիտենական բնակավայր ըլլալու համար աշխարհի սկիզբէն սահմանուած երանական տեղ մըն է: Հոս երանելիները երջանիկ պիտի ըլլան յաւիտենական հոգեւոր անպատում վայելքներով, ամէն հոգեւոր փափաքներու լրութեամբ, բերկրալիր հանգիստով, և մանաւանդ երանական աստուածատեսութեամբ:

Մեղաւորաց հատուցում. — Մեղաւորները պիտի իյնան յաւիտենական դժոխքը, որ թշուառութեան տեղ մըն է սահմանուած անկեալ հրեշտակներուն և անոր արբանեակներուն, այսինքն անզղջ մեղաւորներուն, ուրացողներուն համար: Հոս ամէն տեսակ տանջանքներ պիտի ըլլան, անոնց ամենէն սոսկալի բովյաւիտեան պիտի տանջուին, անոնց ամենէն մեծ տանջանքն է յաւիտեան զրկուիլ երանական Աստուածատեսութենէ:

Վերջին դատաստան. — Աստուծոյ միայն յատուկ է գիտնալ վերջին դատաստանի օրը, սակայն միայն գի-

տենք որ այնպիսի առեն մը պիտի ըլլայ, երբ ամենեւին չենք ակնկալեր, փայլակի պէս արագ ու յանկարծահաս։

Ուստի ամենուս կեանքը պէտք է ըլլայ միշտ պատրաստութիւն յաւիտենական կեանքի, իր տիեզերական ահեղ առենին, երեւելու համարձակութիւն ունենանք Ս. Հոգւոյն չնորհիւ։

ԺԹ. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ե. ԴԱՐՈՒՆ

Հայ. եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը. — Զորս առաքեալներ քարոզեցին Հայոց։ Ս. Թադէոս քարոզեց եկեղեցի հաստատեց ու նահատակուեցաւ Սրտագոյ մէջ։ Ս. Բարթողիմէոս Տարօնի մէջ, Յուդա Յակոբեան ու Սիմոն Կանանացի Ուրմիոյ կողմերը։

Ս. Թադէոսի հիմնած Արտազու եկեղեցին, Ս. Բարթողիմէոսի հաստատած Տարօնի եկեղեցին, դարձան առաջնակարգ աթոռներ։ Անոնցմէ ետք անոնց յաջորդութիւնը սաստիկ հալածանքներու դիմացաւ, և երբ Դ. դարուն սկիզբը Ս. Գրիգոր քարոզեց, հաստատեց քրիստոնէութիւնը, հայ ժողովուրդը առաջին քրիստոնեայ ժողովուրդը դարձաւ, և Ս. Գրիգոր երթալով կեսարիա՝ Հայոց Ս. Թադէոս առաքելի աթոռէն սաստացաւ ձեռնադրութիւնը։ Այնուհետեւ Հայ առաքելական Ս. եկեղեցին իր վերջնական հաստատութիւնն ու կազմակերպութիւնը ստացաւ առաքեալներու հիման վրայ։ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ճգնութեամբ, Տնան բազմաթիւ Ս. Հայրեր ու Վկաներ «որք հաւատովքն իւրեանց եղեն սիւնք հաստատութեան յաղթողք եկեղեցւոյն»։

Քրիստոս հրաչալի տեսիլքով երեւցաւ Ս. Գրիգորի, եկաւ ոսկի ուռամբ բալեցաւ, դղրդեց երկիրը, բացուած երկինքի տակ, լուսաւորող աղբիւրի վրայ հաստատեց կաթողիկէ նախ եկեղեցին, այն է Ս. Էջմիածինը։

Այսպէս Հայ. Ս. եկեղեցին ու անոր Հայրապետական աթոռը հիմնուեցաւ Ս. Թադէոս ու Ս. Բարթողիմէոս առաքեալներու նահատակութեամբ ու հաստատուեցաւ Մխածնի իջմամբ։

Հայ. եկեղեցւոյ վիճակը. — Մինչև Ե. դարը եկեղեցիներու բաժանման խնդիրը չկար, թէև տեղւոյն ու երկրին համեմատ եկեղեցիներ կային, բայց երենց ուղղութիւնն ու նպատակը մեկ էր, այսինքն սիուել Աւետարանի լոյսն ու հաստատել Քրիստոսի թագաւորութիւնը սիրտերու մէջ։

Ս. Լուսաւորչի ու Մեծն Ներսէսի ժամանակէն կային Քրիստոնէական ուսանող դպրոցներ, բայց Հայ գրի գիւտէն (404) ու Ս. Գրոց Թարգմանութենէն ետք բազմատեսակ վարժարանները, թէ պատկառելի վարժարանները, թէ Ճոխական բաժնին մէջ։ Զարմանալի է որ յոյները քրիստոնեայ ըլլալով հանդերձ, արգելքներ յարուցին իրենց բաժնին մէջ հայ դպրոցներու բացման ու հայ դպրութեան ծաւալման դէմ, որուն համար Ս. Սահակ ստիպուեցաւ Բիւզանդիոն ղրկել Ս. Մեսրոպ ու իր թոռը Ս. Վարդան, թղթեր գրելով փոքր Թէոդոս կայսեր, Աստիկոս պատրիարքին ու Անատոլիս զօրավարին, թէև Ս. Սահակի խնդիրը կատարուեցաւ, բայց յոյները հաչտ չէին նայեր Հայ. եկեղեցւոյ յառաջդիմութեան ու հայ դպրութեան ծաղկելուն վրայ։ Այս անհաչտութեան հոգին աւելի ճարակեցաւ յետագայ դարերուն մէջ և մինչեւ իսկ մոռեռանդութեան հասաւ, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Կրօնական պատերազմ. — Ե. դարուն սկիզբը, երբ Եւրոպա չվոխած էր հերձուածներու և խռովութեան պատճառաւ, Պարսից պետութիւնը տեսնելով քրիստոնէութեան յառաջդիմութիւնը Հայոց վրայ, ու Աղուանից մէջ, ուզեց բառնալ քրիստոնէութիւնը, և հաստատել Զրադաշտական ուսումն=Մոգակրօնութիւնը: Սակայն Ս. Սահակայ, Ս. Մեսրոպայ ու իրենց աշակերտներուն քարոզութեամբ Հայերը, Վրացիները ու Աղուանք վառած էին քրիստոնէական հոգւով, ուստի ուխտեցին ամէն տեսակ հաւատքով դիմադրել մոգակրօնութեան ամէն սպառնալիքներուն ու հալածանքներուն: Այս հաւատքի ուխտը, այս հզօր դիմադրութիւնը կը կոչուի Ս. Վարդանանց վկայութիւն որ կատարուեցաւ 451ին Յազկերտ Բ.ի օրով: Այս վկայութենէն երեք տարի առաջ վկայեցան նաև Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղեւոնդ երէց ու բազմաթիւ եպիսկոպոսներ որ և Ղեւոնդ երիցու անունով կը կոչուին Ս. Ղեւոնդեանք:

Մոգակրօնութեան հալածանքը չարունակուեցաւ գրեթէ 30 տարի, բայց պաշտպանուեցաւ Ս. Վկայից զօրութեամբ: Այսպէս վայելեցաւ Հայ. Եկեղեցին Սրեւելքի մէջ իր քարոզած ճշմարտութեամբ ու հզօր ոգեւորութեամբ:

Եկեղեց. ժողովներ Ե. դարուն. — 1. Էջմիածնի Դ. ժողով (402) ուր խորհեցան հայերէն գիր գտնելու. այն հոգը յանձնուեցաւ Ս. Մեսրոպի: 2. Էջմիածնի Ե. ժողով (426) հայ տառերը գտնուելէն ետք, Ս. Սահակ եպիսկոպոսներու միաբան հաւանութեամբ որոշեց Եկեղեց. քարեկարգութեան կանոններ: 3. Աշտիշատու Բ. ժողով (432) ուր ընդունեցին Եփեսոսի ժողովին կանոնները: 4. Աշտիշատու Գ. ժողով (435) ուր նզովեց հայերէն թարգմանուած նեստորի ուսուցիչ Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն

ու Դիոդոր Տարսոնացւոյն գրքերը: 5. Շահապիվանու Ս. ժողով (447) որ սահմանեց կանոններ, մեծ ուշադրութիւն ապաշխարանքի դնելու կանոնազանցներուն վրայ: 6. Աշտիշատու Դ. ժողով (449) ուր որոշուեցաւ միաբան հաւանութեամբ պատասխան գրել Պարսից Միհրներսեհ հազարապետին որ հայերը կուապաշտութեան կը հրաւիրէր: Ժողովը զօրաւոր փաստերով ջրեց անոր հրաւէրը, ու անսկիզբ խոստովանեցան քրիստոնէական կրօնի անհամեմատ գերազանցութիւնը: 7. Շահապիվանու Բ. ժողով (450) ուր որոշեց կրօն. պատերազմը: 8. Դուինայ Ս. ժողով (452) ուր որոշեց աթոռը Ս. Էջմիածնէն Դուին փոխադրել: 9. Էջմիածնի Զ. ժողով (491) Բաբգէն կաթողիկոսը մերժեց Բաղկեդոնի ժողովը, նզովեց Բարձուման, Ակակ պարսիկը, ու Եւտիքեան մոլորութիւնները: Այս ժողովին ներկայ էին նաև Վրաց ու Աղուանից կաթողիկոսները:

Մատենագիրներ. — Ս. Սահակ Պարթեւ, Մեծն Ներսէսի որդին, զարգացաւ թէ՛ քրիստոնէական ուսմանց և թէ արտաքին գիտութեանց մէջ և թէ լիովին հմուտ էր յոյն, ասորի, պարսիկ դպրութեան. Աստուածակէսի մահէն ետք, 389. կաթողիկոս ընտրուեցաւ, բայց Պարսից Շապուհ թագաւորը չհաւանեցաւ ու հալածեց Ս. Սահակը: Շապուհի յաջորդ Արտաշիր յարգեց Ս. Սահակի կաթողիկոսութիւնը:

Ս. Սահակ իր հովուապետութեան գրեթէ կիսամեայ չրջանին մէջ Ս. Մեսրոպի աջակցութեամբ իր բոլոր կեանքը նուիրեց հայերէն դպրութեան ու լեզուի մշակման, լոյս և ուսում ծաւալելու, բարեպաշտութիւնն արմատացնելու: Երբեք իր արթուն տեսութենէն չվրիպեցաւ ժողովուրդին վարչական բարօրութիւնը, ուստի քանիցս դիմեց Պարսից արքունիքին: Բայց ամբաստանութիւնները

ուեցաւ իբրև կուսակից Յունաց։ Վասն կաթողիկոսութեանէ ձգեց Ս. Սահակը, և կաթողիկոսութիւնը տուաւ անարժան անձերու, Սուրմակի, Բրքեչոյի ու Շմուէլ Ասորւոյն։ Շմուէլի օրով միայն վարեց հոգեւոր գործերը տեսչութիւնը։

Ս. Սահակ մեր եկեղեցւոյն անսահ մատենագիրներուն ամէնէն գլխաւորն է. իր արդիւնաչատ մանակցութեամբ կատարուած են նոյն առենուան թարգմանութիւնք, Ս. Մեսրոպի ու իր աշակերտներուն ձեռքով. մանաւորապէս Ս. Գրքին մէջ մեծ բաժին ունեցաւ։ Մեծ հոգ տարաւ եկեղեց. պաշտամանն ու ժամերգութեան կարգաւորութեան։

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, ծնաւ 361, Տարօնոյ Հայկական գիւղը։ Սորվեցաւ Ասորի, Պարսիկ ու Յոյն դպրութիւնները։ Վարեց Մեծն Ներսէսի հայրապետական քարտուղարի պաշտօնը, և նաև աշխարհային քարտուղարութիւն։ Յետոյ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ, քարոզեց Գողթնեայց Սիւնեաց, Աղուանից ու Վրաց հեթանոսութեան բեկորները ջնջելու համար, մինչև 397 թուականը։ Այդ միջոցին Ս. Սահակի հետ միանալով՝ սկսաւ աշխատիլ հայ ժողովուրդին լուսաւորութեան։ Ս. Մեսրոպ իր առաքելութեան առեն ականատես եղած էր այն դժուարութեան որուն ենթարկուած էր մանկտին օտար լեզուաւ սորվելուն համար, և ժողովուրդին կրած տագնապին որ օգուտ չէր քաղեր այն առենները ասորերէն լեզուով կատարուած պաշտամունքն Ս. Գրոց ընթերցուածքէն։ Կը խորհէր որ այն դժուարութենէն կարելի է յաղթել մի միայն հայերեն գիր հնարելով։

Հայ գրին գիւտը. — Ասոր այս խորհրդակցութեան արդիւնքն եղաւ հայ գրի գիւտը 404ին, Ս. Սահակի ձեռնտուութեամբ ու Ասուծոյ օգնութեամբ։ Հայերէն

գիրերը ձեւակերպեցան Յունարէնին վրայ, ինչպէս հետեւեալ տախտակը ցոյց կուտայ։

Ա	⊀ ⊀ ⊀	ΔΔΔ ΔΔ A	⊀	A
Բ	⊖ ⊖	ΒΒ B	ΒΒ	B
Գ	∧ ⟩	∧Λ Γ	)(	C₄G
Դ	⍙	DΔ Δ	⊙D	D
Ե	⋿ ⋿ ⋿	ΕF E	⋿E	E
Զ	⊬ ⊬	ΕE VY Y	V	U₄V
Է	⊇ ⊬	I Z		Z
Ը	⊠ A ⊽ H	⊟ H H		H
Թ	⊗ ⊕	⊛ ⊙ Θ		
Ի	⊬ ⊱	⊦ I	ı	I
Կ	⊀ ⊣ ⊓	⊬ K K	⊦	K

Բ, Է, Ժ,

Ծ, Կ, Ղ, Ց, Չ, Փ

249 — Կրճատ Ո---ամ Բարբ.

ω	ϭι	⋎L	Λ	⊀L	L
ϑ	ψч	⋏M	M	⋏	M
ϱ	ϛϛϛ	⋏⋎N	N	⋎	N
ϯ	ϰϯϮϭϫ	ϛϛ	Σ	ϛϛϛ	S
;;	ο	οο	O	ο◇	O
ϣ	ϽϽ1	ϽΓ ⊙Φ	Π Φ	ΦP ϽF	P F
ϫ	ϩϡ				
ϧ	ϙφ	×+	X	QϘ	Q
ϩ	ϥч	⋏P ⋏P	P	ЯR	R
ϗ	W				
6	X+	X⊤	T	⊀T	T

ⲁⲃⲅⲇⲉⲍⲏⲑⲓⲕⲗⲙⲛⲝⲟⲡⲣⲥⲧⲩⲫⲭⲯⲱ

ϣϧⳋⲙⲍⲃⲟⲩⲫⲍⲏ ⲭⲫⲧⲩⲥⲣⲟⲡⲕ

ⲁⲁ.ⲁⲁ.ⲁ.	ⲁ	ⲍ.ⲍ.ⲍ.ⲍ.	ⲍ
B.B.R.R.R	ⲃ	O.O.O.O.	ⲟ
ⲧ.ⲧ.ⲧ.ⲧ	ⲧ	ⲛ.ⲛ.ⲛ.ⲛ.	ⲛ
ⲇ.ⲇ.ⲇ.ⲇ	ⲇ	ⲝ.ⲝ.ⲝ.	ⲝ
F.E.E.E.E	ⲉ	ⲡ.P.P.P.P.	ⲡ
ⲍ.Z.Z.Z.Z	ⲍ	(.U.U.U.	ⲩ
ⲏ.H.E.E.E	ⲏ	ⲫ.ⲫ.ⲫ.	ⲫ
ⲑ.Θ.Θ.Θ.Θ	ⲑ	T.ⲋ.ⲋ.S.	ⲥ
I.I.I.		Γ.Γ.Γ.	ⲣ
ⲓ.K.K.ⲕ.ⲕ.ⲕ	ⲓ	ⲧ.ⲧ.ⲧ.ⲧ.	ⲧ
ⲗ.ⲗ.ⲗ.ⲗ.ⲗ.	ⲗ	Φ.Φ.Φ	ⲫ
M.M.M.M.M	ⲙ	X.ⲭ.ⲭ.	ⲭ
N.N.N.N	ⲛ		

ⲁⲃⲅⲇⲉⲍⲏ ⲑⲓⲕⲗⲙⲛⲝⲟⲡⲣⲥⲧⲩⲫⲭⲯⲱ

Բ, Է, Ժ, Ծ, Կ, Ղ, Ճ, Չ, Փ

ԵՐԹԱՏՈՒՄՐՀՒՆՆՈՎՎԱՄԵՒՆԱ
ԽՆԱՉՇՇՅ ԸՆԴ ՀՆՆԱՊԱՐՀՅԱ ՆՈՐՇ
ԵՒ ԼԵՐ ԻՄԱՍՏՆԱԳՈՅՆԵՒՍՔՆՆՉՆԱ

ԵՐԹԱՏՈՒՄՐՀՒՆՆՈՎ
ՎԱՄԵՒՆԱԽՆԱՉՇՇՅԸՆԴ
ՀՆՆԱՊԱՐՀՅԱ ՆՈՐԱ ԵՒԼԵՐ
ԻՄԱՍՏՆԱԳՈՅՆԵՒՍՔՆՆ
ՉՆԱ.

Գրի գիւտով Ս. Մեսրոպ անմահացուց իր անունը նաև հայ գրականութիւնն։ Սոյն գիւտը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ թէ կրօնական և թէ աշխարհական տեսակէտով։ Այս գիւտէն օգտուեցան նաև Ագաթանգ ու Վիրք՝ իրենց լեզուին պատշաճ գիր ընդունելով։ Ս. Մեսրոպ վախճանեցաւ 441ին, իսկ Ս. Սահակ 440ին։ Ս. Սահակ թաղուած է Մուշի կողմերը, Ս. Մեսրոպ ալ Երիվան։

Գրի գիւտը մեծ մղում տուաւ դպրոցներու յառաջդիմութեան, հայերէն լեզուի ուսման, աշակերտներու կրթութեան ու հայ դպրութեան ծաղկեցուն։

Ոսկեդար ու Թարգմանիչք. — Ե. դարը հայ լեզուի ամէնէն փայլուն ժամանակամիջոցն է որ տարեգրութեան մէջ կը կոչուի ոսկեդար։ Ս. Մեսրոպայ առաջին աշակերտներն ուղեւորեցան Յունաստան, Եգիպտոս, Ասորիք, վարժուեցան այն ազգերու լեզուագիտութեան ու ի գարձին Թարգմանեցին անոնց լեզուով գրուած եկեղեցական հարց վարդապետական գրուածքները սքանչելի ընտիր հայերէնով մը։ Ասոնց աշխատութեան արդիւնքն է Աստուածաշունչի ընտիր թարգմանութիւնը որ բոլոր թարգմանութեանց մէջ կը կոչուի թագուհի թարգմանութեանց։

Ս. Սահակայ ու Ս. Մեսրոպայ աշակերտները որոնք Թարգմանիչք կը կոչուին, բազմաթիւ են։ Ասոնց ամէնէն նշանաւորն են Եզնիկ ու Կորիւն։

Եզնիկ կողքացի հմուտ էր Հայերէն, Պարսկերէն Յունարէն ու Ասորերէն դպրութեան։

Եզնիկ իր Թարգմանութեան աշխատութենէն զատ, ունի նաև Եղծ աղանդոց կոչուած ոսկեղենիկ գործը, որով կը պայքարի հերձուածութեան ու աղանդներու դէմ։

Եզնիկ իբրև Բագրեւանդաց եպիսկոպոս ներկայ գտնուեցաւ կրօնական պատերազմ մղելու համար գումարուած ժողովին։

Կորիւն Ս. Մեսրոպայ աշակերտ ու գործակից Թարգմանութեանց, գրեց Ս. Մեսրոպի վարքը։

Յովհան Մանդակունի գրեց 36 ճառ առաքինութեանց վրայ։ Քարոզներ, աղօթքներ ու աւետարանութիւններ։

Կաթողիկոսական աթոռը վարեց 480ին։

Ե. դարու կաթողիկոսներ. — Ս. Սահակ Պարթև հայրապետէն հաքը Ե. դարու նշանաւոր հայրապետներն կը համարուին Յովհան Մանդակունի 480—487, և Բաբգէն Վանանդեցի, աշակերտ Մանդակունւոյ 490—515։

Բաբգենի կաթողիկոսութիւնը. — Բազկեդոնի խռովայոյզ խնդիրները կը սպրդէին նաև Հայոց մէջ և կը յուզէին հայ եկեղեցական քանի մը պաշտօնեաներու միտքերը։ Յունաց Զենոն կայսրը հայ եկեղեցին միացնելու համար Դաշնադիրութիւն=հենեդիկոն գրեց 482ին, որով կիւրեղականները կը հրաւիրէր որ գան միանան յոյն եկեղեցւոյ հետ։ Բաբգէն ալ ջալուրջ կաթողիկոսը կ'ածապարէ առաջքն առնուլ և 491ին Էջմիածնի Ջ. ժողովը կը գումարէ Հայոց, Վրաց ու Աղուանից խորհրդով ու հաւանութեամբ։ Ժողովին ներկայ գտնուեցան Հայ, Աղուան, Վրացի ու Յոյն բազմաթիւ ժողովականներէն զատ՝ նաև Աղուանից Շուփհաղիպոյ, Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսներն իրենց եպիսկոպոսներով։ Ժողովի մէջ հաւատքի վարդապետութեան, եկեղեցական օրինապահութեան մասին կ'որոշուի բաւական հանարել առաքեալներուն քարոզածն ու երէց սիեզերական ժողովներու առաքելաւանդ վճիռները։

Հայ. եկեղեցին անկախ առաքելական եկեղեցի էր, պէտք չունէր միաւորելու յոյն ու լատին եկեղեցիներուն։ Բազկեդոնի ժողովին մերժման առթիւ, հայ եկեղեցին սկսաւ ներքուստ զօրանալ իր անկախութիւնը չկորսնցընելու համար։ Պէտք ունեցաւ չեչտել իր ետք, իբրև հայ եկեղեցի մը։ Այնուհետև յոյն ու հռոմէական եկեղեցւոյ աթոռակալներէն ոմանք ջինուեցան սասանել Հայ. եկեղեցւոյ առաքելական անկախութիւնն ու իրենց հպատակեցնել։

Այս մասին տե՛ս ընդարձակօրէն Թ. դարուն։

Այս հակաքրիստոնէական հետապնդութիւնը կը տևէ գրեթէ մինչև մեր օրերը։

Յոյն եկեղեցին. — Հռոմէ Փելիքս Գ. Պապը (483—489) պատճառելով թէ Զենոնի Հենդիկոնն իր գիտակցութեամբ եղած չէ, նզովեց զայն ինչպէս նաև յունաց Ակակիոս պատրիարքն (471—489) որ խորագէտ ու կասկածոտ մէկն և որ Հենդիկոնի սկզբնապատճառն եղած էր։ Ակակիոս ալ զայն նզովեց, և հերձուածն որ երկուք էր, դարձաւ երեք։ Յոյն ու լատին եկեղեցիներ գժտած մնացին մինչև 35 տարի։

ԺԴ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ջ. ԴԱՐՈՒՆ

Մեծն Յուստիանոսի փորձերը. — Մեծն Յուստիանոս Ա. գահակալելով (527—565) և ուզելով եկեղեցին հանդարտեցնել, Զենոն կայսեր փորձին կը դիմէ։ Կ. Պոլսոյ մէջ 553 Մայիսին ժողով գումարեց և ընդունեց երկու բնութիւն բանաձեւը և կարգացուեցաւ այն ուղղափառ դաւանանքի նամակը զոր հայերն Ս. Սահակի օրով ուղղած էին Կ. Պոլսոյ Պրոկլ պատրիարքին եթէ հայք ի սկզբանէ անտի եփեսոսական=կիւրեղական են և չերամ հակառակորդներ նեստորականութեան։

Կաթողիկոսներ Ջ. դարուն. — Ջ. դարու հայ կաթողիկոսաց մէջ յիշատակելի է Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսը (548—557), Մովսէս Եղիվարդեցի (574—604)։

Ջ. դարու ժողովները ու Հայոց վիճակը. — Դուինոյ Գ. ժողով. 555 Մարտ 21 Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի

կաթողիկոսին օրով նորոգուեցաւ հայոց տոմարական թուականը 552 նաւասարդին: Ներսէս Բ.ի օրով յուզուեցաւ Քաղկեդոնական մոլորութիւնները ղոր Մեծն Յուստինոս Ա. կայսրը սկսած էր սերմանել հայոց մէջ, Հայ եկեղեցին այս կաթողիկոսին օրով նորէն հալածուեցաւ Պարսից երեսէն, որ տեւեց 6 տարի (558—579):

Հայկական թուական. — Քրիստոսի 552 թուին, Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսին օրով հայոց նոր տոմարական ուղղութեան թուական մը սկսաւ Ջատկական հինգհարիւրեակի հաստատութեամբ: Ջատկական հինգհարիւրեակին ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ 532 տարին անգամ մը Ջատիկը նոյն կարգաւ իրարու յաջորդելը: Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի 574ին այդ տոմարական հաշիւը գործածելով, իր անունով կոչուեցաւ Նորոգութեան թուականը:

Եղիվարդեցւոյն թուականը 551 տարուան տարբերութիւն մ'ունի Քրիստոսի թուականէն, անանկ որ Քրիստոսի ո և է թուականը գտնելու համար՝ պէտք է 551 թիւը:

Հայկական թուականն առ հասարակ կը գրեն հայ գիրերով, ինչպէս ՌՅՃԸ: 1348

Այդ նորոգութեան թուականէն հինգհարիւրեակ մը եաքը, 1084ին (552+532), Յովհ. Վրդ. Սարկաւագ երկրորդ նորոգութիւն մ'ըրաւ և ընդունեց նահանջի դրութիւնը, չորս տարին անգամ մը փոխանակ հինգի վեց օր աւելցաց սահմանելով: Հեղինակին անունով այդ դրութիւնը կոչուեցաւ Սարկաւագարար:

Հայ կաթողիկոսութեան գահերեցութիւնը, Վրացիք ու Աղուանք հայացան. — Վրաստան Լուսաւորչի ժամանակ ընդունած էր քրիստոնէութիւնը ու Ս. Մեսրոպի ձեռքով իրենց նշանագիրերը: Հայք ու Վրացիք չատ

ընտանի էին իրարու հետ: Հայերը ուխտի կ'երթային Մծխեթայի խաչին, Վրացիք ալ Ս. Էջմիածին: Վրաց կաթողիկոսն կ'ընտրուէր իր ժողովուրդէն ու կը ձեռնադրուէր Հայոց կաթողիկոսէն, ինչպէս նաև Աղուանից կաթողիկոսը: Սակայն իւրաքանչիւր ժողովուրդ իր լեզուով ազատօրէն կը կատարէր իր եկեղեցական պաշտօնները, այնպէս որ Վրաց ու Աղուանից կաթողիկոսները մտնքը, այնպէս որ Վրաց ու Աղուանից կաթողիկոսները Հայոց հայրապետութեան երկու մեծ բեւեռը կը համարուէին:

Վրացւոց Հայոցմէ բաժնուելու շարժառիթը. — Մովսէս Եղիվարդեցւոյ կաթողիկոսութեան օրով Վրաց մէջ չփոթութիւն կը ծագի իրենց կաթողիկոսի ընտրութեան համար և ազգովին կ'առաջարկեն Հայոց կաթողիկոսին որ ինք ընտրէ Վրաց կաթողիկոսը: Մովսէս կ'ընտրէ ու կը ձեռնադրէ Կիւրիոնը որ ազգաւ Վրահայ էր: Կիւրիոն երբ կը դառնայ Վրաց քով, կ'ընդունի Քաղկեդոնի ժողովը՝ Յոյներուն պաշտպանութիւնը գտնելու յոյսով, կը յորդորէ իր ժողովուրդն որ հպատակին յունաց կայսեր: Դուրսա քաղաքի Մովսէս եպիսկոպոսը որ համակիր չէր Կիւրիոնի, կ'իմացնէ Հայոց կաթողիկոսական ուղղակի Վրդանէս եպիսկոպոսին, որ թուղթով կը յորդորէ Կիւրիոնը եաւ կենալ Քաղկեդոնականութենէն, Կիւրիոն կը յամառի կը մնայ ու Մովսէս կ'ապաւինի Հայոց կաթողիկոսին, Մովսէս Եղիվարդեցիին յաջորդ Աբրահամին: Վրաց բաժանման խնդիրը սկսաւ 594ին և վերջացաւ Ջապէս բաժնուեցան 608ին Հայոց եկեղեցիէն: Առանց բաժանումին եաք Աղուանք ալ կը բաժնուին:

Եկեղեցական մատենագիրներ. — Այս դարուն մէջ ապրեցան Ղազար Փարպեցի ու Ս. Եղիշէ վարդապետները որոնք թարգմանիչներու աշակերտներն էին և գրած են եկեղեցական տարեգրութիւններ:

ԺԵ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Է. ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ Է. Դարուն. — *Աբրահամ կաթողիկոս* (607—615), *Կոմիտաս Ա. Աղկեցի*, *Տարօնայ եպիսկոպոս ու Ս. Կարապետի վանահայր* (615—628), *Քրիստափոր Ապահունիից* (628—639), *Եզր. Ա. Փառաժնակերտցի* (639—649), *Ներսէս Գ. Իշխանցի չինող* (641—661), *Անաստաս Ա. Ակոռեցի* (661—667), *Իսրայէլ Ա. Խթմանեցի* (667—677), *Սահակ Դ. Զորափորեցի* (677—703):

Վիճակ Հայ եկեղեցւոյ. — *Ժողովներ*. — 1. *Կարնոյ Կոմիտաս կաթողիկոս նորոգեց Ս. Հռիփսիմեանց տաճարն ու ասոնց չարականը գրեց* (629): *Յունաց Հերակլ կայսրը Յունաց և Հայոց մէջ խաղաղութիւն հաստատելու համար՝ հրաւիրեց Եզր կաթողիկոսն որ Կարնոյ մէջ ժողով գումարէ: Կայսրը հրամայեց Յոյն եպիսկոպոսներու որ Յոյն եկեղեցւոյ դաւանութիւնը գրեն ու Հայոց տան: Եզր կաթողիկոս համաձիւռ գանուելով Բաղկեդոնի ժողովին, իր այս ապօրէն ընթացքին համար կը մերժուի ու անարժան կը համարուի ի չարս կաթողիկոսներու: Եզրի դէմ առաջին զինուողը կ'ըլլայ Մաթուսաղա Մեծիմասա վարդապետն: Հայոց դաւանութեան մասին այս վարդապետին գրած նշանաւոր թուղթը մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ Կարնոյ ժողովին մէջ:* 2. *Դունայ Ե. ժողով. Ներսէս Գ. որ չինող կոչուեցաւ Արտաշատու խոր վիրապին մօտ զանազան եկեղեցիներ կառուցանելուն համար՝ մեղմացուց Յունաց կոստանդին կայսեր սիրտը ու հաշտեցուց Հայոց հետ Դունէի մէջ գումարուած ժողովով. բայց յետոյ Յունաց և Հայոց մէջ*

հակառակութիւնն ու վէճերն այնչափ սաստկացան որ Ներսէս Գ. ստիպուեցաւ առանձնանալ (652): *Դունայ ժողովին մէջ նաև որոշուեցաւ դպրեվանքի առաջնորդ Բարսեղի յանձնել չարականները ընտրելու և եկեղեցւոյ ժամերգութիւնը կանոնաւորելու հոգը:* 3. *Դունայ Զ. ժողով* (648). *Յոյներն իրենց մոլեռանդութիւնն այնչափ կը սաստկացնեն որ բռնի կ'ստիպեն Հայերն իրենց առաքելական սովորութեան հակառակ, Հաղորդութեան բաժակին մէջ ջուր խառնել, հացը խմորով ընել, Ծննդեան ու Մկրտութեան նախնական կարգը փոխել, Ս. Աստուածն առանց խաչեցարի երգել, ևլն. սակայն Հայերը հաստատուն կը պահեն իրենց առաքելական եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութիւնը թէ Դունայ ե. ու Զ. ժողովով և թէ մինչև 1080 թուական գումարուած ժողովներով:* 4. *Մանազկերտի ժողով* (651) *գումարեց Յովհաննէս վարդապետ Մանազկերտցի իր տեղապահութեան օրով (Ներսէս Գ. չինողի ատեն) և նզովքով մերժեց Բաղկեդոնի ժողովը:*

Այս դարուն տեղի ունեցաւ Խաչափայտին գերի երթալն ու ետ դառնալը, ու վարագայ Խաչին յայտնութիւնը: Մանրամասնութիւնները տե՛ս Մխլին Դասընթացք:

Պաւղիկեան եւ ուրիշ աղանդաւորներ. — *Ներսէս Գ. Շինող ու իր տեղապահ Յովհաննէս Մանազկերտացւոյ օրով Հայոց մէջ երեւցան հին Մանիքէական աղանդաւորներ: Ասոնց գլուխն ու առաջնորդն էր Հայ Պօղոս անունով մէկը և վերանորոգողն ալ Սմբատ անունով մէկը: Ասոր աշակերտները կամ հետեւողները կ'արհամարհէին եկեղեցւոյ Հարսնաքրոջները, Պատկերներն ու Քրիստոսի Ս. Խաչը: Պաւղիկեանք կը կոչուէին նաև Թոնդրակեցիք որոնց կեդրոնն էր Թոնդրակ լեռան մօտերը:*

Պաւղիկեանք Հայոց տեղէն վռընտուեցան ու գացին

հաստատուեցան Յունաց կայսրութեան զանազան կողմերը, մանաւանդ Թրակիոյ մէջ որոնք միացան քրիստոնէից թիւնամի ժողովուրդներու հետ և բաւական զբաղեցուցին արեւելեան կայսրութիւնը:

Ոմանք կը կարծեն թէ Հայ Բողոքականութիւնն առնց չառաւիղներէն է:

Ներսէս Գ.ի օրով յայտնուեցաւ նաև Սարգիս անուն մէկը որ Սարեվեաց աղանդը կը քարոզէր:

Առնց դէմ գրեցին Թէոդորոս Բռթենաւոր ու իր աշակերտ Յովհաննէս Օձնեցի իմաստասէր կաթողիկոսը:

Երուսաղէմի պատրիարքեան սկիզբը. — Քրիստոսի 33 թուականին Ս. Առաքեալներուն վրայ Ս. Հոգւոյն հրաշափառ իջմանէն ետք, Երուսաղէմի Ա. եպիսկոպոսն եղաւ «Եղբայր Տեառն» Յակոբոս «Արդար» առաքեալը՝ որ առաքեալներէն ձեռնադրուեցաւ և որուն բնական տանը տեղւոյն վրայ 14 դարէ ի վեր բարձրացած է Հայոց Ս. Յակոբայ վեհաշուք տաճարը: Հոս հաստատուած է Երուսաղէմի Պատրիարքական աթոռը, հոս, Աւագ սեղանին ներքև ինչպէս կը վկայեն միւս Քրիստոնեայ ազգերն ալ, ամփոփուած է Ս. Առաքեալին սրբասուն մարմինը:

Այս «Տեառն եղբայր» առաքեալէն մինչև 140 թուականը հաստատուեալ հրեայ եպիսկոպոսներ, թուով իբր 15, յաջորդաբար ժառանգեցին Երուսաղէմի Առաքելական աթոռն որուն վերջին ժառանգորդն եղաւ Յուդա Ա., Ադրիանոս կայսեր օրով, որ բոլոր հրեաները վտարելով Ս. Երկրէն՝ Քրիստոնեաները բնակեցուց հոն, հետեւաբար դադրեցաւ հաստատեալ հրեաներու իրերայաջորդ աթոռակալութիւնը: Այնուհետեւ Քրիստոնեայ այլ և այլ ազգերու եպիսկոպոսներ հաստատուեցան յաջորդաբար և անիսիր պատրիարքական աթոռին վրայ:

Առնց մէջ առաջինն է Յուդա Ա.ի յաջորդն ու Երուսաղէմի Ժ.Զ. եպիսկոպոս Մարկոս Ա. 149ին: Նոյն միջոցին Քրիստոնեայ բոլոր հաստատեալները առնց ազգի խորութեան «էին սիրտ և հոգի մի», ինչպէս էր առաքեալներուն ատեն: Առնց ազգայնական խորութեան ամէնէն արժանաւորը կ'ընտրուէր Պատրիարք Երուսաղէմի: Այս եղանակաւ Աշխարհի սկզբունքը տեւեց մինչև 485ին, եվիա Ա.: Ատոր օրով ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս և Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն մէջ մեծամեծ խռովութիւններ տեղի ունեցան հնչակուած հաղկեդոնի ժողովին պատճառաւ որուն հետ նաև ուրիշ բազմադիմի դէպքեր ատեն ատեն վրայ հրին Քրիստոնեական խաղաղութիւնը և հերձուածներ ձգեցին Քրիստոնեայ ազգերու միջև: 629ին Երուսաղէմի Առաքելական աթոռին կէս պատրիարքն եղաւ Սոփրոնիոս եպիսկոպոսը: Այնուհետեւ ա՛լ դադրեցաւ պատրիարքական այս հանդերձեալ ու միջազգային անխախտ իշխանութիւնը մինչեւ 637 որ Օմէր Հաթթաբ ամիրա «Ամիր-էլ-Մուհմինին» Առաջնորդ հաստատեցող՝ սիրեց Երուսաղէմի ու կանգնեց Հարեմը-Շերիֆ կոչուած այն վեհատեսիլ մզկիթը Սողոմոնեան տաճարի հիմունքին վրայ:

Քրիստոնեայ ազգերու մէջ ծագում առած այն պարակտումը բնական էր որ պատրիարքական իշխանութեան աւելիւ ալ մեծամեծ վէճեր յարուցանէր քրիստոնեաներուն մէջ՝ որոնց մեծամասնութիւնը կը կազմէին այն ատեն Հայերը և Յոյները: Բաղկեդոնի ժողովին պատճառաւ Հայերն ու Յոյները զատեցին նաև իրենց Երուսաղէմի Պատրիարքական իշխանութիւնը:

Էօմէր Ամիրապետ որ մանաւանդ սէր կը տածէր Հայոց նկատմամբ՝ առաքելական աթոռին պատրիարքական իշխանութիւնը հրովարտակով յանձնեց Սբրահամ

եպիսկոպոսին որ քրիստոնեայ եկեղեցիներու բաժանուելէն ետք առաջին պատրիարքն եղաւ Երուսաղէմի և անմիջական յաջորդ Սոփրոնիոսի։ Հետեւաբար Աբրահամ Հայ եպիսկոպոսապետ պատրիարքը եղաւ ԿՀ։ը Երուսաղէմի պատրիարքութեան մէջ, այն առեն միայն հայերն ունեցան, ըստ հրովարտակին, Պատրիարքական իշխանութեան արքային առաքեալ «Տեառն եղբայր» Յակոբի որ Երուսաղէմի Ս. Պատրիարքն եղաւ, աթոռին վրայ։

Այս դարուն մատենագիրները. — Զ. դարուն մէջ նշանաւոր ուսումնարան–Վանքեր են Սիւնեաց վարդապետարանը ուր ծաղկեցաւ հելլենագիտութիւնը և Է։ին մէջ Երասխաձորի Վարդիկ–հայր վարդապետարանն ու Շիրակաց դպրեվանքը։

Է. դարուն մէջ նշանաւոր եկեղեցական մատենադիրներէն Աբրահամ կաթողիկոս որ գրեց յորդորներ ու դաւանաբանական տեղեկութիւններ Վրաց ու Աղուանից։

Մաթուսաղա՝ նշանաւոր իր դաւանութեան գրով։

Յովհաննէս՝ եպիս. Տարօնայ որ իր թեմին տարեդիրքը գրեց։

Բարսեղ Ճօրի՝ Շիրակաց դպրեվանքին առաջնորդը որ Շարականի ընտրութիւն ըրաւ։ Իրեն կ'ընծայուի Մարկոս Աւետարանին մեկնութիւնն։

Սեբէոս եպիսկոպոս գրեց Հերակլ կայսեր գործերը, կը խօսի նաև թէ ինչպէս Յոյները կ'ատիպէին Բագկեդոնի ժողովն ընդունելու և Հայերը կը մերժէին։

Անանիա Շիրակացի՝ քաջ տոմարագէտ, գրեց Աստղաբաշխութեան գիրք, Մովսէս Խորենացոյ ընծայուած Աշխարհագրութիւնը, չափերու ու կշիռներու վրայ տեղեկութիւն։ Ասկէ յառաջ Հայոց մէջ այդպիսի գրուածքներ չկային։ Անանիա նորութիւն մը մտցուց Հայոց մէջ։

Թեոդորոս Բոթեւաւոր՝ Վանահայր Միանձանց,

վարժ հելլէն լեզուի, գրեց հոգեւոր ներբողներ։ Ասոր աշակերտներն են Սահակ կաթողիկոս ու Յովհաննէս կաթողիկոս։

Սահակ կաթողիկոս Զորափորեցի՝ գրեց Ս. Խաչի նաւակատեաց սքանչելի Շարականները։

Փիլոն վարդապետ Շիրակացի որ հայերէնի թարգմանեց յոյն Սոկրատ Սկոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւնը։

ԺԶ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ը։ ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ, ժողովներ ու վիճակ հայ եկեղեցւոյ. — 1. Եղիա Ա.րմիշեցի (703—713) որ Պարտաւի Ա. ժողովը գումարեց (709) որ հալածեց Բաղկեդոնականները, Աղուանից բաժանումը արգիլեց, անոնց կաթողիկոս Ներսէս Բոկաց Բաղկեդոնականը աթոռէն ձգեց, Սիմէոն սարկաւագապետը կաթողիկոս դրաւ, և բարեկարգութեան կանոններ սահմանեց։

2. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի Իմաստասէր (717—728) չաս բարեգործութիւններ ըրաւ, իր հայրապետութեան Ը. տարին (719) Դունայ Է. ժողովը գումարեց և գեղեցիկ առենախօսութեամբ յորդորեց բոլոր ժողովուրդը անոր բարօրութեան ու ապահովութեան հոգածու գտնուելով, որովհետև հայ եկեղեցին մեծ ճգնաժամ մը կ'անցնէր այդ միջոցին։ Դունայ Ը. ժողովով (726) հերքեց Պաւղիկեան ազանդը և ուրիշ հերձուածողներու ուսումը։ Երկու տարի՝ Բարչապու ու Գուբրիկ անունով Հայոց մէջ խռովութիւն ձգեցին, իբր թէ հայերը հրեութիւնու թիւններ ընդունած ըլլան։ Յովհաննէս Օձնեցի դուրս հանեց այդ տարրները։

3. Դաւիթ Ա. Բրաւոն (728—741) կաթողիկոսական աթոռը Դուինէն Ատամոնս փոխադրեց, ուր ութ տարի մնաց, յետոյ դարձեալ փոխադրեց:

4. Տրդատ Ա. Որմնեցի (741—764):

5. Տրդատ Բ. Դասնաւորեցի (764—767):

6. Սիոն Ա. Բաւոնեցի (767—775): Ատոր օրով դումարուեցաւ Պարտաւայ Բ. ժողովը (678) որ եկեղեցական բարեկարգութիւններ մտցուց և սահմանեց մեղի ծանօթ ու մեր եկեղեցւոյ մէջ կատարուելիք ու կարգադրուելիք Ատուածաշունչի կանոնական գրքերու թիւը:

7. Եսայի Ա. Եղիսատուրեցի (775—783):

8. Ստեփաննոս Ա. Դրւնեցի (788—790):

9. Յովաք Ա. Դրւնեցի (790—791):

10. Սողոմոն Ա. Գառնեցի (791—792):

11. Գեորգ Ա. Օշականցի Հոյորբոյի (792—795):

12. Յովսէփ Բ. Փարպեցի Կարհե: Այս դարուն մէջ նշանաւոր էին երբեմն ուսումնասիրելի Գեղարդաւանայ, Մաշտոցոց, Շիրակայ, Զրեակ, Լրաժի, Հոռոմոսի վանքերը:

Եկեղեցական մատենագիրներ. — Ստեփաննոս Սիւնեցի, մեծխմաստ ուսուցչապետը Սիւնեաց Վարդապետարանի, որ ուսումնասիրութեան նպատակաւ ճամբորդեց Պոլիս, Աթէնք, Հռոմ. գրեց Գերմ. Պապին պատասխանը՝ ի պաշտպանութիւն Հայոց ազգ. աւանդութեանց ու ծէսերուն: Երգահիւսեց Աւագ օրհնութեանց ընտիր շարականները, թարգմանեց Ս. Կիւրղի ու Գրիգոր Նիւսացւոյն քանի գիրքերը:

Յովհաննէս Օձնեցի Իմաստասէր Հայրապետ. Թողած է Ատենախօսութիւն, ճառք ընդդէմ Երեւութականաց ու Պաւղիկեանց Աղանդաւորաց, յաղաքս կարգաց եկեղեցւոյ, շարականներ և այլն:

Մովսէս Խորենացի հերոդոտեան, գրեց Մեհրադատեան հնութիւնները նշանաւոր եկեղեցական պատմութիւն մը. իր ժամանակին ամէնէն բազմահմուտ մարդը, ու եկեղեցական բաներու ամէնէն նախանձայեղ ու Ս. Եւանգով բորբոքած վարդապետը:

Ուխտանէս եպիսկոպոս, գրեց Վրաց ու Աղաւնից քահանայութեան պատմութիւնը:

Պատկերամարտութիւն. — Յոյն եկեղեցւոյ մէջ պատկերներու յարգութիւնը ծայրայեղութեան հասած էր և հերետիկոսական կռապաշտութիւնը տեղի տուած էր քրիստոնէական վեհիչականութեան: Ոմանք արդար զգուանք մը զգացին այդ մոլեռանդ ցոյցերուն հանդէպ, իսկ ուրիշներ աւելի յառաջ երթալով՝ ուզեցին խափանել պատկերներու պաշտամունքը: Լէոն Գ. Իսաւրացի կայսրը (717—741), Կ. Պոլսոյ Գերմանոս պատրիարքէն հնդրից 726ին որ պատկերներու պաշտամունքը ջնջէ: Պատրիարքը մերժեց կատարել կայսեր պահանջումը, կայսրն ալ հրովարտակով մը հրամայեց եկեղեցիներէն դուրս հանել նուիրական պատկերները: Յովհաննէս Դամասկոսի հակառակեցաւ կայսեր հրովարտակին: Պատկերամարտական աւերումները սկսան, պատկերներու վէճերը յուզուեցան: Կայսրը նոր հրովարտակով ոչ միայն արգիլեց պատկերներու մատուցած պաշտօնը, այլ եւ պատկերագրութիւնն ու անոր գործածութիւնը: Գերմանոս պատրիարքը ատիպուեցաւ հրաժարիլ աթոռէն (730 յունուար): Հռոմի Գրիգոր Բ. Պապը, Գրիգոր Գ. Պապը թաղթերով ջանացին ետ դարձնել կայսրը իր պատկերամարտութենէն: Գրիգոր Գ. Պապը 732ին Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ մէջ ժողով գումարեց և նզովեց զանոնք որ կը յամառէին պատկերամարտութեան մէջ: Կայսրը բարկացաւ ու Պապին վրայ գնաց և յարձակեցաւ

249 — կրծէ Ո—ա—մ Բարձր.

գրաւեց Հռոմն եկեղեցւոյն կալուածները ու Լիւդիկէն բաժնելով պապութենէն՝ միացուց Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան որուն ամբռնակալն էր Գերմանիկոսի Սիւնեցւոց Անաստաս:

Պատկերամարտութիւնը չարունակուեցաւ Լէոնի որդի Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոսի օրով ալ: 754ին Կ. Պոլսոյ մէջ ժողով գումարուեցաւ պատկերամարտութեան խնդրին առթիւ, մեծ յուզումներ ծագեցան, սոսկալի անգթութիւններ ի գործ դրուեցան պատկերապաշտներուն դէմ:

Կոստանդինի մահէն ետք, Իրինէ կայսրուհին իր անձը նուիրեց պատկերներու դաւին պաշտպանութեան: Նիկիոյ մէջ ժողով գումարեց 787 Սեպտ. 24 (23): Ժողովին մէջ նզովուեցան պատկերամարտները և դարձեալ չփոթութիւններ, որոնք չարունակուեցան Կոստանդինի Զ.ի ու Նիկիփորի օրով (802–811), Լէոն Ե. (813–820), Միքայէլ Բ.ի (820—829) ու Թէոփիլոսի (829–842) օրով:

Տօն Orpnsnfuութեան. — Վերջապէս երբ Թէոդորա կայսրուհին յաջորդեց Թէոփիլոսի և իր որդւոյն խնամակալներուն Սամուէլ պատկերապաշտներուն ձեռքով իր հիւանդութիւնը բժշկուեցաւ, ինք կայսրուհին 842, Փետր. 19 կիրակի օրը, եկեղեցական ու արքունական անձերու խուռն բազմութեան մը առջև նորէն Մայր–Եկեղեցին մտուց պատկերները և յայտարարեց թէ տարուէ տարի պէտք է յիշատակուի այդ օրը իբր Տօն orpnsnfuութեան:

Պատկերամարտները թէև Միքայէլ Գ.ի օրով ալ փորձեցին դարձ վերցնել, բայց Կ. Պոլսոյ ժողովը զոր գումարեց Փոտ Պատրիարքը՝ վերջնական նզովք արձակեց անոնց դէմ: Այդ օրէն սկսեալ Յոյն եկեղեցւոյ համար պատկերապաշտութիւնը ընդունուած, հաստատուած ու փակուած խնդիր մ'եղաւ:

Պատկերամարտութիւն Հայոց ու Լատինաց մէջ. — Յոյն եկեղեցւոյ պատկերամարտութիւնը տակաւ արձագանգ մը գտաւ Հայոց մէջ և Վահան կաթողիկոս (968—969), Սահակ կաթողիկոս (969—971), Խաչիկ կաթողիկոս (971—992), Անանիա Նարեկացի, Յովհաննէս Սարկաւագ, Ներսէս Շնորհալի ու Սեբէոս Ա. ժողովը չատագովականներ գրեցին պատկերներու մասին և Հայոց եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը պարզեցին:

Լատին եկեղեցւոյ մէջ խնդիր եղաւ պատկերամարտներու մասին: Գրիգոր Բ., Գրիգոր Գ. պապը, Աստրիանոս պապը և այլն պաշտպանեցին պատկերապաշտութիւնը:

ԺԷ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Թ. ԴԱՐՒՆ

Սլաւներու հրահանգութեան դառնալը. — Թ. դարուն մէջ Սլաւ ժողովուրդներէն Պուլկարները, որոնք կը բնակէին Դանուբի ափը ու իրենց արշաւանքներով վտանգ կ'սպառնային Արեւելեան կայսրութեան, փափագ յայտնեցին կրթուիլ քրիստոնէական հաւատքի մէջ զոր ուսած ու սիրած էր իրենց պետին քոյրն իր Կ. Պոլիս գերութեան ատեն: Իսկոյն երկու յոյն կրօնաւորներ Մեթոդիոս ու Կիւրեղ փութացին Պուլկարներուն Աւետարանը քարոզելու, և յաջողեցան Բրիստոսի կրօնքը հաստատելու: Մեթոդիոս ու Կիւրեղ սլաւներու առաքեալներն են:

Բրիստոնէութիւնը Պուլկարներէն տարածուեցաւ Դանուբի հովտին սլաւ ժողովուրդներու մէջ: Կիւրեղ հնարեց Սլաւեան գիրը, թարգմանեց Ս. Գիրքը սլաւե-

բէնի, որով պատարագի արարողութիւն կատարուեցաւ, աղօթքներ արտասանուեցան, երգեր նուագուեցան։ Կիւրեղ 870ին երբ մեռաւ, Մեթոտիոս չարունակեց քարոզութիւնը Մորաւիոյ մէջ։

Մեթոտիոս ինչպէս Մորաւիա, նոյնպէս Պոհեմիա քարոզեց քրիստոնէութիւնը. Պոհեմիայէն քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ Շլեզիա ու Լեհաստան ուր վերջապէս 966ին պետական կրօնք դարձաւ։

Յետագայ ժ. դարուն մէջ ալ Քրիստոնէութիւնը մտաւ Ռուսերուն մէջ, Բիւզանդիոնի քարոզիչներուն ձեռքով։ Ոլկա մեծ իշխանուհին Կ. Պոլսոյ մէջ մկրտուեցաւ, ընդունեց քրիստոնէութիւնը և Նովկորոտ դառնալով ուզեց քրիստոնէութիւնը տարածելու։ Վերջապէս Ոլկայի յաջորդներն Վլատիմիր մեծ իշխանը Քերսոնի մէջ մկրտուելով՝ 988ին քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք դարձուց, եկեղեցիներ չինուեցան բիւզանդական ոճով, մատունքներ բերուեցան, դպրոցներ բացուեցան։

Վլատիմիրի յաջորդներէն Եարասլաւ (1019—1054) ջանաց Ռուս եկեղեցին ազատել Կ. Պոլսոյ Յունաց պատրիարքի իրաւասութենէն, առանձին Ռուս մետրապոլտական իշխանութիւն հաստատուեցաւ Քիեվ և յետոյ ուրիշ տեղեր, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Մորաւիոյ, Պոհեմիոյ, Լեհաստանի սլաւ յունադաւանները յետոյ դարձան Հռոմայ եկեղեցւոյն։

Սկանտինաւիացւոց = Նորմանտացւոց դարձը. — Լատին եկեղեցին ալ հետամուտ էր Սլեւտարանի լոյսը տարածել հիւս. երկիրներու մէջ։ Իռլանտի Հարալդ Թագաւորը Ֆրանսայի Լուդովիկոս բարեպաշտէն ղինուորական ու քաղաքական օգնութիւն գտնելով՝ քրիստոնէութիւնը ընդունեց։ Սակայ կրօնաւորը Համպուրկի եպիսկոպոս ընտրուեցաւ, բայց անկէ հալածուելով՝

սկսաւ Իւտլանտէն ու Շլեզուիկէն զատ քարոզել Տանիմարկա, Շուէտ ու Նորվեկիա։ Վերջապէս 1000 թուականին Տանիմարքացի Սուէնսը տիրեց քրիստոնեայ Անգլիոյ, իր որդին մեծն Գանուտ անգլիացի քարոզիչներ ղրկեց մանաւանդ Տանիմարքա։

Ֆիննեան եւ ուրիշներու դարձը յաջորդ դարերուն մէջ. — Պալթիկ ծովու արեւելեան եղերքը կը բնակէին Ֆինք, որոնք կռապաշտ էին ու ասպատակութեամբ կ'ապրէին։ Շուէտի Էրիխ Թագաւորն իրեն հպատակեցուց Ֆիններն ու քրիստոնէութիւնը տարածեց անոնց մէջ 1157 ին։ Հետզհետէ քրիստոնեայ դարձան նաև Պալթիկեան գաւառներու Լիվոնացիները, Եսաւներն ու Կուրլանտացիները, նաև Լաբոնցիները։

Իսկ Հունգարացիք ժ.Ա. դարուն ընդունեցին քրիստոնէութիւնը Սուէփան Ա. Սարեի կոչուած Թագաւորին օրով։ Քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ անկէ Վալաքիոյ ու Տրանսիլվանիոյ մէջ։

Հունգարացիք ու Տրանսիլվանիացիք Հռոմի եկեղեցւոյն յարեցան, Վալաքներն ալ յետոյ Յոյն եկեղեցւոյն։

Հայ եկեղեցին. — Երբ պատկերամարտութիւն կը մղակուէր Սլեւելեան կայսրութեան մէջ, Հայերը իրենց աւանդելական, քրիստոնէական հաւատքը գործնականօրէն ցոյց կուտային այն ատեն տիրող ցեղին դէմ։ 808ին վկայուեցան Սահակ ու Յովսէփ, Սոսմ Անձեւացին, Սուէփանոս կոն, տանջուեցաւ Սմբատ խոստովանող։ Ովարեցի Յովհաննէս կաթողիկոս գումարեց Երիջակաց ժողովը (841) վարչական բարեկարգութեանց համար։ Շիրակաւանի Ս. ժողովը (854) Ովարեցի տեղ որ ննջած էր անչափ կսկիծներու մէջ։ Զաքարիա Զոգեցին որ մեկ օրուան մէջ սարկաւագ, քահանայ, եպիսկոպոս ու կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ։ Յունաց պատրիարք փոա ու-

զելով սէր ու միաբանութիւն հաստատել հայոց հետ, և հայ եկեղեցին միացնել յունաց հետ, նամակներ գրեց Զաքարիա Կաթողիկոսին: Փոտ այդ թուղթերով քաղկեդոնականութիւնն իբրև ուղիղ ցոյց կուտար: Կաթողիկոսը ասոր պատասխանելու համար Շիրակունիի Բ. ժողովը գումարեց 862ին և ճարտար դարձուածքով մը մէջէն ելաւ:

Կաթողիկոսներ. — Դաւիթ Բ. Կաղաղեցի (806–833), Յովհաննէս Դ. Ովայեցի (833—855), Զաքարիա Ա. Զագեցի (855—877), Գէորգ Բ. Գառնեցի (878—898), Մաշթոց Ա. Եղիավարդեցի (898—899), Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտացի Պատմաբան (899—931):

Եկեղեցական մատենագիրներ. — Թ. դարուն մէջ նշանաւոր էին Ագթամար, Սեւան, Տաթեւ վանքերը:

Գագիկ վարդապետ Վանանդայր ուխտին Ս. Աստուած, առաջին հեղինակ Վարք Սրբոցի, որ նախ կը կոչուի Ագաւնագիրք, յետոյ Տօնամատեան = Տօնապատճառ և հիմա Ցայտնութիւն:

Նշանաւոր են իբրև տարեգիր Թովմա Արծրունի որ իր տան ազգաբանութիւնը գրեց:

Զաքարիա Կաթողիկոս գրեց Դաւանաբանական Թուղթեր Փոտ պատրիարքին:

Մաշթոց Կաթողիկոս խրատական ու յանդիմանական Թուղթեր:

Համազասպ Սրեւեզցի, հեղինակ բազմաթիւ մեկնութեանց ու գրականութեան մը և Զաքարիայի գործակից:

Պատմական իշխանութիւն. — Քանիցս փորձեր եղած էին Հռոմի եպիսկոպոսին իր աստիճանակից եպիսկոպոսներէն աւելի բարձր իշխանութիւն մը տալ, բայց այս փորձերը կամ տիրապետական ձգտումները միշտ նշանակուած էին նշանաւոր հարց ու վարդապետաց կողմէ:

Սակայն Լէոն Ա. Մեծ (440—461) այնքան յառաջ գնաց այս խնդրին մէջ որ յայտնապէս հռչակեց թէ Հռոմի եպիսկոպոսութիւնն Ս. Պետրոսի յաջորդութիւնն է. հետեւապէս իբրև աստուածային հաստատութիւն իր իրաւունքը կը տարածուի բովանդակ քրիստոնէական եկեղեցւոյ վրայ: Լէոնի համբաւն այնքան զօրաւոր էր որ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ 451ին իր պատուիրակները նախագահեցին:

476ին Հռոմի եպիսկոպոսները որ անբաւ հարստութեան տէր էին, յաչս հռոմէական ժողովրդին համարուեցան Հռոմի իբրև վեհապետ: Գրիգոր Ա. Մեծ (570—604) որ հռոմէական եկեղեցւոյ պաշտամունքին չքեղութիւն ու հանդիսաւորութիւն տուաւ, Սմբրոսականին տեղ եկեղեցական դաշնակաւոր երգեցողութիւն մը մտցուց, Հռոմի եկեղեցին ապահովեց աւելի մեծ իշխանութեամբ:

Վերջապէս 743ին արեւմտեան եպիսկոպոսները երդում ըրին Հռոմի եպիսկոպոսին հնազանդելու, երբ Փրակաց Պիզիոն կարճահասակ ուզեց թագաւոր օծուիլ, դիմեց Հռոմի եպիսկոպոսին և օծուեցաւ անոր ձեռքով: Փոխադարձաբար Պիզէն Հռոմի եպիսկոպոսին իշխանութիւնը բարձրացուց, անոր տուաւ Հռոմայ դիւթիւն աշխարհային իշխանութիւնը: Պիզէնի յաջորդը որդին Մեծն կարոլոս 800ին Հռոմի մէջ Ծննդեան տօնին, երբ ծնրադրած կ'աղօթէր, Լէոն Գ. թագ կը դնէ անոր գլուխը և զայն կ'օծէ: Այսպէս Լատին եկեղեցին կ'ունենայ երկու գլուխ, աշխարհական ու հոգեւոր: Մեծն կարոլոս ընդարձակեց Պապին երկիրները, որով հիմնուեցաւ Հռոմի եկեղեցւոյն աշխարհային իշխանութիւնը հակառակ Քրիստոսի խօսքին՝ «Իմ թագաւորութիւն չէ յայսմ աշխարհէ:»

Յոյն ու Լատին եկեղեցիներուն բաժանման նախկին պարագաները. — Յոյն քաղաքակրթութեան դրոշմը կը նշմարուէր Յոյն եկեղեցւոյ մէջ, հռոմէական քաղաքակրթութիւնն ալ՝ Լատին եկեղեցւոյն մէջ: Յունական ու լատինական ձգտումները, սկզբունքները ու չահերը իրարու ներհակ էին: Այս փոխադարձ առելութիւնն երեւան կուգար հազարաւոր նշաններով ու կը ճարակէր բազմաթեակ պատրուակներով:

Քրիստոսի եկեղեցւոյն միութիւնը բոլոր հաւատացեալներու ընդհանուր կապ մ'ունենալ կը պահանջէր: Ինք Քրիստոս հաստատած էր այդ կապը, արտաքին ձեւը առաքելոց խմբին վրայ դրած էր, որոնց կեդրոնն ու գլուխն ինքն էր և ոչ թէ ուրիշ մը: Առաքելական ժողովուրդներն ու աշակերտութիւնները մի և նոյն ձեւը պահած էին սկիզբէն: Իւրաքանչիւրն մէյ մէկ բարոյական անձնաւորութիւն կը կազմէր իր գլխով ու ներքին կապերով, բոլորն ալ մեկ միութիւն կը կազմէին՝ Յիսուս Քրիստոս գլուխ ճանչնալով, իսկ հալածեալ եկեղեցւոյն փոխակերպուելուն առթիւ ինչ ինչ տեսութիւններ երեւան եկան, ինչպէս տեսանք Դ. դարուն: Ե. դարուն վերջերը սկսան ներքին պառակտումներ, ոչ թէ քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութեան վրայ, այլ այնպիսի խնդիրներու վրայ, որոնց մէջ յայտնի էր թէ ուրիշ գաղտնի դիտում մը կը տիրէր: Ո՛չ թէ նպատակը քրիստոնէական անաղարտ վարդապետութիւններն էին, այլ իւրաքանչիւր աթոռի կամ ժողովուրդի գիտակցութեան ու իշխանութեան մրցում մը զոր մղեցին Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի ու Կ. Պոլսոյ աթոռակալները: Այդ դիտումը կը քօղարկուէր տեսակ տեսակ վարդապետական խնդիրներով ու նրբութիւններով որք չուներ հաւատքի համար անմիջական կարեւորութիւն,

քանի որ ընկալեալ վարդապետութեան մը բացատրութիւններն էին:

Բազկեդոնի ժողովը այդ նոր կացութեան պարագլուխ եղաւ ինչպէս տեսանք: Հռոմէական կայսրութեան գաւառները որք Քրիստոսի առեն պետական միութիւնները կը կազմէին, չէին կրնար իրարու յարաբերութիւնները խզել, հետեւապէս հակառակ այն ներքին տարբերութեանց որով արեւելք արեւմուտքէն կը տարբերէր, երկու մասերը եկեղեցական յարաբերութիւն ունեցան ու պահեցին, ցորչափ պետական միութիւն կար: Կայսրութիւնը երկուքի բաժնուելով, արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ ալ բաժանումն աւելի զգալի եղաւ, և Հին ու Նոր Հռոմներ անհանդուրժ կռիւներ կը մղէին:

Երբ Ը. դարուն վերջը Արեւելեան կայսրութիւնը բոլորովին ձեւաթափ եղաւ արեւմուտքէն, և արեւմուտք նոր կայսրութիւն մը ստեղծեց (Մեծն Կարոլոսի, Կարոլինկեանց կայսրութիւնը) և երբ Հռոմի Պապերը աչխարհիկ իշխանութեան մը դիրքը ստեղծեցին իրենք աւատապետ կարոլինկեանց, հնար չէր այնուհետեւ եկեղեցական յարաբերութիւնները կանգուն մնալ:

Պայքարը, Բաժանումը. — Պատկերամարտութիւնն եղաւ վերջապէս բաժանման պատճառը: Միքայել Գ. Իգնատիոս պատրիարքը պաշտօնանկ ընելով ընտրեց Փոտը որ նախ պալատական պաշտօնեայ մըն էր և յետոյ վեց օրուան մէջ բարձրացաւ (851) պատրիարքութեան իրեն ժամանակակից Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին պէս: Փոտ հմուտ էր արտաքին ու կրօնական ուսումներու: Անձն ճիւղ մշակած էր: Ժողովը կը գումարէ իր պատրիարքութիւնը հաստատելու և պատկերամարտութեան խնդրին համար: Ժողովին կը հրաւիրուի նաև Հռոմի Նի-

կողոս Ա. պապն ալ (858—869)։ Ժողովը կը բացուի 864 ին։ Ներկայ էին Նիկողոս պապին նուիրակներն ալ։ Փոտ բանաբարեց ժողովականներն որ իր պատրիարքութիւնը ճանչնան։ Նիկողոս պապը Փոտի այս ապօրէն ընթացքը պախարակելու համար 865 ին Հռոմ ժողով մը գումարեց և նզովեց Փոտը։ Այդ միջոցին էր որ Փոտ մեր Զաքարիա Կաթողիկոսին հետ թղթակցեցաւ միութեան խնդրին առթիւ։ Նիկողոս պապը կ'ուզէ իր իրաւասութեան ենթարկել նորադարձ յունադաւան Պուլկարները։ Փոտ ժողով մը կը գումարէ Կ. Պոլիս 867 ին ու կը քննէ Հռոմի ամբողջ գործերն ու վարդապետութիւնները։ Փոտ կը մեղադրէ Հռոմը թէ Հաւատոյ հանգանակին մէջ Ս. Հոգւոյն բղխման կէտին մէջ և «Որդւոյ» յաւելուածը մուծած է, չարաթ օրեր պահել հրամայած է, Մեծ Պահոց մէջ առաջին եօթնեկին մէջ կաթողիկները կը ներէ ու բոլոր քահանաները կուսակրօնութեան կը բռնադրէ։ Այս եղաւ որոշող կէտը որով երկու եկեղեցիները փոխոխակի զիրար նզովելով՝ իրարմէ բաժնուեցան։

Նիկիա–Կ. Պոլսեան հանգանակը ճշդած էր բղխման վարդապետութիւնը. Լատին եկեղեցին Թոլէտի (Սպանիա) ժողովին մէջ 447 ին ներմուծեց «Ս. Հոգին կը բղխի և Որդւոյ» բացատրութիւնը և 589 ին Թոլէտի մէջ ուրիշ Սինոդի որոշմամբ ներմուծուեցաւ Նիկիա Կ. Պոլսեան հանգանակին մէջ զոր կը գործածէ արեւմտեան եկեղեցին։ Ցոյն եկեղեցին կը պատասխանէր «Ս. Հոգին Որդւոյն միջոցաւ կը բղխի ի Հօրէ»։

Հակառակ փորձեր թէև եղան, բայց անօգուտ։ Վերջապէս Միքայէլ Կերուլարիոս պատրիարքին օրով կիրքերը նորէն բորբոքուեցան (1053) և 1054 յուլիս 16 ին վերջապէս բաժնուեցան։ Այնուհետև լատինական ու յունական եկեղեցիները անընդհատ մաքառեցան, իրարքանչիւրն իրեն վերագրելով բացարձակ ուղղափառութիւնն ու ճշմարիտ ընդհանրականութիւնը։

Փոտ մեծ անուն ունի յոյն եկեղեցւոյ մէջ իբրև ախոյեան իր եկեղեցւոյն և հոտին, իբրև հռոմէական պապութեան դիմագրաւ, իբրև հալածեալ ու նեղուած, հետեւապէս ի կարդ սրբոց կը ոճնուի։

Նիկողոս պապն ալ որ այժմեան խմացածով պապութեան սկիզբ մը ըրաւ, և այդ չարժման նոր գլուխը կը համարուի, իր այդ արդիւնքին համար լատին եկեղեցւոյ սրբոց կարգը դասուեցաւ։

Կ. Պոլսոյ պատրիարքները պապերուն յաւակնութիւնը կշռելու համար Տիեզերական=Էքիմէնտի պատուանունը կրեցին և գլխաւոր աթոռը եղաւ նախագահ միւս յոյն աթոռներուն վրայ։

Լատին եկեղեցին կոչուեցաւ հռոմէական և յոյն եկեղեցին ալ բիւզանդական։ Երկուքն ալ տարօրինակ ճիգեր ըրին եկեղեցական իշխանութիւնը աշխարհականացնելու։

Հայ. եկեղեցին այդ պայքարին միջոցին. — ինչպատճառով որ յոյներն ու լատինները իրարու հետ գոնէ ձեւական միութիւն մը պահել պարտաւորեալ էին, նոյն պատճառով ալ հայերն անոնցմէ զատուած էին սկիզբէն ներքին վարչութեամբ, իսկ արտաքին միութեան կապն ալ թողած էին, երբ տեսան որ անոնք վէճերու ներքեւ եկեղեցւոյ վարդապետութեան յատկութիւնն ալ կը խանգարուի և իրիստոնէական առտուածային առանձին մարդկային յատկութիւնները իրարմէ կը ծանրաբեռնուին քաղկեդոնական յաւելուածը Եփեսոսի դատաստանի վրայ իսկապէս այդ բնութիւնն ունէր։ Հայերը եւտիքեան ու քաղկեդոնական ծայրայեղութիւնները ու սխալ մեկնութիւնները

հաւասարապէս մերժելով Եփեսոսեան ճշմարիտ միջակէտին վրայ անսասան մնացին։ Հայ. եկեղեցին կանուխէն ու արմատէն կտրեց այդպիսի մնոտի վէճեր՝ քաղկեդոնական խնդիրներ, միակամեայց մոլեռանդութիւնը, պատկերամարտութեան յուզումներ, և յոյն ու լատին մրցումներու ասպարէզէն ինքզինք հեռացնելով՝ ներքին հանդարտութիւն մը պատրաստել ուզեց։ Իրաւ է որ մեր մէջ պակաս չեղան քաղկեդոնական վէճերու տագնապներ, սակայն ոչ թէ ներքին այլ արտաքին էին յունական ազդեցութեան և վերջին դարերու մէջ ալ լատինական ազդեցութեանց որոնց մէջ մեր եկեղեցւոյ դիրուածքն էր իր հանդարտիկ դիրքէն չշեղիլ, երբ արտաքիններէն կը պնդէին ու զանազան բռնութիւններով կ'ստիպէին բերել ձգել զայն իրենց կացութեան մէջ և ասով իշխել անոր վրայ։

Այդպէս էր եկեղեցւոյ կապակցութիւնն Թ. դարու կէսուն երբ սկսաւ յուզուիլ յունաց ու լատինաց բաժանման խնդիրը։

ԺԸ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ժ. ԴԱՐՈՒՆ

Ժ. դարուն եկեղեցւոյ կացութիւնը. — Թ. դարուն ճշդրտատիպ չարունակութիւնն է Ժ. դարը։ Ընկերային ու վարչական չփոթութեանց մէջ օտար միջամտութիւնը եկեղեցական գործառնութեանց նուազ կը միջամտէ, ուստի և փառաւոր ու մեծահարուստ եկեղեցականներ ու վանքեր կը չինուին, ինչպէս Նարեկայ, անոնց ճոխ ու բազմաթիւ կալուածներ կը յաւակացուին և եկեղեցագիտութեանց վերաբերեալ բազմաթիւ գրչագիրներ

կ'ընդօրինակուին։ Հիմայ մեր ձեռքը հասած գրչագիրներու հնագոյնը, մեծագիր աւետարաններ, այդ դարուն գործերն են։

Հայրապետական աթոռը Դուին մնալէ ետք, գոնէ պաշտօնապէս կ'սկսի իր թափառականութիւնը հոս հոն կարճատև դադարներով։ Այս դարուն կաթողիկոսարաններն են Ս.ղթամար (931—968) (Իշտունեաք) ու Արգինա (968—...)։ Աթոռակալներու մէջ նշանաւորներն են Դարուն սկիզբը Յովհաննէս Ե. Պաղտաքան ու Դարուն վերջը Խաչիկ Ա. Արշարունի։ Քանի մը անունն կաթողիկոսներու հետ կայ Վահան Ա. Սիւնի որ ձախող հռչակ թողած է իր իրաւացի պաշտօնանկութեամբ։

Յոյն ու լատին եկեղեցական կացութիւնն ալ բոլորովին աննպաստ էր։ Պապական դրութեան, եկեղեցական իշխանութիւնն աշխարհական ձեւի վերածելու ճամբուն մէջ յառաջանալով՝ կենցաղավարութիւնն ալ բոլորովին աշխարհականի դարձուց և Հռոմի հայրապետանոցն ալ խնդիր մը կերպարանքն առաւ։ Յոյները չարունակ յուզուեցան Հռոմի միաբանութեան ու բաժանման խնդիրներով, բայց բաժանման կէտին վրայ ալ՝ աւելի հաստատուելով։

Կաթողիկոսներ Ժ. դարուն. — Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտացի Պաղտաքան (899—931), Ստեփանոս Բ. Ռշտունի (931—932), Թէոդորոս Ա. Ռշտունի (932—938), Եղիշէ Ա. Ռշտունի (938—943), Անանիա Ա. Մոկացի (943—967), Վահան Ա. Սիւնի (968—969), Ստեփանոս Գ. Սեւանցի (969—971), Խաչիկ Ա. Արշարունի (972—992), Սարգիս Ա. Սեւանցի (992—1019)։ ✗

Եկեղեցական ժողով. — Վահան կաթողիկոսը իբրև Թէ ճանչնալով Քաղկեդոնական դաւանութիւնը՝ սէր ու միաբանութիւն ուզեց հաստատել Յունաց ու Վրաց հետ։

այս պատճառաւ Հայ. եկեղեցին չփոթեցաւ։ Աչխարհականներէն ու եկեղեցականներէն ոմանք խաղաղութեան փափաքելով՝ Անիի մէջ 969ին ժողով մը գումարեցին ու Վահանը պաշտօնանկ ըրին ու կաթողիկոս կարգեցին Սեւանայ վանահայրՍտեփանոս որ Մաչթոցի աղգականն էր։ Բաղկեդոնի խնդիրը արծարծուեցաւ Յովհաննէս Պատմաբանի ու Անանիա Մոկացւոյն օրով ալ։ Անանիայի օրով որոշուեցաւ Բաղկեդոնական մկրտուղը դարձեալ մկրտել որ չեղում մըն է Հայ. եկեղեցւոյ ընդհանուր սկզբունքին։

Եպիսկոպոսական աթոռը. — Դուին ու Դունայ կաթողիկոսարանը գրաւուելով, աթոռը Աղթամար փոխադրուեցաւ։ Հայրապետական աթոռը ըստ ինքեան ու ըստ իրաւանց միշտ էջմիածնի հետ կապուած էր, բայց պարագաներու բերմամբ կրնար տեղափոխուիլ ու բնակիլ այն տեղ ուր էր ժողովուրդին կեդրոնը, պաշտօնավարութեան դիւրութեան համար։ Այդ էր պատճառը որ կաթողիկոսները էջմիածինը թողլով՝ բնակեցան Դուին։ Յովհաննէս Ե. Պատմաբանին մահէն ետք անոր յաջորդը ընտրուեցաւ Աղթամարի սահմանները և այդ տեղի տանուտէրերու հովանաւորութեան տակ, հետեւապէս աթոռն ալ Աղթամար փոխադրուեցաւ։ Կաթողիկոսները կը նստին Աղթամար կղզւոյն Սխավանքի դրսի տունը որ ծովեզերեայ բնակարան մըն է։ Կղզւոյն Ս. Խաչ տաճարը չատ փառաւոր էր, տաճարին որմերուն դրսի երեսները տեսակ տեսակ բարձրաքանդակներով զարդարուած են, որոնց մէջ կ'երեւին Քրիստոս, մարգարէները, առաքեալները, թռչուններ, գազաններ և այլն։ Բարիզի Հայոց Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին Աղթամարայ Ս. եկեղեցւոյն ոճով չինուեցաւ։

Իսկ Անանիա Մոկացւոյն օրով 959ին կաթողիկոսարանը փոխադրուեցաւ Արզինա Շէօրկէլի մէջ, Ախուրեանի եզերքը որ նշանաւոր վանք էր։

Նշանաւոր վանքեր ժ. դարուն. — Նախորդ դարերէն նշանաւորագոյնն էր Սեւան իբր կեդրոն եկեղեցական ուսմանց, այսինքն իբր Դպրեվանք=Վարդապետանոց, ատոր յաջորդած էր Մաքինայ հռչակաւոր ուխտը։ Իսկ նորէն հաստատուած կամ նորոգուած և առհասարակ ի նորոյ պայծառացուած վանքերն եղան 1. Կարնջաձորոյ վանք, Զալարանի մօտ, չինուած ի պատիւ Ս. Խաչին։ Ատոր վանահայրերէն է Ստեփան Ասողիկ։ 2. Հոռոմոսի վանք, յանուն Ս. Յովհաննու, հիմա կը կոչուի Խշալանք Շէօրկէլի մէջ։ 3. Նարեկայ վանք, յանուն Ս. Սանդխտոյ, որ հիմա կը կոչուի Ս. Գրիգոր՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյն գերեզմանին հետ ըլլալուն համար։ 4. Հնձոյց վանք, յանուն Ս. Աստուածածնի, կարնոյ դաշտին Հինձք գիւղին մէջ, հիմա կը կոչուի Կարմիր վանք։ 5. Խնաձորոյ վանք, յանուն Ս. Գրիգորի Դերջանի մէջ։ 6. Շիրակայ դպրեվանքը՝ ձոն Բարսղի Դպրեվանքը վերաշէն նորոգուած, ասոր տաճարը հազիւ կը մնայ Գըզըլ-քիլիսէ՝ Պաղ Շէօրկէլի մօտ ինչպէս նաև Հողբատ ու Սանահին որ յետագայ դարերուն մէջ մեծ հռչակ ունեցան իբրև ուսմանց կեդրոն։

Ասիկա պատճառ եղաւ որ երկու կողմերուն աշխարհական ալ աճի, որով յոյներն ու հայերն միասին իբր լուսաւորիչներն ալ աճի, որով յոյներն ու հայերն միասին իբր եւաէլքական ու նեստորական կը դաստիարակէին, երբ կրկին վարդապետութիւններն ալ իբր մոլորութիւններ երկու կողմերն ալ հաւասարապէս կը դատապարտէին։

Սիւնեաց մետրապոլտութեան խնդիրը. — Անանիա Մոկացւոյն օրով Պաւղիկեանք դարձեալ խնդիր յարուցին։ Պաւղիկեան Յակոբ եպիսկոպոսն էր պարագլուխն ու պաշտպանը Սիւնիք։ Յակոբ նզովուեցաւ և Սիւնիք

յորդորուեցան որ ետ կենան այդպիսի խնդիրներէ, և Սիւնեաց Մետրապոլիա ձեռնադրուեցաւ Բաղաց Շիւանշերի որդին Վահանը և արտօնուեց խաչ հանել որ և երթիցէ։ Վահան եղաւ յետոյ կաթողիկոս։

Այդ պատիւը՝ ինչպէս տեսանք Մխիթարի Դասընթացքի մէջ, կաթողիկոսներու սեփական էր՝ Օձնեցւոյն օրով վերստացուած, թէև ուրիշ եկեղեցիներու մէջ այդ պատիւը պարզապէս եպիսկոպոսական է և ամէն առաջնորդ իր վիճակին մէջ զայն կը վայելէ։ Սիւնեաց աթոռը առաքելական պատիւ մը կը սեփականէր իրեն՝ Թադէոս ու Եւստաթէոսէ սկսելով, որոնց յաջորդներն ալ մենք ալ նկատեցինք իբր հայոց հայրապետներ Լուսաւորչէն առաջ ժամանակներու մէջ։ Ասով հանդերձ Լուսաւորչէն ետք, Սիւնիք միայն Դ. աթոռ չիշուած է, նոյն իսկ Արտազ՝ Թադէոսի աթոռը յատուկ պատիւ մը չունեցաւ եպիսկոպոսներու չարքին մէջ։ Իսկ Անանիայի կողմէ Սիւնեաց աթոռին դրած պատիւը լոկ այն ժամանակի վարչական մէկ բերմունքն էր։

Վահանի Կաթողիկոսութիւնը. — Անանիա Մոկացւոյն յանձնարարութեամբ, իր մահէն ետք, կաթողիկոս եղաւ Վահան կամ Վահանիկ Սիւնի, բայց հազիւ տարի մը մնաց իր պաշտօնին մէջ, պաշտօնակից եղաւ Անուշ Ժողովով (969), որովհետև մօտաւորութիւն ցոյց տուած էր Բաղկեդոնականներու՝ Յունաց և Վրաց հետ։ Վահան ամբաստանուեցաւ նաև ծայրայեղ պատկերապաշտ և յունական պատկերներով եկեղեցին խճողող։

Ի սկզբանէ անտի պատկերներու պաշտօնը մերժուած էր մեր եկեղեցիներէն, միայն մեր մէջ պատկերներու պաշտօնը կարի չափաւորուած է, եկեղեցւոյն մէջ ներած չէ բազմաթիւ պատկերներ, ոչ քանդակեալ պատկերներ ոչ ալ չօծուած պատկերներ, ոչ ալ տուներու մէջ պատկեր կախել ու պաշտել, ինչպէս կ'ընեն Յոյները. — ԿՈՐԻԶՄԱ։

Կաթողիկոս մը պաշտօնական կրնա՞յ ըլլալ. — Ս. Լուսաւորչէն մինչև Վահան չէ եղած կաթողիկոս մը զոր եկեղեցին կամ ժողովուրդը պաշտօնապէս աթոռէն ձգած ըլլայ, սակայն կան գործողութիւններ որ կը հաստատեն թէ ազգ. եկեղեցին ճանչցած է, պաշտօնականկերպ իշխանութիւնը իր հայրապետը երբ հանգուցեալ վարդապետ վրայ։ Երբ Ս. ժողովով հաստատուեցաւ Վահանի մեղադրելի ընթացքը կարի իրաւամբ կրցան աթոռէն վար առնել։ Կրնանք ուրեմն իբր պատմական ստուգութիւն մը դնել այն գերագոյն իշխանութիւնը զոր մեր եկեղեցին ունի նաև իր հայրապետներուն վրայ։

Խաչիկի կաթողիկոսութիւնը եւ Հայ Հոռոմներու ծագումը. — Վահանի յաջորդ Սահմանոսի օրով չփոթութիւններ ծագեցան հայ եկեղեցւոյ մէջ։ Սահմանոսի մեռած տարին մեռաւ Վահան ալ և քիչ մը ետք չփոթութիւն տարածողն ալ (972)։ Այսպէս բոլոր գրգռութեանց հեղինակները վերցուելով՝ խռովութիւնն ալ վերացաւ. ժողով գումարեցաւ Անի (972) և կաթողիկոս ընտրուեցաւ Խաչիկ Արշարունի որ Վահանը դատապարտող ժողովականներու պարագլուխն էր. Խաչիկ արի անոյշ էր եկեղեցւոյն ու աթոռին պահպանութեան։ Խաչիկի մեծագործութեան արդիւնքն է Արգինայի կաթողիկէ եկեղեցին. իր շրջը հաւաքեց այն տեղին նշանաւոր վարդապետները։

Խաչիկի օրով դարձեալ կ'ակսի քաղկեդոնական հալածանքները։ Այդ գործերուն մէջ ախոյեան եղաւ Սերաստիոյ մետրապոլիտը որ պատճառ էր այդ հալածանքին։ Երբ Եւտիքականք կամ ըստ ոմանց Պաւղիկեանք հալածուեցան, Յունաց կայսրը սոսկաց որ երկիրը չդատարկուի անոնցմէ, ուստի հրամայեց որ

թան բնակչին Բուլղարներու կողմերը։ Դաղթականներու մէջ նշանաւոր են Սամուէլ ու Մանուէլ կամաարագ կոչուած։ Սեբաստիոյ հայ կղերը հալածուեցաւ ու քանի ստիպեցին որ յոյն եկեղեցւոյ հետ միանան։

Ասկէ այդ բանի միւթեան հետեւանքն եղաւ հայհոռոմները՝ յոյն դաւանութիւնը ընդունող հայեր, որոնք իրենց հաւատքն ու պաշտամունքը հայ լեզուով կը կատարէին։ Այդպիսի խառնուրդ յաջորդ դարերու մէջ ալ երեւցան լաւին դաւանութեան հետ, Ռւնիթոր կոչուածները։

Հայ–հոռոմութիւնն աւելի տարածուեցաւ Փոքր Հայոց մէջ որ սովորաբար յոյն իշխանութեան տակ մնաց և ուր աւելի բռնացան Բաղկեդոնական հաւատք։ Ասոնք ոչ յատուկ համայնք մը կրնային կազմել և ոչ ալ յատուկ եկեղեցի, զի ըստ դաւանութեան ազգութիւն կազմելու դրութիւնը վերջին դարերու յատուկ է։ Հայ–հոռոմները նոյն տեղւոյն յոյն եպիսկոպոսին ենթարկուած էին։

Սեբաստիոյ մետրապոլիտը Խաչիկ կաթողիկոսին թուղթ գրեց Բաղկեդոնականութեան համար, Խաչիկ ալ պատասխան գրել տուաւ և յարեց թէ «երկու բնութիւն» ըսել նեստորականութիւն է։ Խաչիկ կը մեղադրէ սա յունական սովորութիւններն ալ 1. Պատկերներու ջախիջապաց պաշտումը, 2. Բաժակին ջուր խառնելը, 3. Եկեղեցականներու ւնազ երկնցնելը իբր հակառակ Աւետարանի հոգւոյն ու կը պաշտպանէ Հայ. եկեղեցւոյն սովորութիւնները։

Եպիսկոպոսական նոր աթոռներ. — Խաչիկ աշխատեցաւ յունական դաւառներու մէջ դրած հայոց հոգեւոր հոգն ալ յոյն եպիսկոպոսներու ձեռքէն առնել։ Հին եկեղեցւոյ սովորութիւնը տարբեր էր, իւրաքանչիւր քաղաք մէկ եպիսկոպոս միայն կրնար ունենալ. ամէն

քրիստոնեայ, առանց տարբերութեան ազգի ու ծէսի, լեզուի ու դաւանութեան, պարտաւոր էր տեղական եպիսկոպոսը իրեն գլուխ ճանչնալ ու անոր հպատակիլ։ Ասոր համար էր եպիսկոպոսի մը հաւատքին սխալը կամ կրօնական կարծիքը իսկոյն քաղաքի մը կամ վիճակի մը դաւանութիւնը կ'ըլլար։ Այդ սովորութիւնը պահուած էր երկար դարեր, բայց երբ եկեղեցիները որ լեզուով ծէսով բաժնուած էին՝ դաւանութեամբ ալ բաժնուեցան, սկսան իրարու եպիսկոպոսներէ խորշիլ և իրենց դաւանութիւնէն յատուկ եպիսկոպոս ունենալ։ Այս կերպով նոյն քաղաքին կամ նոյն Աթոռին վրայ մէկէ աւելի եպիսկոպոսներ միանգամայն սկսան գտնուիլ, իրարմէ անկախ և տարբեր հօտերու հովիւ։ Հայք ու յոյնք ունեցան առաջին բաժանումը։ Ուստի Խաչիկ կաթողիկոս հայ դաղթականութեան համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց ու յղեց յոյն հալածանքի դէմ զօրաւոր դարման մը գործածելով։ Այս բանը Խաչիկի ամէնէն մեծ ու արդիւնաւոր գործն է։

Այնուհետեւ այդ միջոցը իբրեւ սովորական կը դաւանէ նայ, այնպէս որ Արեւելեան քանի մը քաղաքներու մէջ մինչեւ 10 քրիստոնեայ հովիւներ կը գտնուին միասին, ոմանք միայն դաւանութիւնով ու ծէսով տարբերելով, ոչ թէ լեզուով։

Խաչիկի կարգադրութիւնները մեծապէս օգտակար եղած է յետագայ դարերուն մէջ հայ դաղթականութեանց պահպանութեան։

Ժ. դարու հայ եկեղեցւոյ մատենագիրներ. — Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտացի պատմաբան որ տարեդրութիւն մը գրեց և հասցուց մինչեւ 920։

Յովսով Անձեւացեաց եպիսկոպոս գրեց ժամերգութիւն ու պատարագի մեկնութիւն։

Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին որդին, գրեց սրտաբուխ աղօթքներ Նարեկ կոչուած. նաեւ ճառեր, ներբողներ, գանձեր եւայլն։

Աղիկ որ գրեց տարեգիրք մը աշխարհի ծագումէն մինչեւ 1000 թուականը։

Յոյն ու լատին եկեղեցի. — Յոյն եկեղեցին այս դարուն ունեցաւ պատրիարքներ որ եկեղեցական իշխանութեան փայլը պաշտպանել ուզեցին, թէեւ կը սիրէին իրենց հաճոյքին գործածել պատրիարքական գահը, և Փոտի ոգւոյն հետեւեցան։

Պուլկար եկեղեցին. — Յոյն եկեղեցին չարունակեց սլաւներու մէջ իր քրիստոնէութիւնը տարածելու գործը Պուլկարները որ 679ին հաստատած են իրենց անունով կոչուած երկիրը, իրենց Բոգորիս արքայն քրիստոնեայ դաւնալով 861ին իրենք ալ քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին և կը կազմեն Կ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքութեան մէկ թեմը, վերջն ալ ուրոյն էքզարխութիւն մը, բայց 1396 ու 1453էն եաք պուլկարները խաւնուելով յունաց հետ, կորուսին իրենց էկզարքութիւնը մինչեւ 1872։

Ռուս պատրիարքութիւնը. — Ռուսաց մէջ քրիստոնէութիւնը արմատացաւ։ Ռուսք առանձին ազատ աթոռ մը ունեցան Քիէվ՝ մետրապոլտութիւն անունով որ յետոյ եղաւ կեդրոն Ռուս եկեղեցւոյ, թէեւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան հպատակութեան տակ, Քիէվի աթոռին արտօնութիւնները փոխանձուեցաւ յետոյ Մոսկուայի աթոռին որուն մետրապոլիտները պատրիարք պատուանունն ալ առացան (1593) Կ. Պոլսոյ երեմիա պատրիարքին հաւանութեամբ։ Նախապէս Մոսկուայի պատրիարքները Կ. Պոլսէն կ'ընդունէին իրենց հաստատութիւնը, բայց յետոյ ան ալ վերցուեցաւ 1660ին։ Ռուս կրօնական գլխուն բարձրացումը Զարերուն հաճոյ չեղաւ ի վերջոյ,

ուստի և Պետրոս Ա. (1682=1725) նոր պատրիարքի ընտրութիւնը խափանեց և պատրիարքական իրաւասութիւնը նախ արժամապէս, յետոյ մչանչենապէս 1721ին յանձնեց եպիսկոպոսներու ժողովի մը որ Սինոդ կոչուեցաւ։ Ռուս կայսերը այս Սինոդին անդամներուն մեծաժանութիւնը ընտրելով ու անոնց հակող գործակատար մը=Պրոկուրոր դնելով և որոշմանց գործադրութեան իրաւունքն իրենց վերապահելով՝ իրօք եկեղեցական իշխանութեան տէրը կ'ըլլան։ Հայրապետական դրութիւնն է նախնական եկեղեցւոյ կառավարութեան աւանդական ու հնադարեան դրութիւնը, ուրկէ կը հեռանան թէ՛ լատին պապականութիւնը և թէ ռուս սինոդականութիւնը։

Յոյն եկեղեցին ազատ թողած է յունադաւան ժողովուրդները որ ունեցան Սինոդական դրութիւնը, որ հիմայ ընդունած է Ռուսիա, Յունաստան, Ռումանիա ու Սերվիա, իսկ միւս ցեղերը կը գտնուին էքզարկութիւններ և կամ անկախ մետրապոլտութիւններ։

ԺԹ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԱ. ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ. — Սարգիս Ա. Սեւանցի (992–1019), Պետրոս Ա. Գերադարձ (1019—1054), Խաչիկ Բ. Սիւնի (1054—1060), Գրիգոր Բ. Վկայասէր (1065—1105)։

Եկեղեցւոյն կացութիւնը. — ԺԱ. դարը նշանաւոր եղաւ հետեւեալ դէպքերով. 1. Թոնդրակեցւոց խնդիրը դարձեալ արծարծուեցաւ. Թոնդրակեցիք օտար մոլորութեան, մանաւանդ Պաւղիկեանց, երեւութականաց ու

Մանր քեցւոց խառնուրդն էր: 2. Քաղկեդոնականութիւն դարձեալ խնդիր ունեցաւ: 3. Վկայասէրի ժամանակն առաւօտն է կրասեր=երկրորդ Պահլաւունեաց դարուն կամ Գրիգորիսեանց ժամանակին որ եկեղեցական բարեկարգութեան ուսումնական վերանորոգութեան դար կ'անուանուի, որ Ադծար դար ալ կը կոչուի: 4. Յոյնք ու Լատինք վերջնականապէս կը բաժնուին Միքայէլ կերուլարիոս Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին ձեռքով: 5. Պապական ու կայսերական իշխանութիւնք կ'սկսին մրցիլ, Պապութեան տիեզերական կայսրութիւն ձեռք բերելու ձգտումները: 6. Խաչակրութիւն:

Եկեղեցական ժողովներ. — Հարիայ Ա. ժողով (1002) Թոնտրակեցւոց սանձ դնելու նպատակաւ: Անիոյ Է. ժողով (1036) Պետրոս գերադարձի հակաթոռ Դիոսկորոսը դատապարտեց. Հարիայ Բ. ժողով (1061) Թոնտրակեցիներ ուղղութեան բերելու: Սեաւ լերին Ա. ժողով (1072) Լոռեցի Գէորգ աթոռակիրը ձգելու համար:

Հայ եկեղեցւոյ մատենագիրներ. — Պետրոս Գետադարձ՝ գրեց ազաչխարութեան ու մարտիրոսաց հանգըստեան չարականները: — Արիստակէս Լաստիվերտցի գրեց իր ժամանակին դէպքերը մինչև 1071: Յովհաննէս Վրդ. գրեց տոմարական դիտելիքներ, Յովհաննէս Վրդ. Սարկաւագ, զանազան գրուածքներ, գեղեցիկ ճառ մը քահանայութեան վրայ:

Թոնտրակեցիք. — Սարգսի կաթողիկոսութեան նշանաւորագոյն գործն է Թոնտրակեցւոց խնդիրը: Թոնտրակ աւան մըն է Մալաշկերտի մէջ, որուն անունով կը կոչուին աղանդաւորները: Պաւղիկեանք երեւցան Օձնեցւոյն առեն: Պաւղիկեանները հայ սեպուհներուն գլխաւոր պատճառն է Փոքր Հայոց մէջ առաջին անգամ երեւցած ու զօրացած ըլլալուն 660 ին, և ուր կրկին կազմակերպուեցան Սերգիոս Տիւքիկոսէ 825 ին: Ասոր յաջորդին օրով Պաւղիկեանց էրզիսա լերան չուրջը կեդրոնացան, յետոյ Տիւքիկ քաղաքը չինուեցաւ Պաւղիկեանց բնակութեան համար: Վասիլ Ա. կայսրը նուաճեց Պաւղիկեանները 871 ին. Յովհաննէս Զմշկկ անոնցմէ խումբ մը Թրակիա փոխադրեց 970 ին: Պաւղիկեանց Սմբատ Զաբեհաւանցի (Տեսին) Յովհաննէս Ե. Ովայեցի կաթողիկոսին օրով կ'սկսի տարածել իր մոլար վարդապետութիւնները: Թոնտրակի մէջ ու այդ տեղին եպիսկոպոսը կը դառնայ. սակայն եկեղեցական պաշտօնէութեան ու պաշտամանց ձեւերը արգիլելով, ինչպէս կ'ընէին Պաւղիկեանները:

Պաւղիկեանները միայն Պօղոս առաքեալը կ'ընդունէին, կ'ուրանային հանդերձեալ կեանքի վարդապետութիւնը. եկեղեցւոյ խորհուրդներուն ու չնորհաց գոյութիւնը, չէին մկրտուեր կը մերժէին եկեղեցականներու ու աշխարհականներու տարբերութիւնը, այլ ամէնքը հաւասար կը նկատէին:

Պաւղիկեանները սաստիկ հալածուեցան Սարգիս կաթողիկոսէն Գրիգոր Մագիստրոսի օրով: Գր. Մագիստրոս իր ժամանակին կը յիշէ Առեւորդիները, իբրև քրիստոնեայ աղանդ մը, թէև արեւը կը պաշտէին: Թոնտրակեցիք ալ ազատ չէին այս պարսից Զրադաշտական կրօնքէն. ուստի և Թոնտրակեցւոց առաջնորդը Միքայէլ դեռ դիմեց և Ասորւոց կաթողիկոսէն պաշտպանութիւն գտաւ, երկու աղանդներուն մէջ աւելի մօտաւորութիւն հաստատուեցաւ:

Ներսէս Շնորհալւոյն օրով Միջագետքի մէջ կը յիշուին Պողոսեղոս=Բուլղար անունով աղանդաւորներ: Ասոնք սերունդ էին հայոցմէ աքսորեալ Թոնտրակեցւոց որոնք անուն ու տեղ փոխելէ զատ, հետզհետէ վարդ-

դապետութիւն ու կազմութիւն ալ փոխեցին: Եփրատ գետի ակ ու ձախ եզերքը բնակող բազմանուն Պաւղիկեանք Եւրոպա անցնելով՝ իչպան Իսպանիոյ մէջ Պոգոմիլեաւիք, Ֆրանսայի մէջ Ալբիգեաւիք, Գերմանիոյ մէջ Հիւսեաւիք, և վերջապէս Լուտերականք և ուրիշ բողոքականներ:

Պետրոս գեղադարձ. — Պետրոս կաթողիկոսը Գեղադարձ կոչուեցաւ Աստուածայայտնութեան տօնին (1023, յունուար 6) Տրապիզոնի մօտ Սև Ծով թափող գետին վրայ ջրօրհնէք կատարելով՝ զայն ետ դարձնելով կեցցնելուն համար: Պետրոս կ'ատիպուի վերջը թողուլ աթոռը ու թափառական կեանք մը վարել Փոքր Հայոց մէջ 1021 ին: Արգէն Պետրոսին հոս գալէն երկու տարի յառաջ 400,000 հայեր գաղթած էին. ասոնցմէ ճիւղ մը չէնցուց Էկկին ու Արաբկիր: Պետրոսի բացակայութեան Սանահնի ու իրեն առաջնորդը Դիոսկորոս հակաթոռ կաթողիկոս դրուեցաւ, (1036) որ մինչև 1038 ին և մնաց իբրև յաջորդակոչ հայրապետական աթոռին: Պետրոս դարձեալ ատիպուեցաւ թողուլ աթոռը 1045 ին և 1049 ին իր Յաչիկ քեռորդին աթոռակից առաւ: Հայ եկեղեցին այս միջոցին դառն ճգնաժամ մը կ'անցընէր Յունաց երեսէն: Պետրոս Յոյն կոմսերէն մեծ պատիւ գտաւ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ մէջ (1049—1052): Պետրոս իր վերջին օրերը անցուց Սվազի Ս. Նշանվանքը (1052—1054):

Կաթողիկոսական աթոռը թափուր. — Յոյները 1054 ին Յաչիկ Բ. կաթողիկոսին օրով, հայոց բազմադէմ պահանջումներ ըրին. ատիպեցին որ Հայ եկեղեցին ընդունի Քաղկեդոնականութիւնը, Կ. Պոլսոյ աթոռին հպատակի: Յաչիկի մահէն ետք 5 տարի աթոռը թափուր մնաց զանազան արտաքին պատճառներով: Յոյները պատեհ առիթ գտան հայ եկեղեցւոյն զօրութիւնը ու գոյութիւնը վտանգել, արգիլելով նոր կաթողիկոսի

ընտրութիւնը, այսպէս անցան 5 տարի, մինչև որ Աստուած յաջողեց Գրիգոր Բ. Վկայասէրի ընտրութիւնը 1065 ին:

Վկայասէրի ատենը. — Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր, Պահլաւունի անունով հայ կաթողիկոսներու վերանորոգողը Ս. Լուսաւորչի ազգականներէն: Առաջի անունն էր Վահրամ, ծնած 1830. միաձայն հաւանութեամբ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 1065 ին: Կոչուեցաւ Վկայասէր՝ վկայից պատմութիւնը հայերէնի թարգմանելուն համար: Ատիպուեցաւ քանիցս թէև աթոռակիրներ առնել, չարունակ չըլլեցաւ, գնաց Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Երուսաղէմ, վարեց 40 տարի, վախճանեցաւ 1105 ին 75 տարեկան:

Հայ գրականութիւնը Թ. ու Ժ. դարերուն տակաւ անկման ձև մը առած էր: Վկայասէր հետեւելով իր հօր չաւղին չկրնաց զայն վերականգնել ու ԺԱ. դարուն յաջողակ չարժում մը արտադրեց, ԺԲ. դարու գովելի մասնագիրները, որ մեր գրականութեան Ա.ծաք դարը կը կազմեն: Ներքին զարգացման ու բարեկարգութեան անտարբեր չգանուեցաւ, զի իր անունը իսկ բաւական եղաւ բառնալ մեր եկեղեցիէն նոր տեսակ տագնապ մը որ էր կաթողիկոսներու ընտրութեան արգելքը զոր բիւզանդեան հնարագիտութիւնը խորհած էր հայոց եկեղեցւոյ դէմ: Ասով հանդերձ հայրապետական աթոռին սէր չունեցաւ և ներեց իսկ որ աթոռը պառակտի ժամանակ մը, այնպէս որ Գրիգոր ներեց որ կաթողիկոս օծուին, Գէորգ՝ Զամանտա, Սարգիս՝ Հռոմի, ու Բարսեղ՝ Անի: Բայց իր մահուան մօտերը կաթողիկոսական աթոռը միացաւ նաև ու ազդեցիկ վիճակի մէջ թողուց Բարսեղին:

Գրիգոր օտար եկեղեցիներու հետ սիրով վարուեցաւ, բայց ոչ թէ հետամուտ եղաւ միութեան խնդրին, ինչպէս ուրիշ կ'ուզեն որ այնպէս եղած ըլլայ:

Լատին եկեղեցին. — *Հիւսեպրանս, Յոյն ու Լատին եկեղեցիները վերջապէս բաժնուեցան 1054 ին Լեւոն Թ. ի օրով:*

Մեծն Կարոլոսի մահէն ետք, եկեղեցականներու կեանքն սոսկալի կերպով վատթարացած ու ապականած էր: Եկեղեցւոյ բարձր պաշտօնները որոնց հետ կապուած էր հարուստ ստացուածքներու վայելումը, անարժաններու կը տրուէին քան թէ արժանաւորներու:

Շատ անգամ այս պաշտօնները կը վաճառուէին արծաթով, կ'անցնէին այնպիսի մարդոց ձեռքն որոնք բոլորովին անարժան էին այդ Ս. պաշտօնին: Եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը բոլորովին աշխարհային զգացումներով վառուած՝ աւելի կը սիրէին ճոխ կեանքը, զինուորական արշաւանքներ, քան թէ իրենց հօտին խնամքը ու հոգածութիւնը: Հենրիկոս Գ. կայսրը (1056—1106) սոսկալով այդ գայթակղութիւններէն, ուզեց բարենորոգել արեւմտեան եկեղեցին, և Լեւոն Թ. պապին հետ ձեռնարկեց ջնջել Սիմոնականութիւնը:

Բայց արեւմտեան եկեղեցւոյ բարեկարգութեան գործին մէջ նշանաւոր եղաւ Հիլդեպրանս՝ հիւանի մը որդին, որ ծնած էր 1013 ին նախ Գլունի վանքին կրօնաւոր և յետոյ հորդրդական պապերուն, և վերջապէս Պապ Գրիգոր Է. անունով (1073—1082): Գրիգոր Է. իր 12 տարուան պաշտօնավարութեամբ նոր կերպ մը, նոր ուժ մը ազդեց պապութեան, և պապական եկեղեցական իշխանութիւնը հաղաքականի վերածեց: Գրիգորի յարուցած խնդիրն էր Պաշտօնաբաշխութիւն = Տուուչութիւն (Invistitures): Որովհետև եկեղեցականները քաղաքական իշխանութիւն կը վայելէին, եկեղեցական իշխանութիւնը քաղաքական կերպարանք առած էր, եկեղեցականները պապէն սկսեալ՝ աւա-

տական իշխաններու կարգէն էին: Այս դրութեան հետեւանքն էր որ հարկով ու տուրքով կ'ստացուէին եկեղեցական պաշտամունք: Գրիգորի մտադրութիւն եղաւ այդ չարիքը դարմանել, սակայն անխորհուրդ նախանձայուզութեամբ աւելի մեծ չարիքներ պատճառեց 1074 ին, մանաւանդ ժողովով վճռեց թէ հին դրութեամբ ընտրուած եպիսկոպոսները նզովուած ու աստիճաններէ զրկուած են: Գերմանիոյ եպիսկոպոսները բողոքեցին խորհրդովին, վասն զի այդ վճռին հետեւանքն էր նուազեցնել կայսերական արտօնութիւնը, նաև Ֆրանսայի թագաւորները, հիւսիսային Իտալիոյ եպիսկոպոսներն ընդդիմացան Գրիգորի այս ընթացքին: Գլխաւոր հակառակորդներն էր Հենրիկոս Դ. կայսրը: Գրիգոր 1075 ին նզովեց կայսրը ու բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, փորձեց նաև նզովել Հռոմի իշխան Ջինչիօ որ Գրիգորը բանտարկած էր, բայց ժողովուրդը զայն ազատած: Կայսրը ուզեց Գրիգորը ետ կեցնել, բայց երբ ասիկա պնդեց, ինք Վորմսի ժողովքը Գրիգորը աթոռէն ձգեց (1076, յունուար 23), Պապն ալ նզովեց Հենրիկոսը և հրատարակեց զայն աթոռէն զրկուած: Բոլոր Եւրոպա խառնաշփոթ վիճակի մատնուեցաւ: Հենրիկոս Դ. ստիպուեցաւ Պապին 1077 յունվարին արձակում ընդունիլ Մաթիլդա կոմսուհին՝ Գրիգոր Է. ի բարեկամին ու պաշտպանը:

Հենրիկոս Դ. որ ստիպմամբ արձակում ընդունած էր, պնդուեցաւ Գրիգոր Է. ի դէմ ու կղեմէս Գ. ը Պապ ընտրեց 1080 յունիս 25 ին: Հենրիկոսի հակառակորդները կայսր ընտրեցին Հերմանոս դուքսը, թէև Հենրիկոս վայրկեանի մէջ կայսր օծուեցաւ 1083 մարտ 31 ին կղեմէս Գ. էն: Գրիգոր Է. տարութեան մէջ մեռաւ 1085 ին: Պապութիւնը կղեմէս Գ. ի ձեռքն էր, Գրիգորի

կուսակիցները նոր Պապ մը ընտրեցին՝ Վիկթոր Գ. բայց պարտաւորեցաւ առանձնանալ Կասինեան վանքը որուն վանահայրն էր: Գործը այնպէս բերաւ որ Վիկտոր Հռոմ դարձաւ, և Հռոմ քաղաքը երկու պապերուն մէջ բաժնուեցաւ իբր երկու եկեղեցի, մինչ Գ. Պապ մը հռչակուած էր Ֆրանսա: Այս կուսակցութիւնները տակաւին Ուրբանոս Պապին օրով որ 1095ին կլերմոնի ժողովը գումարեց և պաշտօնապէս հրատարակեց խաչակրութեան կոնդակը:

Խաչակրութիւն. — Պետրոս անապատականը ուխտի գացած էր Երուսաղէմ, երբ դարձաւ աղերսագիր մը յանձնեց Ուրբանոս Բ. Պապին: 1096 Քլերմոնի մէջ ժողով գումարուեցաւ ու խաչակրութիւնը հրատարակուեցաւ: Սուրբ երկիրն արշաւողները իրենց զգեստին վրայ խաչ կրելուն համար, Խաչակիր կոչուեցան: Առնց նպատակը թէև ըստ երեւոյթին քրիստոնէական էր, բայց հակաքրիստոնէական անցքեր ու հետեւանքներ ունեցան:

Եօթն գլխաւոր խաչակրութիւն եղաւ, հարկ չի կայ խօսելու առնց վրայ, վասն զի արդէն Ընդհ. Պատմութեան գրքերուն մէջ կը գտնուին:

Ի. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԲ. ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ. — *Բարսեղ Ա. Առնեցի* (1105–1113), *Գրիգոր Գ. Պահլաւունի* (1113—1166), *Ս. Ներսէս Դ. Կլայեցի Շնորհալի* (1166—1173), *Գրիգոր Դ. Տղայ* 1173—1193), *Գրիգոր Ե. Բարաւէժ* (1193—1194), *Գրիգոր Զ. Ապիրատ* (1194—1203):

Հայ. եկեղեցւոյ կացութիւնը. — Հայ. եկեղեցւոյ նշանաւորագոյն դարերէն մէկն է ԺԲ. դարը զոր կրնանք անուանել Պահլաւունեաց դար՝ կաթողիկոսներու բոլորն ալ նոյն ազգատոհմէն ըլլալուն համար, կամ Գրիգորիանց դար՝ Ներսէս Դ. Շնորհալիէն զատ մնացեալ հայրապետները Գրիգոր անունով կոչուելնուն համար: Վկայասէրին արդիւնքն են դարուս մէջ տեսնուած բարեկարգութեան ջանքը ու դպրութեանց զարգացումը, իսկ իր հետեւողներուն մէջ մեծագոյն անունն է Ներսէս Շնորհալի, այն՝ որ իրաւամբ մեր հայրապետներուն ու հեղինակներուն մէջ բարձր դիրք մը կը գրաւէ և կը նկատուի իբրև լրումն Հայ եկեղեցւոյ երանաշնորհ Ս. Հարց, որոնք իբրև պահապան աւանդութեան ու իբր վարդապետ հաւատքի մեծ հեղինակութիւն կը վայելէին կրօնական խնդիրներու նկատմամբ: Այս դարուն մէջ նշանաւոր խնդիր եղաւ միութեան խնդիրը որ նախ վեհ կերպարանք մը ունէր Պահլաւունեաց ու Շնորհալւոյն օրով, բայց հետզհետէ մանաւորուեցաւ, Տղայի ու Սպիրատի օրով աւելի կծու կերպարանք մը առաւ և Տուտէ որդւոյն ու Լամբրոնացւոյն ընդդիմախօսութեանց յանգեցաւ: Միութեան խնդիրը արծարծուեցաւ Գրիգոր Պահլաւունեաց, Ներսէս Շնորհալւոյն, Գրիգոր Տղայ, Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսներու օրով:

Լատին եկեղեցին. — Տուղչութեան պայմարը չաբունակուեցաւ, 1122ին Հենրիկոս Ե. կայսրը ու կաթողիկոս Բ. պապը համաձայնեցան վերջ տալ վէճերուն Վորմսի միաբանագրով=գոնկորատա, և ոչ մէկ կողմը յաղթող հանդիսացաւ, վասն զի եթէ կայսրը կը նշանակէր եպիսկոպոսներուն ու վանահայրերուն գաւազանը մատանի տալու իշխանութենէն ու ապատ կը թողու եպիսկոպոսներու ու վանահայրերու ինքնին ընտրութիւն

կատարել, միւս կողմէն իրաւունք կ'ունենար անձամբ կամ պատգամաւորներով ներկայ ըլլալ այնպիսի ընտրութեանց, և ընտրուածներուն ինք չնորհել կալուածական արտօնութիւն: Արդէն Գրիգոր Ե. Պապը Հռոմի աթոռէն պապը կայսերուն ու եւրոպական մեծամեծ գերդաստաններու ազդեցութենէն անկախ կացուցանելու համար իրաւունք տուաւ Հռոմէական եկեղեցւոյ բարձրաստիճան պաշտօնեաներու որոնք կարտինալ կը կոչուին, որոնց թիւը 70ի հասաւ վերջերս՝ դումարել Կոնկլաւ ու իրենց մէջէն ընտրել պապը: 1173ին Ալեքսանդր Գ. պապը պահանջեց նաև ընտրութեանց վաւերականութեան համար՝ ժողովին $^2/_3$ մասին ձայնը, ասով աւելի ապահովուեցաւ ընտրուած պապին իշխանութիւնը:

✝ Բարսեղի կաթողիկոսութիւնը. — Վկայասէրին մահով կաթողիկոսական աթոռը դիւրք չփոխեց. Բարսեղ քեռորդին Վկայասէրին, 24 տարիէ ի վեր կաթողիկոս էր Անիի մէջ և կաթողիկոսութիւնը չարունակեց ըստ առաջնոյն, միայն թէ ալ չկրցաւ դառնալ իր նախկին աթոռը Անի: Գաղթական հայեր Փ. Հայոց ու Կիլիկիոյ մէջ: Բարսեղ օգտակար սեպեց չհեռանալ այլ ևս այդ կողմերէն, թերևս այդ եղաւ հանգուցեալ հայրապետին ազգարարութիւնը: Բարսեղ իր աթոռը հաստատեց Շուղ՝ որ Սեաւ լեռներու վանքերէն մէկն էր, և հոն մնաց իր կեանքի մնացեալ ժամանակը, այսինքն 8 տարի: Աղետալի մահ մը ունեցաւ կ'ըսեն, Պեհեան ու Վարդաներ գիւղին մէջ տանիքը փլելով աւերակներուն մէջ մեռաւ: Այդ տանիքին վրայ եկեղեցականներու հետ աղօթելու եղած էր:

Գրիգոր Գ. Պահլաւունի. — Հայ կաթողիկոսներու մէջ ամէնէն երկարակեացն ու անոնց մէջ արժանաւորագոյներէն մէկն է Գրիգոր Գ. Պահլաւունի: Պահլաւունի

Ապիրատի ու Գրիգոր Մագիստրոսի աղջկան որդին էր: Գրիգոր Վկայասէր յատուկ խնամք մը տարած էր և ինք սահմնած էր Գրիգորին ու Ներսէսին կրթութիւնը և անոնք յանձնած էր Շուղրի վանահայր Սահմանոսի և մահուան առեն նուիրական աւանդ թողած էր Բարսեղի: Գրիգոր Գ. մատաղ հասակի մէջ Բարսեղ կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Վկայասէրն յանձնարարած էր Բարսեղին որ Գրիգորը կաթողիկոսացնէ: Եկեղեցականք ու աշխարհականք համակամ հաւանութեամբ ուզեցին յարգել թէ Պահլաւունեաց տունը, թէ Վկայասէրին կամքը և թէ Շուղրայ աշակերտութիւնը: Բարսեղ չմեռած քանի տարեկան Գրիգորը կաթողիկոս ձեռնադրեց 1113ին:

Նորութիւնն էր բոլորովին այդչափ մանուկ պնձի յանձնել կաթողիկոսութիւնը, թէև վախճանը չամչցուց ընտրողները: ✝

✝ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը. — Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը հետեւանք եղաւ Աղթամարայ խնդրին: Աղթամարայ թեմականները երբ լսեցին թէ տղայ մը կաթողիկոսութիւնը, Դաւիթ Թոռնիկեան գրաւեր է եպիսկոպոսը կաթողիկոս օծելէն վանայ Զորայ վանքին մէջ: Արդէն այն օրէն որ հայ կաթողիկոսները Աղթամարայ պանդխտութիւնը թողուլ՝ դարձան Շերկէօլ՝ Աղթամարայ թեմականները չուզեցին անկաթողիկոս մնալ, և եղիչէ ոչ թէ կաթողիկոս, այլ արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ 921ին: Յետոյ Աղթամարայ եպիսկոպոսները կաթողիկոսութեան ձգտումներ յայտնեցին: Հայ ժողովուրդը համամիտ չգտնուեցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան: Ի. տարին Շուղրի մէջ եկեղեցական ժողով գումարուեցաւ ուր 2500 չափազանց աստիճանէ եկեղեցականներ հաւաքուեցան, մեծ մասամբ Սեաւ լե-

րին միաբաններէն և նզովեցին Թոռնիկեանի յաւակնութիւնը ու Գրիգորը օրինաւոր կաթողիկոս ճանչցան ամենայն Հայոց: Սակայն հակառակ Սեաւ լերին ժողովին՝ Թոռնիկեան իր դիրքը պահեց և մնաց իբր առանձին կաթողիկոս, և ցայսօր ալ կը մնայ նոյն ժամնաւոր աթոռը: Եւ որպէս զի կիլիկիա նստող կաթողիկոսները արեւելեայց հետ կապակցութիւնը պահեն, որոշուեցաւ որ առանց Բջնոյ, Հաղբատու ու Սաղմոսավանի եպիսկոպոսաններուն հաւանութեան կաթողիկոս չհաստատուի:

Կաթ. աթոռ Հռոմկլայ. — Գրիգոր Գ. 59 տարի պաշտօն վարեց: Առաջին ու մեծագոյն գործն եղաւ պաշտօնական կաթողիկոսարան մը ստեղծել: Պետրոս Գետադարձին Անիէն հեռանալէն ետք, կաթողիկոսները աստանդական մնացեր էին. ինք Գետադարձ՝ Սեբաստիա, Խաչիկ՝ Տիւրիկ, Վկայասէր՝ Զառանիտա, Բարսեղ՝ Շուղր ուր սկսաւ պաշտօնավարել Գրիգոր ալ: Սակայն անպատականներու մենարան մը չէր կրնար հոգեւորական իշխանութեան յարմար կեդրոն ըլլալ: Բանի մը տարի ետք 1125ին Գրիգոր գնաց նստիլ դղեակ մը Սչնթաղի կողմերը: Իր հայրենական ատացուածքն էր՝ մնաց 22 տարի (1125—1147): Յարմարագոյն տեղ մը գտնելու ջանքերը յետոյ պակսեցան, երբ Մարաչի ճոպլին կոմսը հաւանեցաւ որ Գրիգոր նստի 1147ին Հռոմկլայ=Ռոմգալէ զոր կը կառավարէր իր կինը: Փառաւոր կաթողիկոսարան մը ու կաթողիկէ մը չինեց հոն 1151ին ուր մնաց կաթողիկոսական աթոռը մինչև 1292:

Լատինաց յարաբերութիւնը. — Լատինք խաչակրութենէ ետք, համաժողով մը ունէին Անտիոքի մէջ ինչպէս նաև լատին պատրիարքութիւն մը: Այս լատին պատրիարքներէն Հռաուլփոսի դէմ եղած ամբաստանութիւնները քննելու համար ժողովին հրաւիրուեցաւ նաև

մեր Գրիգոր Գ. կաթողիկոսն ալ 1141ին: Գրիգորի ընկերացաւ նաև իր եղբայրը Ներսէս որ 6 տարի առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրած ու իր օգնականն էր: Ժողովին կը նախագահէր Պապին նուիրակ Ալբերիգոս: Ժողովը հայոց նկատմամբ ընելիք մը չունէր, ոչ ալ հայոց վերաբերեալ գործ մը կատարած է. փոփոխակի բարեկամական յարաբերութեանց սկզբնաւորութիւն մըն էր միայն: Գրիգոր ու Ալբերիգոս գիրար յարգեցին ու իրարու հետ լաւ բարեկամութիւն հաստատեցին ու Անտիոքէ երեսաղէմ գացին միասին: Շնորհալին չընկերացաւ անոնց, այլ դարձաւ իր տեղակալ կաթողիկոսութեան (1142): Հռոմկլայի նախորդ Բ. պապը (1130—1143) նպաստաւոր տեղեկութիւն առնելով Գրիգորի մասին՝ ընծայներ ղրկեց սիրոյ ու բարեկամութեան թղթով, ինչպէս նաև գաւազան ու հայրապետական զգեստ: Հայոց հայրապետն ալ յատուկ պատգամաւորներով թուղթ ու ընծայ ղրկեց Եւգինէոս Գ. պապին (1145—1158): Այս անգամ դաւանական ու ծիսական խօսակցութիւններ կ'սկսին և պապերու կողմէն առաջարկութիւններ կ'ըլլան:

Դարձեալ յուցաց խնդիրը. — Գրիգոր Պահլաւունւոյ վերջին օրերուն մէջ դարձեալ կ'սկսի յունաց հետ միութեան խնդիրը որ յաջորդներուն ատեն ընդարձակ բանակցութեան նիւթ դարձաւ: 1175ին Ներսէս տեսնուեցաւ Մամեստիայի=Մխիսի մէջ յունաց կայսեր փեսայ Ալեքսիս զօրաւարին հետ: Ասիկա Ներսէսի ճոխ հիւրասիրութիւն մը ընելով՝ կրօնական վէճեր ու կը միջամտէ, հայ ու յոյն եկեղեցիներու միութեան խնդիրը կը յուզէ, տարբերութեան կէտերու վրայ կը վիճէ, և Ներսէսի տուած բերանացի բացատրութեամբ կը տեսնէ թէ չատ քիչ և չատ թեթեւ են երկու եկեղեցիներու տարբերութիւնները և թէ դժուար չէ միաբանիլներու տարբերութիւնները և թէ դժուար չէ միաբա-

249 — Կրօնք Ո[illegible] Բ[illegible]:

նութեան մը յանգիլ: Ներսէսէն ի վեր կը քալենք սիրոյ եւ միաբանութեան, ոչ թէ միութեան դատը: Ներսէս գրեց հայոց դաւանութիւնը ու յատուկ ծէսերու վարդապետութիւնն և յանձնեց Ալեքսիսի որ Պոլիս տանի ու կայսեր ներկայացնէ:

Ներսէս կը մեռնի մանրամասն այս իրողութիւնները: Ս. Ծննդեան ու Մկրտութեան միասին յունուար 6ին տօնելը, Բ. «Մի բնութիւն» բառին գործածութիւնը, Գ. Ս. Միւռոնին նիւթը, Դ. Պատկերներու պաշտօնը, Ե. Խաչին վրայ բեւեռ դնելը, Զ. Ս. Աստուածածին որ խաչեցար եւայլն է. Մեծ Պահոց չաբաթ ու կիրակի օրեր կէս լուծուիլը, Է. Բաժակին ջուր չ'խառնելը, Թ. Առաջաւորաց պահոց պատճառը: Ժ. Իւղին օրհնութիւնը, որոնց մասին յոյն եկեղեցին առարկութիւններ կ'ընէր: Տրուած բացատրութիւնները միշտ պահպանողական են: Շնորհալին առանձին զինարար բացատրութիւններով հայ ու յոյն եկեղեցին իրարու կը մօտեցնէ, սակայն հայոց դաւանութենէն ու ծեսէն ոչ երբեք բան մը փոփոխել յանձնառու կ'ըլլայ, և այս է միութենական ձգտումներու ուղիղ իմացուածը:

Մանուէլ կայսրը զարմացաւ թէ հայոց մէջ այդչափ կարգաւորութեամբ գրուղներ կան որ գրեցին այդչափ կանոնաւորութեամբ պաշտպանել իրենց ուղղութիւնը:

Ներսես Դ. Շնորհալի. — Գրիգոր Գ.ի եղբայրն էր Ներսես Դ. որ ծնաւ 1102ին: Եղբօրը հետ աշակերտած էր կարմիր վանքի Ստեփանոս վարդապետին, ու 1120ին վարդապետ ձեռնադրուած իր եղբօրմէն Շուղրի մէջ: Ներսէս իր եղբօր գործակիցն ու ընկերակիցն եղաւ՝ և անոր պաշտօնական քարտուղարը:

Ներսէս կը կոչուի Կայեցի Հռոմկլայ բնակելուն համար, և Շնորհալի: Ուրիշ Շնորհալիներ ալ ունինք, ինչպէս իր աշակերտակիցները՝ Ղուկասու մեկնիչ Իգնատիոս, կաթողիկէից թղթին մեկնիչ՝ Սարգիս, Մարկոսի մեկնիչ՝ Բարսեղ: Շնորհալի անունով ճանչցուեցաւ կարմիր վանքի աշակերտութենէն ծագած մեկնիչ վարդապետներ, որոնց մէկն էր Շնորհալին Ներսէս՝ որ մեկնեց Մատթէոսի Աւետարանը: 1135ին, 33 տարեկան եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Գրիգոր ծերութեան ու տկարութեան համար եկեղեցականներու ու աշխարհականներու հաւանութեամբ, իր եղբայրը Ներսէս 1166 Ապրիլ 17ին, Ծաղկազարդին կաթողիկոս օծեց և ինք վախճանեցաւ 1166 Յուլիսին: Ներսէս այն ատեն 64 տարեկան էր: Գրիգոր կը կոչուի Փոքր Վկայասէր՝ Յայտնութիւնքը գլուխ հանելուն համար զոր սկսած էր Վկայասէր: Ներսէս վախճանեցաւ 1173ին:

Շնորհալւոյն կաթողիկոսութիւնը. — Շնորհալին կաթողիկոսանալէ ետք, անմիջապէս գրեց «Առ հաւօրէն հայասէր ազինս» իր նախընծայ հայրապետական գործը, անդրանիկ օծութեան կոնդակը որ ծանօթ է ընդհանրական անունով: Իւրաքանչիւր գլխի մէջ կան եկեղեցական կանոններու, իրաւունքի, ծեսերու և սովորութեանց վերաբերեալ ամէնէն կարեւոր կէտեր: Այն օրէն մինչև այսօր Շնորհալւոյն ընդհանրական հայ եկեղեցականութիւնը զբաղած է, և բոլոր պէսպէս եղածն անոր մէջէն կը քաղենք:

Շնորհալւոյն կաթողիկոսական գործունէութիւնը միայն յունաց հետ միաբանութիւնն է: Շնորհալին չկրնար պաշտպան եղաւ այդ ձգտմանց և չարունակեց յունաց հետ սկսած բանակցութիւնը:

Մանուէլ կայսեր հետ

Ի՞նչ կը նշանակէ միաբանութիւն. — Միաբանութիւնը չի նշանակէր հպատակութիւն յոյն եկեղեցւոյ, այլ սիրով ըլլալ անոր հետ, թէ՛ ներքուստ և թէ արտաքուստ

տաքուստ իրարու նեցուկ ըլլալ, մանաւանդ արտաքին թշնամիներու դէմ համերաշխ միաբանութեամբ գործել, պիտոյ պատուել փոխոխակի, իւրաքանչիւրին կարեւորութեան համեմատ ազդեցութիւնն ալ ճանչնալ, ի բրիստոս եղբայրակցութիւն ցուցնել թէ հոգեւորապէս և թէ մարմնապէս, յարգել դաւանական մասին մէջ հին ու նախնականը, կանոնականին մէջ առաջինն ու սկզբնականը, ծիսական մասին մէջ էականն ու ընդհանրականը ու ամէն կէտերու մէջ միշտ անհրաժեշտ, և իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ սեփական սովորութեանց յարգն ու պահպանութիւնը: Այսպէս փոխադարձ զիրար սիրելով ու պատուելով՝ միաբանութիւն հաստատել ի Քրիստոս եւ յեկեղեցիս, ոչ թէ եկեղեցիներեն մեկուն տիրապետութեամբ, ոչ թէ մեկ կողմը հրամայէ ու միւսը հնազանդի:

Այս նպատակին հասնելու համար՝ հայերը չեն քաշուած երբեմն զիջողութիւն ընել, կամ կարեւոր եկեղեցիներու ազդեցութիւնը յարգելու, կամ տիարներու տիրոջութիւնը բառնալու և կամ շինութեան համար՝ օրինաւորէն ալ հրաժարելու: Սակայն երբ իրենց ուղղամտութիւնը չարաչար մեկնեցին, կամ իրենց արատին ախտը իրենց ոգին, և զիջողութեան չափն ալ լրանալով՝ հարկ համարած են իրենց ուղղութիւնը համարձակ պաշտպանել:

Թեոդիանոսի ու Շնորհալեցւոյ բանակցութիւնները. — Մանուէլ Դայսը՝ Հայերը Յունաց մօտեցնելու համար՝ Թէորիանոս աստուածաբան ու խմաստասէր վարդապետը ղրկեց 1170ին Շնորհալեցւոյն: Թէորիանոսի կ'ընկերանար Փիլիպպուպոլսոյ հայոց վանքին վանքն վարդապետը: Յոյները գոհ չէին մնացած Շնորհալեցւոյն գրած պատասխանին, կ'ուզէին որ հայերը ո՛չ թէ ամէնքը, գոնէ գլխաւոր կարծած կէտերու մէջ իրենց դաւանութիւնն ու ծէսերը թողուն և յունաց դաւանական ու ծիսական ձեւերը ընդունին:

Վիճաբանութեանց գլխաւոր կէտերն են. Ա. Քրիստոսի աստուածմարդկային բնութեան խնդիրը: Բ. Քրիստոսի Ծնունդեան տօնին օրը, Գ. Ս. Աստուածին խաչեցարը, Դ. Ս. Միւռոնի նիւթը, Ե. Ժամացաւթիւնը զատիկի մէջ կատարուիլը, Զ. Լեւոնի տուարին գլխաւոր մասը:

Շնորհալին կ'ըսէ թէ հնար է կերպով մը երկու բնութիւն ըսել՝ առանց նեստորական ըլլալու, սակայն միւս կողմէն կը պնդէ թէ առանց եւտիխական ըլլալու մի բնութիւն ըսել: Շնորհալին կ'աշխատի այս կերպով միաբանութեան կէտ մը առեղծել՝ որպէս զի մի և երկու բառերն մեկնողական համաձայնութեամբ զիրար գտնելու, առանց զիրար բառացի նոյնութեան տիպելու՝ սէր հաստատեն: Ոչ Շնորհալին և ոչ Թէորիանոս համաձայն եղան այս բոլոր կէտերուն վրայ:

Վերջապէս Կ. Պոլսոյ Յոյն Միքայէլ Պաարիարքը նամակաւ մը յորդորեց հայերը որ նզովեն 1. Մի բնութիւն ըսողները, 2. Երկու բնութիւն բացատրութիւնն ընդունիլ, 3. Ս. Աստուածը առանց խաչեցարի երգել, 4. Ս. Ծնունդն և բոլոր յարակից տնօրինականները և բոլոր սրբոց տօները յունաց հետ կատարել, 5. Միւռոնը ձէթով պատրաստել, 6. Խմորուն հացով ու ջրախառն գինով պատարագել, 7. Բոլոր եկեղեցականներու բաժակով պատարագել, 8. Դ. Ե. Զ. Է. ժողովները ընդունիլ, այսինքն Քաղկեդոնի, Կ. Պոլսոյ Գ. Դ. ու Նիկիոյ Բ. ժողովները ճանչնալ, 9. Հայ կաթողիկոսները հաստատուին Յունաց կայսրէն: Ահա սոսկ են մեր ու յոյն եկեղեցիներու տարբերութիւնները, և ահա այսպէս կը հասկնայինք միաբանութիւնը, մինչդեռ մենք տարբեր կը հասկնայինք,

ինչպէս վերը ըսինք։ 1173ին Շնորհալին վախճանելով՝ կ'ընդհատուի միաբանութեան խնդիրը որ յուզուած էր 1166—1173։

Շնորհալւոյն ընթացքին մէջ և ոչ քացարձակ կէտ մը կայ որով անկախ հեռացած ըլլայ իր եկեղեցւոյն դաւանութենէն ու ծեսերէն, որչափ ալ հոգւով չափ հեռաւուտ եղած է և ամէն զանազանութեանց պատրաստականութիւն ունեցած է որպէս զի Բրիտոսի եկեղեցւոյն ցանկացեալ միութիւնը վերահաստատուի։

Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցած չէ, ինչպէս կ'ուզեն ոմանք կարծել։

Եւ որովհետև Յոյնք թաքուն նպատակներ ունէին այս խնդիրներու մէջ, կաթողիկոսութիւն իրենց ենթարկել կ'ուզէին, Շնորհալին իր վերջին 3 տարիներու մէջ 1170—1173 Թուկյուց միաբանական եռանդը։

Աբեւորդիֆ. — Շնորհալւոյն առեն խնդիր եղաւ Միջագետքի Սրեւորդիներն եկեղեցւոյ մէջ ընդունելու։ Սրեւորդիֆ՝ այս անուամբ կը կոչուէին այն հայերը որոնք իսլամութեան արեւապաշտ էին և Ներսէս Շնորհալւոյն օրով քրիստոնէութեան դարձան։

Ժամերգութիւն. — Շնորհալւոյն մեծագոյն երախտիքը ծիսական բարեկարգութիւնն է. մեր այժմեան ծիսական կարգերը Շնորհալւոյն առած վերջնական ձեւով մնացած են, զի անկէ ետք կատարուած փոփոխութիւնները կամ յաւելուածները էականը չեն այլայլեր։

Ժամակարգութեան առաջին ձեւը թարգմանիչներու կարգադրութիւնն է որ Ս. Սահակէն սկսեալ՝ Մանդակունւով կը փակուի. Օձնեցին ալ նոր կարգադրութիւններ ըրաւ, Խոսրով Անձեւացւոյն մեկնութիւնն ալ գրեթէ ամբողջական կարգ մըն է։ Ասոնցմէ ետքը կուգայ Շնորհալւոյնը։

Ասիկա ժամագիրքն ու Շարականը լեցուց իր երգերով և չատ կարգադրութիւններ աւելցուցած է Տօնացոյցին մէջ։

Հայ եկեղեցիի Շնորհալւոյն յաջորդներու ատեն. — Շնորհալւոյն թաղման ներկայ բոլոր բազմութիւնը միաբերան հանգուցեալին եղբօրորդին Գրիգորը կաթողիկոս կը խնդրեն որ և կը ձեռնադրուի ներկայ եպիսկոպոսներու ձեռքով։

Այս Գրիգոր Տղայ կոչուած կաթողիկոսին օրով ալ Յոյները կը չարունակեն միաբանական խնդիրը, Հայրապետը կը պատրաստուի ժողով գումարել Հռոմկլայ 1179ին ուր ներկայ էին նաև Սրեւելեաց եպիսկոպոսները։ Ներսէս Լամբրոնացի կ'առէնախօսէ, Յունաց կայսեր ու Մեսրոպ Եպիսկոպոսի թուղթերը կը կարդացուին, կը քննուին ու կը պատասխանեն, Սրեւելեան Ջորագետացի, Շիրակացի ու Սիւնեաց վարդապետները սաստիկ կը յուզուին ու կը խորհին Գրիգորը չի ճանչնալ կաթողիկոս։ Լամբրոնացիք Կիլիկիացին ու Ջորագետացիք Հաղբատէն զիրար կը նախատեն, Լամբրոնացիք իրենց նորաձեւութիւն ներմուծողներ ու Ջորագետացիք իրենց եկեղեցական բարեկարգութեան արգելիչ ու վաղեմի սովորութեանց կորզողն հետեւողներ։ Այս միջոցին Հռոմի Լուսիոս պապը ու Կղեմէս պապը Շնորհակալութեան գիրեր կը գրեն Գրիգոր Տղայի, որ օգնած էր Լատինները Ս. տեղւոյն մէջ։

Գրիգոր Ե. ամբաստանուելով՝ արգելանոցին մէջ կը դրուի, և փախչելու առեն կ'իյնայ կը ջախջախուի, որով կը կոչուի խարաւիժ։

Գրիգոր Զ. Ապերաի օրով Ներսէս Լամբրոնացին պատգամաւոր կը ղրկուի Կ. Պոլիս, հայերը յունացնելու պատգամաւորութիւնը խաղաղեցնելու, սակայն ապարդիւն կը մնայ իր պատգամաւորութիւնը։

Յայտնութեան տօնին 1198ին Լատինք կ'առաջարկեն որ հայերը իրենց տօները կատարեն ըստ լատինականին, պահիր չյուծեն ձրագալոյցին, սակայն այն առաջարկութիւնը չընդունուիր:

Եկեղեցական մատենագիրներ. — 1. Ներսէս Շնորհալի որ գրեց ատենախօսութիւններ, թղթեր, վարդապետականներ, խրատներ, աղօթքներ, երգեր, չարականներ:

2. Միւս Շնորհալիներն որոնց վրայ խօսեցանք:

3. Ներսէս Լամբրոնացի գրեց ատենաբանութիւն՝ զոր խօսեցաւ Հռոմկլայի մէջ, չարականներ, պատարագի մեկնութիւն եւայլն:

4. Գրիգոր Տղայ գրեց թղթեր:

5. Մխիթար Գօշ երկրասիրեց գատաստանագիրք մը, առակներ ու աղօթքներ:

ԻԱ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԳ. ԴԱՐՒՆ

Կաթողիկոսներ. — Յովհաննէս Ջ. Մեծաբարոյ (1203—1221), Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի (1221—1267), Յակոբ Ա. Կլայեցի Գիտնական (1267—1286), Կոստանդին Բ. Կատուկեցի Պրօնագործ (1286—1289), Սահակ Նոս Գ. Հռոմկլայեցի (1290—1293), Գրիգոր Է. Անաւարզեցի Տուրքերիցանց (1293—1307):

Հայ. եկեղեցին այս միջոցին. — Յունական և լատինական յարաբերութեանց առթիւ կասկած մը կը տիրէ արեւելեան ու արեւմտեան=Կիլիկիոյ հայոց մէջ և այս կասկածը կը յայտնուի մանաւանդ Գրիգոր Ջ.ի մահէն

առք կաթողիկոս ընտրելու առթիւ: Մխիթարեան տեսչորս անձ կաթողիկոս կ'անուանուին, Յովհաննէս Մեծաբարոյ՝ Հռոմկլայ, Անանիա՝ Սեբաստիա, Դաւիթ՝ Սիս, և Բարսեղ՝ Հերակ, որով չորս կուսակցութեանց կը բաժնուի Հոգեւոր հօտը:

Այս քառեակ կաթողիկոսութենէն առաջ, Կոստանդին Ա.ի օրով Հոգւոյն Սրբոյ բոխման խնդիրը որ լատին ու յոյն եկեղեցւոյ մէջ յուզուած էր՝ ինչպէս տեսանք, պատերազմ կողմէ կը պահանջուի որ հայերն ալ ընդունին յորդոյ յաւելուածը: Սակայն հայերը անփոփոխ կը պահեն իրենց դաւանութիւնը, միայն ի հօրէ խոստովանելով Հոգւոյն Սրբոյ բղխումը:

Գրիգոր Անաւարզեցի կը նկրտի փոփոխութիւններ մտցնել ծիսակատարութեանց մէջ, բայց ոչ միայն կը յանդիմանուի հայոց եպիսկոպոսներու և վարդապետներու կողմէ, այլ և կ'ամբաստանուի իբրև հռոմայասեր ու անհաւատարիմ հայրենի օրէնքներու:

Ասոր օրով կաթողիկոսութիւնը Հռոմկլայէն Սիս կը փոխադրուի:

Լատին կրօնաւորներ որոնց մուտքն արգիլուած էր Կիլիկիա, դարձեալ սկսան մտնել հոն, մինչև իսկ Տոմինիկեան պաշտօնապէս վանք հաստատեցին Սիս 1237ին: Հայ վաճառականներ որ ցրուած էին Իտալիոյ մէջ՝ ուղղեցին հիւրանոց մը Վենետիկ (1253), վանք մը Ռիմինի (1254), եկեղեցի մը Անգոնա (1262), հիւրանոց մըն ալ Հռոմ ու եկեղեցի մը Գենուա նոյնպէս և ուրիշ տեղեր ալ: Այս կերպով սկսան զարգանալ յարաբերութիւնները Հռոմի պապերուն հետ: Այդ յարաբերութիւնները տարբեր նպատակաւ կը մշակուէին, հայերը արտաքին օգնութիւն կ'ապահսէին, մինչ լատինի այդ պատրուակին տակ կրօնական

նական ընդարձակութիւն կը տիրէին, Անտիոքի լատին պատրիարքութիւնն կ'ուզէր իրաւասութիւն ունենալ հայոց կաթողիկոսին վրայ: Այդ միջոցին էր որ կը գրուի Դաշանց Թուղթ կոչուած գիրքը: Պապերը հետամուտ եղան հայ եկեղեցական գործերուն և դաւանութեան միջամտել, ինչպէս ըրած էր Իննովկենտիոս Դ. հայերը արտաքին համակերպութեան խնդիրը փակած էին 1251ին:

Հայ. եկեղեցւոյ բարեկարգութեան պէտքը երբեք պակաս եղած չէ, արդէն ԺԳ. դարուն Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի ժողով գումարած էր Սիս 1248ին ուր հաստատուեցան 25 բարեկարգական կանոններ և այդ կանոնները Արեւելցի Վարդան վարդապետի ձեռքով ղրկուած էր արեւելեայց եկեղեցականներու: ԺԴ. դարուն Կոստանդին Գ.ի օրով նորէն կը կրկնուին Անտարզեցւոյն ծիսական փոփոխութիւնք:

Եկեղեցական մատենագիրներ. — Կիրակոս Գանձակեցի՝ գրեց տարեգրութիւն մը: Վարդան Բարձրբերդցի՝ տարեգիրք ու չարականներ: Վահրամ վարդապետ՝ տաղաչափեալ տարեգիրք մը: Յովհաննէս վարդապետ Պլուզ Երզնկացի՝ ներբողներ, չարականներ, Ջրօրհնեաց երգերը և լրացուց Շնորհալւոյն Մաթթէի մեկնութիւնը: Յովհաննէս վարդապետ Ոսկնակեր Արճիշեցի՝ պատարագի մեկնութիւնը:

Լատին եկեղեցւոյ վանականութեան փոփոխութիւնը. — Վանականութեան նպատակն էր կրթութիւն տարածել և ապաստանարան ըլլալ որբերուն ու այրիներուն, ինչպէս տեսանք: Վանքերն ունէին ընդարձակ կալուածներ: Վանահայրերը եպիսկոպոսներու հաւասար իշխանութիւն ունէին, վանականութիւնը ԺԳ. դարուն չատ զօրացած էր և մեծ ազդեցութիւն ունէր ամէն խնդիրներու մէջ, բայց իրենց հաստատութիւնն ու պա-

պիւը չարաչար կը գործածէին: Վանքերու ճոխութիւնը հրապուրեց նաև այնպիսի մարդիկ որ անյարմար էին վանականութեան: Կանոններն ոտնակոխ եղան, և հարկ եղաւ այդ անկարգութեանց առաջքն առնել:

Առեւմտեան վանական կարգեր. — Արեւմտեան վանական կարգերու գլխաւորներն են:

1. Մասիջականաց կարգ=Ս. Յովհաննու Ապաստուածին որուն նպատակն իր հոկել աղքատներու և ուխտաւորներու վրայ, և պաշտպանել այրիներն ու որբերը: Ասոնք նախ բնակեցան Ս. երկիրը յետոյ Կիպրոս ու Հռոդոս (1310—1522):

2. Տաճարականաց կարգ՝ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին պաշտպանութեան համար:

3. Փրանկիսկեանց կարգ՝ որ 1223ին հաստատուեցաւ Պապութիւնը քարոզելու համար: Հիմնադիրն է Փրանկիսկոս որուն աչակերտներն էր Գղարա կոյսը, սա ալ հիմնեց Գղարեան կուսանաց կարգը:

Տոմինիկեանց կարգ՝ ոչ պապականներու դէմ մաքառելու, այս կարգը հիմնեց հաւատաքննութեան առաջնորդը որուն գոհուեցան բազմաթիւ անձեր: Տոմինիկեանք Ֆրանսա կը կոչուէին Ժագոպեն: Հաւատաքննութիւնը հռոմէական եկեղեցւոյ վրայ ծանրացուած ամբաստանութիւններէն մէկն է: Հաւատաքննութիւն սաստկացաւ Սպանիոյ մէջ ու Սպանիոյ գլխաւոր հաւատաքննիչները սրբոց կարգը դասուած են:

5. Կարմելեանց կարգ՝ հիմնուած 1152ին Կարմելոս լերան վրայ, յետոյ փոխադրուեցաւ Եւրոպա:

6. Օգոստինեանց կարգ՝ որ չատ նշանաւոր եղաւ ԺՉ. դարուն:

Ի մակառ ներողութիւն. — Լատին եկեղեցին որ Ս. Գիրքի ընթերցումն արգիլած էր ժողովուրդին՝ հաս-

տատեց նոր նոր կանոններ ու պաշտամունքներ, նաև 1215ին Լատերանի Դ. ժողովին մէջ գոյափոխութեան վարդապետութիւնը:

Այս չրջանին մէջ էր որ հաստատեց յոբելեանը: Վոնեփակոս Ը. Պապը ուզելով նորոգել նախնի Հռոմի հարիւրամեայ ուխտերը՝ լիակատար ներողութիւն խոստացաւ չնորհել անոնց որ իրենց մեղքը ղղջալով՝ կը փութան այցելել Հռոմի Ս. Առաքելոց եկեղեցին այս յոբելեան տարւոյն մէջ: Անթիւ բազմութիւն մը դիմեց Հռոմ այսպիսի չնորհք մը վայելելու:

Յետոյ նկատողութեան առնուելով կեանքի կարճութիւնն ու հոմէական ժողովուրդի օգուտը, յոբելեան ուխտախմբութիւնը վերածուեցաւ չինամեակի, երեսնամեակի ու յետոյ 1470ին քսանևհինգամեակի, որ կը տեւի մինչև մեր օրերը:

ԻԲ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԴ. ԴԱՐՒՆ

Կաթողիկոսներ.—*Կոստանդին Գ. Կեսարացի* (1307—1322) *Կոստանդին Դ. Լամբրոնացի* (1322—1326) *Յակոբ Բ. Տարսոնացի* (1327—1341), *Մխիթար Ա. Գոշերցի* (1341—1355), *Յակոբ Բ. Տարսոնցի* (1355—1359), *Մեսրոպ Ա. Արտազեցի* (1359—1372), *Կոստանդին Ե. Սսեցի* (1372—1374), *Պօղոս Ա. Սսեցի* (1374—1377), *Թէոդորոս Բ. Կիլիկեցի* (1377—1392), *Կարապետ Բ. Կիլեցի Բոպիկ* (1393—1408):

Հայ. եկեղեցին ԺԴ. դարուն.—*Ունիդորներ՝ Ան-*
աւարզեցւոյն ծիսական խնդիրը նորէն կ'արծարծուի:

Կարնոյ Գրիգոր եպիսկոպոսը բաժակին մէջ ջուր խառնելուն համար՝ կ'սպասնուի: Մեսրոպ կաթողիկոսը աչխատեցաւ խաղաղեցնել այս խնդիրները, Սսոյ մէջ 1361ին ժողով գումարեց և խստիւ արգիլեց ջրախառն բաժակաւ պատարագ մատուցանելը:

Կոստանդին Գ. ի օրով 1311ին Երուսաղէմի Սարգիս Պատրիարքը ուզեց անկախ ըլլալ կաթողիկոսէն և յաջողեցաւ ալ:

Ունիդոր միաւար կը նչանակէ. անոնց նպատակն միութեան խնդիրը յառաջ տանիլ, սոսկ Պապին կողմէ ղրկուած կրօնաւորներ էին. Ունիդորներու կեդրոնն էր Ջահակ գաւառը, որով կը կոչուին նաև Ջահացիք: Իրենց քարոզութեան վայրերն էին Ջահակէն զատ, Նախիջեւան ուր կը նստէր իրենց առաջնորդը:

Որոտնեցիք եւ Տաթեւացիք.—Այս ունիդորական վերովման միջոցին կային Հայոց մէջ նչանաւոր վարդապետներ որոնք՝ բանիւ ու գրով կը հարուածէին Ունիդորներու մոլորութիւնները: Անոնց մէջ նչանաւոր էին Յովհաննէս Որոտնեցի՝ Տաթեւու վարդապետարանի ուսուցիչը, որուն աչակերտներն էին Մաղաքիա վարդապետ ու Գրիգոր Տաթեւացի:

Որոտնեցին ու Տաթեւացին ազգ. ու օտար ուսմամբ զարգացած՝ ուղիղ սրտով և ուղղափառ հաւատքով ազգ. եկեղեցւոյն պաշտպանութեան ձեռնարկեցին և զօրաւոր կերպով դիմադրեցին օտարամոլ նախանձայուզութեան և այսպէս ակարացուցին Ունիդորներու զօրութիւնը որ այնուհետև չկրցաւ ներքին հաւատարութիւնը խանգարել:

Յովհաննէս Որոտնեցի, աչակերտ Նչեցի Եսայի վարդապետին որ Գայլի ձորոյ վանքին առաջնորդն ու իր ժամանակին նչանաւորագոյն վարդապետ էր: Նչեցւոյն

մահէն ետք Որոտնեցին անոր վարդապետութեան աթոռը գրաւեց ժամանակ մը, յետոյ փոխադրուեցաւ 1376ին Տաթեւու մայրավանքը:

Մաղաքիա վարդապետ Ղրիմցի էր, մեծատան զաւակ ու հարստութեան տէր, աշակերտեցաւ Որոտնեցւոյն: Մաղաքիա խորհեցաւ արտաքին միջոցներով զսպել Ջահկեցւոյն մոլորութիւնները: Իր հարստութիւնն այդ բանին յատկացուց, վանքեր հաստատեց, Ընկիդորներու դէմ բոլոր ոգւով մաքառեցաւ. իւրաքանչիւր վանքի մէջ բազմաթիւ աշակերտներ հաւաքեց: Ամենքը ուսմամբ ու գիտութեամբ կը մրցէին Լատին վարդապետներու դէմ:

Այդ վարդապետանոցներէ ելան ոչ միայն ժամանակին այլ ապագային հռչակ թողող վարդապետներ որոնց առաջին ու մեծագոյնն է Գրիգոր, ծագմամբ Արծրունեցի որ իր վերջին գործունէութեան տեղէն կոչուեցաւ Տաթեւացի, նշանաւոր ընկերներէն էին Յակոբ Սաղմոսվանցի, Յովհաննէս Մեծակեցի, Գէորգ Երզնկացի, Յակոբ Ոչտունի, Վարդան Հոգացի, Գրիգոր Խլաթեցի, Մխիթար Ոչտունի, Ստեփաննոս Դարեցի, եւն.:

Որոտնեցին մեռած էր 1388 Նաւասարդ 30ին իր ծնած օրը, 70 տարեկան և թաղուած Ղրիմեցւոյն գերեզմանին մօտ: Վարդապետանոցին գլխաւորութիւնը յանձնուեցաւ (1288) Տաթեւացւոյն, որ Որոտնեցւոյն երիցագոյն աշակերտն էր: Տաթեւացին յետոյ փոխադրուեցաւ (1390) Տաթև, որովհետև Ղրիմեցւոյն մահուամբ՝ վանքին նպաստը դադրած էր: Հայ վարդապետանոցը զարձեալ իր նախկին ու աւանդական տեղը Տաթեւ զարձաւ: Բազմաթիւ եղան Տաթեւացւոյն աշակերտները:

Տաթև ոչ միայն Սիւնեաց, այլ և բովանդակ հայոց վարդապետանոցն էր:

Թովմաս Մեծոփեցի ու իր ընկերները վարդանի մահէն ետք Տաթև գացած էին ու հոն 2 տարի մնացած: Ասոնք յորդորեցին Գրիգոր Տաթեւացին որ միասին այցելեն Վանայ կողմերը: Տաթեւացին ընդունեց առնց խնդիրը: Նոր աւարտած էր Մեծոփայ վանքին նորոգութիւնը, Վանայ կողմերուն վարդապետները հաւաքուելով՝ հռչակաւոր եղաւ Մեծոփայ վանքը:

Աղթամարայ կաթողիկոսութեան վիճակը. — Այդ միջոցին Աղթամարայ կաթողիկոսարանին մէջ ներքին հակառակութիւն կը տիրէր. աթոռակալ էր Դաւիթ Ջաջարիայի եղբայրը: Աղթամարի վիճակին խումբ մը վարդապետներ աշակերտած էին Որոտնեցւոյն, ուրիշ խումբ մըն ալ Տաթեւու: Սեաւ լերին ժողովին մէջ (1114ին) նզովուած էր Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը: Գրիգոր Անաւարզեցին 1305ին այդ նզովքը վերցուցած էր, բայց կ'երեւի թէ դեռ հակառակութիւն կար որ Տաթեւացւոյն օրով (1409) նզովքի կապանքի տակ էր Աղթամարը: Տաթեւացին նոյն տարին ժողով մը գումարեց վանայ կողմերուն վարդապետներուն հետ, մերժեց Դաւիթի կաթողիկոսութիւնն ու ընդունեց Սսի Յակոբ Սսեցւոյն կաթողիկոսութիւնը իբրև ամենայն Հայոց հաստատուն աթոռի իշխանութիւն ու կապանքէ արձակեց Աղթամարի թեմականները, և այս բանը յատուկ թղթով հաղորդեց Յակոբ կաթողիկոսին որ չատ ուրախացաւ:

Դաւիթ հանդարտ չկեցաւ: Գրիգոր Տաթեւացի սպիսկոպոսեցաւ Տաթև փախչիլ Թովմաս Մեծոփեցւոյ և ուրիշներու հետ: Աղթամարայ աթոռը այդ առիթը փոքրկացաւ, ոչ թէ չընկուեցաւ, և եղաւ առեն մը որ իր առանձնացեալ վիճակէն ելլելով՝ ընդհանուր ազգին գործին միջամտելու ձեռնարկեց:

Տաթեւացին ձմրան մէջ կատարած այդ համբորդութեան

թեան պատճառաւ տկարացաւ և վախճանեցաւ (1410, Դեկտ. 25) Ս. Սահակեան Նախավկային օրը:

Տաթեւացւոյն թերը. — Այժմեան Տօնացոյցին վերջին սուրբն է Գրիգոր Տաթեւացի և եկեղեցական պատմութեան մէջ վերջին փայլուն անունն որ կը փայլի և որ մանաւանդ արդիւնաւոր եղած է չարունակելով իր վարդապետ Որոտնեցւոյն գործը՝ Ընդհանրական աղդեցութիւնը չախչախելու և լատինամիտ ուղղութիւնը հեռացնելու:

Տաթեւացւոյն գործը չարունակուեցաւ իր վանքին եռանդն ալ իր աշակերտներուն ձեռքով, և արդի հայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ամբողջապէս Տաթեւացւոյն ու Սիւնեաց վարդապետանոցին չարունակութիւնը կրնայ կոչուիլ:

Եկեղեցական մատենագիրներ. — Յովհաննէս Որոտնեցի՝ գրեց մեկնութիւններ ու քարոզներ: Գրիգոր Տաթեւացի՝ Ապրոկուենայ վանքի վարժապետը, ունի երկհատոր Բարոզգիրք ու Հարցմանց գիրք, տեսակ մը եկեղեցական հանրագիտակ: Գրիգոր վարդապետ Խաթեցի Ծերենց՝ ճառեր ու ներբողներ, երգերու տողեր, իր ժամանակի վկայից պատմութիւնը:

Պապերը Աւինիոն. Մեծ հերձուած. — կղեմէս Ե՝ Ֆրանսայի Փիլիպպոս Գեղեցիկ կոչուած թագաւորին աղդեցութեամբ ընտրուելով՝ Աւինիոն փոխադրեց աթոռը ու հոն մնաց 1305—1377: Գայթակղութիւն պատճառեց այս գործը, որովհետև լատիկ եկեղեցին կը կառավարուէր Ֆրանսայի թագաւորներուն տեսութեան համաձայն, մանաւանդ որ Պապին պալատան մէջ ոչ նուազ զեղծումներ ի գործ կը դրուէին: Գրիգոր ԺԱ. Պապը 1376ին որոշեց Հռոմ դառնալ: Բայց պապութեան այս դարձը Հռոմ փոխանակ խաղաղութեան աւելի խռովու-

թեան առիթ եղաւ, այնպէս որ Գրիգորի մահէն ետք ծագեցաւ Արեւմտեան մեծ հերձուածը. նախ երկու, յետոյ երեք Պապ սկսան իրարու հակաթոռ իրարու դէմ մաքառիլ, ասով աղարտեցաւ Պապութեան համբաւն ու պատիւը: Կարծիներ որոնք գրեթէ ամէնքը Ֆրանսացի էին՝ ստիպուեցան Իտալացի Պապ ընտրել որ էր Ուրբանոս Զ., բայց չուտով անկէ ալ զղուած՝ ընտրեցին կղեմէս Է. որ իրենցմէ էր: Ասոր աթոռն ալ եղաւ դարձեալ Աւինիոն: Բոլոր Եւրոպա երկուքի բաժնուած էր ասոնց պատճառաւ. թէև այս երկուքն ալ մեռան, բայց կուսակցութիւնը չվերցաւ. թէ Ֆրանսական և թէ Իտալական կուսակցութիւնը մէյմէկ Պապ ընտրեցին:

Տրտունչն ու զայրոյթն ընդհանուր էր մանաւանդ յաջորդ ԺԵ. դարուն մէջ: Հերձուածին վերջ տալու համար՝ ժողով գումարուեցաւ Բիզա, պաշտօնանկ ըրին երկու Պապերն ալ և ընտրեցին Աղեքսանդր Ե. 1409ին: Պաշտօնանկները փախան և այլ տեղեր առանձին Պապութիւն հաստատեցին: Բիզայի ժողովքին արդիւնքն եղաւ մէկ Պապի տեղ՝ երեք Պապ: Աղեքսանդր աթոռը Պոլոնիա հաստատած էր: Աղեքսանդրի յաջորդ Յովհաննէս ԻԳ.ի օրով նորէն փափաք յայտնուեցաւ արեւմտեան եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնն ու եկեղեցին նորոգել ի պահն և յանդամն:

ԻԳ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԵ. ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ. — Յակոբ Գ. Սահցի (1408—1411), Գրիգոր Ը. Խանձողատ (1411—1416), Պօղոս Բ. Գառնեցի (1416—1429), Կոստանդին Զ. Վահկացի (1429—

1439), Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեան (1439—1441), Կիրակոս Ա. Վէրապեցի (1441—1443), Գրիգոր Ժ. Մակուեցի (1443—1466), Արիստակէս Բ. (1466—1470), Սարգիս Բ. Աջատար (1470—1474), Յովհաննէս Է. Աջակիր (1474—1484), Սարգիս Գ. Միւսայլ (1484—1515):

Լատին եկեղեցին. — Արեւմտեան եկեղեցին ի կղերն և յանդամն նորոգելու պէտքը ալ աւելի չէ՛ուեցաւ և ժողով գումարուեցաւ Կոստանդիա (1414—1418). ժողովին ներկայ էին բազմաթիւ եկեղեցականներ որոնց 20 Արքեպիսկոպոս, 92 Եպիսկոպոս, 124 Աբբա: Իտալական կարդինալներու ազդեցութիւնը հակակչռելու համար, որովհետև բազմութիւն էին, որոշուեցաւ ո՛չ թէ անհատի, այլ ազգաց ձայնիւ քուէարկութիւն կատարել: Երիք Պապերն ալ հրաժարեցուցին: Ժողովին մասնակցող ազգերը՝ Իտալացիք, Գերմանք, Ֆրանսացիք, Անգլիացիք ու Սպանիացիք առանձին ժողով գումարեցին ու պատգամաւորներու ձեռքով իրարու կարծիք փոխանակեցին. Պապ ընտրուեցաւ Մարտինոս Ե. (1417—1431) որ ի թիւրև հանեց ակնկալուած նորոգութիւնները: Ժան-Հուս իրրև հեղինակ նորոգման փորձին՝ ու իր բարեկամը Հերոնիմոս Բրագացին խարոյկի դատապարտուեցան:

Այս անցքերէն ետքը, 1413 ին Պազէնի մէջ ժողով գումարուելով՝ ձեռնարկեցին սահմանափակել Պապական իշխանութիւնը:

Բայց Մարտինոսի յաջորդեց Եւգինէոս Դ. 1431 ին, թէև Եւգինէոս կրցաւ զօրաւոր դիրք մը պահել: Այս առեններէն տեղի ունեցաւ այն մեծ փոփոխութիւնն որուն դրդիչ հանդիսացան Լութէր ու Կալուին:

Մելխիդ Յոյներ. — Այդ միջոցին Կ. Պոլսոյ առաջնորդ Յովհաննէս Ե. Պալիոլոգ կայսրը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին և ուրիշ եկեղեցականներու հետ ուղեւորեցան

արեւմուտք օգնութիւն մը գտնելու յուսով միանալու Լատին եկեղեցւոյ հետ: Փլորենտիայի ժողովին ներկայ գտնուեցաւ (1439) և հոն դաշնագրութիւն մը կնքուեցաւ, որով Յոյները խոստովանեցան թէ Ս. Հոգին կը բղխի և յորդւոյ և ընդունեցին Պապին գլխաւորութիւնը: Անոր փոխարէն չնորհուեցաւ անոնց խմորուն հացիւ պատարագելու սովորութիւնն ու եկեղեցականներու ամուսնութիւնը: Անոնք որ այսպէս Հռոմի աթոռին յարած մնացին կոչուեցան Միացեալ Յոյներ կամ Մելխիդներ:

Իսկ անոնք որ Յոյն եկեղեցւոյ ամրապէս փարած մնացին՝ կոչուեցան Օրթոտոքս, որոնք կ'ընդունին քահանաներու ամուսնութիւնը, կը մկրտեն երիցս ընկղմամբ, կը հաղորդեն մանուկներն ալ, կը գործածեն խմորուն հաց, և չեն ընդունիր Պապին գլխաւորութիւնը:

Եւգինեոս Դ., Արեւելքի եկեղեցիները. — Եւգինէոս Դ. Պապն Արեւելեայց միութեան գործը ընդարձակելու համար՝ յաճախ հրաւիրագիրներ ուղղեց այն ամէն ազգերու և ժողովուրդներու որոնց անունները լսած էր և ցրուեց զանոնք Արեւելքի մէջ գտնուող լատիններու որոնց մէջ առաջնակարգ դիրք մ'ունէին Ճենովացիք: Եւգինէոս Հայոց ուղղուած հրաւիրագիրը ղրկեց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Եսայի (1439) և հաղորդեց գայն Կոստանդին Ջ. վանքի կաթողիկոսին որ խորհրդակցութեան համար դիմեց Տիարպէքիրի Մկրտիչ Նազաւ եպիսկոպոսին զոր ինք ձեռնադրած էր իր կաթողիկոսութեան Ա. տարին: Նազաւ Մկրտիչ մեծ վարդապետի ու աստուածաբանի համբաւ ունէր և միանգամայն զօրաւոր դիրք մը կազմած էր: Մկրտիչ Նազաւ Տաթեւացւոյն գաղափարով տոգորուած էր, բացարձակապէս մերժեց Լատինաց ու Յունաց հետ միաբանելու կարծիքը և այդ մտքով դրեց

կաթողիկոսին (16 Մայիս 1436)։ Կաթողիկոսը այս գրին վրայ գործը խափանեց և ոչ իսկ Պապին գրին պատասխանեց։

Պապը երկու տարի ետք նորէն կրկնեց իր հրաւէրը։ այս անգամ Կաֆայի կողմէն։ Պապին նուիրակ Յակոբ, Ճենովացւոց հիւպատոս Պօղոս ու Հայոց Սարգիս եպիսկոպոս զատ զատ գիրերով կը յորդորեն Կոստանդին Կաթողիկոսը որ հաճի իր հաւանութիւնը տալ և իր անունով պատգամաւորութիւն մը ղրկել Իտալիա Պապին հրաւէրին համեմատ։ Կոստանդին՝ Կաֆայի Հայոց ու իր ժամանակին պարագայները նկատի առնելով՝ զիջաւ ու համաձայն թուղթ մը գրեց (25 Յուլիս 1438) Կաֆայի Հայոց եպիսկոպոսին որ չորս վարդապետներու ընկերակցութեամբ երթան խաղաղութիւն ու սէր հաստատելու աչխատին իրենց ու Լատինաց միջև։ Այս նամակին գրութենէն տարի մը ետքն է որ գումարուեցաւ Փլորենտիոյ ժողովը և որ կատարուեցաւ մաս մը Ցունաց միութեան գործը։

Կաթողիկոսութիւնը Սիսեն Էջմիածին կը փոխադրուի. — Առնակ վիճակ մը կը տիրէր Սիս ժե. դարուն սկիզբը. վեց կաթողիկոսներ հետզհետէ դեղակուր կ'ըլլան, ներքին վարչութիւնը խախտած՝ եկեղեցական ուղղութիւնն աղճատական էր. Հայ ժողովուրդը յոգնած այս վիճակէն՝ որոշեց աթոռը Էջմիածին փոխադրել՝ Հայրապետութիւնը վերանորոգելու և կործանումէ ազատելու համար։

Կիլիկեցի չորս եպիսկոպոսներ նամակ կը գրեն արեւելեան վարդապետներու թէ մինչև ե՞րբ պիտի լքեն աթոռը։ Թովմաս Մեծոփեցի վարդապետը մէջն էր անոնց որ խնդիրը լուրջ նկատողութեան կ'առնեն և կ'առաջարկեն ժողով գումարելով՝ գործը կարգադրել։ Այս կ'ըլլայ

1440ին։ Խորհրդակցութիւնն կ'սկսի արեւելեան ու արեւմտեան վարդապետներու միջև, նոյն ինք Մուսաբէգեանց մանակից կ'ըլլայ խորհրդակցութեան և կը հրաւիրուի Սիսը թողլով՝ Էջմիածին փոխադրուիլ։ Տարի մը անցաւ այս պատրաստութիւններով, յետոյ Յովհաննէս Կոլոտիկ Հերմանի վանքին առաջնորդը, Մեծոփեցւոյն գործակից որ այն ժամանակին վարդապետներու գլխաւորն էր՝ հրաւիրեց ժողով մը գումարել Էջմիածին։ Ժողովին (1441) որ գումարուեցաւ Համարձման միջոցին, ներկայ եղան 300 էն աւելի եկեղեցական ու բազմաթիւ աշխարհականներ։ Ներկայ էին Արտազու եպիսկոպոսը, Տաթեւու եպիսկոպոսը, Հաղբատու եպիսկոպոսը ու Բջնոյ եպիսկոպոսը որոնց հաւանութիւնն անհրաժեշտ էր կաթողիկոսական ընտրութեան համար, ինչպէս սեռանք։ Ժողովը աւարտեցաւ Հոգեգալստին. միաձայն հաւանութեամբ կաթողիկոս ընտրած էր կիրակոս Վիրապեցին, որովհետև Գրիգոր Մուսաբեգեանց մերժած էր Էջմիածին երթալ։ Նորընտիրը Ս. Միւռոնի օրհնութիւնն ալ կը կատարէ։

Այնուհետև Սոյ աթոռին յաջորդութիւնը թէև ամենայն Հայոց օրինաւոր գլուխ չճանչցուեցաւ, բայց Սսեցիք չդադրեցան իրենց աթոռին յաջորդութիւնը յառաջ տանիլ մինչև այսօր։ Այսպէս Սսի աթոռին Ս. Կաթողիկոսն եղաւ Կարապետ Եւդոկացին 1447ին։

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Ս. Էջմիածին փոխադրութիւը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Հայ եկեղեցւոյ համար։

Աթոռակիցները. — Էջմիածնի կաթողիկոսներն ունեցան իրենց աթոռակիցները, որոնց տուին կաթողիկոսական պաշտօններ կատարելու իշխանութիւնը. օրինակ՝ եպիսկոպոս ձեռնադրել, միւռոն օրհնել, կոնդակ տալ և այլն։ Այս փոխանորդները մէկէ աւելի ալ կ'ըլլային եր-

բեմն, կամ թէ մէկը պաշտօնազուրկ կ'ըլլար և ուրիշ մը անոր կը յաջորդէր, մինչ առաջինն անունն ու պատիւը կը պահէր և գաւառի կամ վանքի մը մէջ պաշտօն կը վարէր: Այդ դրութեան հետեւանքը սա եղաւ որ միևնոյն ժամանակ 2—3—4 անձ հաւասարապէս իբրև կաթողիկոս կը յիշուէին:

Աղթամարի կաթողիկոսներէն ոմանք փորձեցին գրաւել Էջմիածնի աթոռը, ինչպէս Զաքարիա կաթողիկոս 1461ին: Բանի մ'անգամ Ս. Լուսաւորչի աջը տարուեցաւ ու բերուեցաւ:

Հայ եկեղեցին այդ միջոցին վարչական ու կրօնական ալեծուփ վիճակ մ'ունէր. չատերը վկայուեցան հաւատքի համար:

Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը. — Օսմանցիներու ձեռքով Կ. Պոլիս առնուիլը 1453ին, մեզի համար նորութիւն մը բերաւ 1461ին Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ Պատրիարքութիւն մ'առեղծուելով, որ ապագայ ժամանակներու մէջ մեծ դեր ունեցաւ ազգային ներքին վիճակին վրայ, որովհետև ազգային կեդրոն դարձաւ ազգապետական իշխանութեամբ:

Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ, Կ. Պոլսոյ առումէն առաջ, Պրուսա գտնուած աատնէն, ճանչցուած էր այդ քաղքին Հայ եպիսկոպոս Յովակիմն իբրև հոգեւոր գլուխ Հայ գաղթականութեան: 1461ին արքունի հրովարտակով Հայոց Պատրիարք հռչակեց զայն ու Պոլիս փոխադրեց: Այսպէս Յովակիմ եղաւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Ս. Պատրիարքը:

Պոլսոյ Հայ գաղութը՝ Աջը ճեմաաք. — Արդէն ժբ. դարուն Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ գաղթականութիւն մը կար և ունէին եպիսկոպոս մը Տ. Յուսիկ. 1860ին ունէին եկեղեցի մը Ս. Սարգիս: 1301ին Բէֆէյի Հայ մը կոզմոս չինեց Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, և զոր

վերաշինեցին Բէֆէյի Հայ վաճառականներ 1436ին:

Յովակիմի հետ Պոլիս եկան Պրուսայի գլխաւոր Հայ ընտանիքներէն ոմանք: Երբ 1475ին Օսմանցիք նուաճեցին Խրիմի Բէֆէ քաղաքը, հոնկէ ալ շատ մը Հայեր փոխադրեցին Կ. Պոլիս և տեղաւորուեցան Սամրաթմոռքի կողմերը Էտիրնէ-Գաբուի մօտ ուր կը գտնուի Ս. Նիկողոս Լատին եկեղեցին: 1474ին այդ եկեղեցւոյն կարեւորութիւնը մեծցաւ Հայոց համար, անոր չորքը կարեւոր Հայ բնակչութիւն մը կար ժե. ժզ. դարերուն, ինչպէս նաև ժէ. դարուն սկիզբները, որ Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին ամենէն հինը կը կազմէր:

Պրուսայէն ու Բէֆէյէն զատ Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ ուրիշ տեղերէ ալ Հայեր բերել տուաւ և բնակեցուց Պոլսոյ զանազան կողմերը: Այսպէս Սամպօլի մէջ վեց Հայ թաղեր կազմուեցաւ և մինչև վերջին ատենները Հայ Պատրիարքներու տրուած Ֆէրմաններուն մէջ հայ ժողովուրդը վեց խումբի բաժնուած կը նկատուէր որ կը կոչուի Աղբը ճեմաաթ որուն հետքերը կը տեսնուին դեռ ժԸ. դարուն վերջերը Պոլսոյ աղբը օտարներուն մէջ:

Յովակիմի յաջորդ Նիկողոս եպիսկոպոսի (1478–1482) ը. տարին 1479ին Գարամանի Հայերը եկան բնակեցան Սամաթիա արդի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ չորքը որ առենօք Յոյն վանք մըն էր ու կը կոչուէր Կաադրիա: Այդ եկեղեցին Հայոց յանձնուեցաւ 1433ին որ Պատրիարքարան եղաւ մինչև 1461:

Լուսաւորչին Աջը. — 1441ին կաթողիկոսութիւնը Ս. Էջմիածին փոխադրուելու միջոցները, Լուսաւորչին Ս. Աջը որ նշան է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան վաւերականութեան ու զօրութեան, փոխադրեցին: Արեւելեան վարդապետները որ բանակցելով խորհեցան ու

կարգադրեցին ամենուն փոխադրութիւնը, նախ գաղտնի Ս. Աջը Սիսէն էջմիածին փոխադրուին։ Ձմարիտ կը ճանչցուի այն ամենուն ուր կը գտնուի Ս. Լուսաւորչին Աջը։ Աջին պատմութիւնը կ'սկսի երեսուն գալ Հռոմկլայեցի Ստեփանոս կաթողիկոսի օրէն (1293)։

ԻԴ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԲ. ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ. — *Սարգիս Գ. Մխասյլ ընդմիջմամբ մինչև* 1515, *Զաքարիա Բ. Վաղարշապատեցի* (1515—1520), *Սարգիս Դ. Վրաստանցի* (1520—1537), *Գրիգոր ԺԱ. Բիւզանդացի* (1537—1542), *Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի* (1542—1564), *Միքայէլ Ա. Սեբաստացի* (1564—1570), *Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի* (1570—1587), *Դաւիթ Գ. Վաղարշապատեցի* (1587—1628)։

Հայ. եկեղեցին ԺԲ. դարուն. — *Սուլթան Սէլիմ Ա.* 1517ին գրաւեց Երուսաղէմը, *Հայոց Սարգիս Պատրիարքին* նոր հրովարտակ տալով հաստատեց *Ս. տեղւոյն մէջ Հայոց ունեցած բազմադարեան իրաւունքները*։

Երիմի մէջ հայ գաղթականութիւն մը կար 1229էն ի վեր։ Ասոնցմէ ոմանք 1475ին գաղթեցին Լեհաստան ու Մոլտաւիա, իսկ մնացեալները 1780ին Ռուսաստան ու չինեցին Նոր Նախիջեւան և ուրիշ քաղաքներ։ Արդէն 1320—1370 կային հոն Հայ գաղթականներ։ Մոլտաւիա Թուրքիոյ հարկատու իշխանութիւն մըն էր։ Միքայէլ Սեբաստացին 1562ին Եւրոպա ղրկեց Աբգար դպիրը. 1564—1566 յաջողեցաւ տպել Սաղմոսարան մը։

1466—1620 իրարու կը յաջորդեն քանի մը կաթողիկոսներ. ազգին վիճակը տարաբերուած էր և կաթողիկոսները յաճախ հակառակութեանց ու ազետքի մատնուած էին։ Լեհաստանի Հայերը լատինականութեան կը յորդորուին։ Հայ ծիսակատարութիւնը կ'արգիլուի, կ'ընդունին լատինականութիւնն ու իրենց անունն միայն կը մնայ։ Մայր-Աթոռը Պարսից հարկապահանջութենէ տանջուելով՝ ծանր պարտքի ենթարկուած էր։ Դաւթի աթոռակից Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս նուէր հաւաքելու ձեռնարկեց։

Բողոքականութեան կարապետները. — Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն ի վեր բողոքներն անպակաս էին մոլորութեանց դէմ, մանաւանդ եկեղեցւոյ մէջ մտած անկարգութեանց դէմ, վերջին դարերուն մէջ արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ այնպիսի աւելորդութիւններ մտան որ բողոքները սաստկացան ամէն տեղ։ Բողոքողներու առաջին հոգն եղաւ եկեղեցին իր նախկին պարզութեան վերածել ու Աւետարանի ուսումն տարածել որ գրեթէ մոռացութեան դատապարտուած էր։

Աւետարանի վերածնիլ ազդեցութիւնը տարածելու համար՝ Ս. Գիրքը թարգմանուելու էր հասարակաց լեզուով։ Այս նպատակաւ քանի մը բարեպաշտ ու նախանձաւոր աշխարհականներ ձեռնարկեցին Ս. Գիրքը թարգմանել լատիներէնէ, ասոնց ամենէն նշանաւորն է Պետրոս Վալդոյ Լիոնցի հարուստ վաճառականը (1170) որ ինչքը բաշխեց աղքատներու ու քարոզեց Աւետարանը։ Հետեւողները կոչուեցան Լիոնի աղիաս, նզովուեցան ու հալածուեցան ասոնք որ առանձնացան Ալպեան լեռներուն մէջ, իրենց հետ տանելով իրենց թարգմանութիւնն ու կրօնական նուագները։ Վալդոյ ասկէ ալ հալածուելով՝ փախաւ Գերմանիա և յետոյ Պոհեմիա ուր մեռաւ 1179ին։ Վալդոյի հետեւողներն ալ հալածուեցան ու ցըր-

ուեցան Ֆրանսա, Սպանիա, Գերմանիա, Հունգարիա և մինչև Լեհաստան: Վալդոյականներն, կին ըլլայ թէ երիկ մարդ, Ս. Գիրքը գոց գիտէին և անվեհեր կը վիճէին եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն հետ: Պապը ատոնց դէմ խաչակրութիւն հանեց:

Վալդոյեանց պէս Ալբիգեանք ալ մաքառեցան Հռոմէական եկեղեցւոյ դէմ: Ալբիգեանց վարդապետութիւնը ծանօթ է: Ալբիգեանք սեւ հագուստ կը հագնէին, միս չէին ուտեր, ամուրի կեանք կը վարէին, երդում չէին ըներ և ուխտած էին սեպհականութիւն չունենալ:

Ալբիգեանց հասարակ ժողովուրդը կը կոչուէին Կաթարեանք ու Ֆրանսայի հարաւային երկիրներու մէջ ցրուած էին: Այս աղանդը ջնջելու համար խարոյկներ վառուեցան Օրլէանի մէջ 1022ին, Արասի մէջ 1183ին, Օքսֆորտի մէջ 1166ին: Իննովկենտիոս Գ. ատոնց դէմ խաչակրութիւն հանեց: Կաթարեան աղանդը ապառ ջնջուեցաւ:

Ուրիշ բողոքներ ըրին Վիկլիֆեանք որոնց հիմնադիրն էր Անգլիացի Յովհաննէս Վիկլէֆ, ծնած 1324ին, որ սաստիկ մաքառեցաւ Մուրացիկ վանականներու դէմ՝ նշանաւորելով անոնց անառակութիւնը, ծուլութիւնն ու կեղծ բարեպաշտութիւնը: Պաշտպանեց Անգլիոյ Եդուարդ Գ. թագաւորն որ մերժած էր վճարել Ս. Պետրոսի ձորտութեան տուրքը, թէեւ Յովհան թագաւորը համաձայնած էր վճարել: Իրեւ հերետիկոս դատապարտուեցաւ համալսարանի այս նախկին ուսուցիչը, որ կը մերժէր քաւարանը, ականջալուր խոստովանութիւնը. քարի գործերու գանձով վարդապետութեան ու ներողութեան թուղթերը, սրբոց ու պատկերաց մատուցուած յարգանքը:

Վիկլէֆ աշխատեցաւ Ս. Գիրքը Անգլիերէնի թարգմանել 1380ին: Օքսֆորտի համալսարանին բեմը թողուլ՝ առանձնացաւ և մեռաւ 1384ին:

Ատոր հետեւողներն որ կոչուեցան Վիկլէֆեանք սաստիկ հալածուեցան, բայց չարունակեցին Անգլիոյ մէջ անոր սկզբունքները:

Նոր բողոքարկողներ ծագեցան Պոհեմիոյ մէջ Հուսեանք որոնց հիմնադիրն էր Յովհաննէս Հուս: Պոհեմիացիք Մեթոտիոսի ու Կիւրեղի քարոզութեամբ Թ. դարուն քրիստոնեայ ըլլալով՝ յունադէս էին, բայց երբ իրենց դէմին չահերը միացուցին զանոնք Հռոմի եկեղեցւոյն հետ, Հռոմ նախ ծէսերն ազատ թողուց, բայց յետոյ արգիլեց: Պոհեմիոյ եկեղեցին հալածեալ վալդոեաններէն ազդուելով՝ իր հոգեւոր անկախութիւնը պահպանեց: Յովհաննէս Հուս (ծնած 1369) ատոնց պարագլուխն էր ու հակառակորդ կղերականներուն, Բրակայի համալսարանին ուսուցիչն էր ու Վիկլէֆի գաղափարով զայն բանադրեց 1410ին: Հուս դատապարտուեցաւ խարոյկի 1415ին:

Արեւմտեան եկեղեցւոյն հիմնական բարեկարգութեան կարեւորութիւնն ամենուրեք զգալի էր ԺԵ. դարուն մէջ: Պապերը անկարող էին դիմադրել, միայն բանական կը համարէին յետաձգել այս հանրական փափաքն անոնց գիջումներով: Իսկ Պիպայի, կոստանդի ու Պալի ժողովներն ապարդիւն եղան: Համալսարանականները, դիտնականներէն ու վարդապետներէն մեծ մասը կը ջանար քրիստոնէութիւնը մաքրել նորամուտ եղածներէ, բայց ուրիշներ Յովհաննէս Հուս, Վիկլէֆ ու Վալդոեանք ևայլք կ'ուզէին իսպառ բաժնուիլ Հռոմի եկեղեցիէն և այնպէս գործել:

Հերոնիմոս Սաւոնարոլա Տոմինիկեանն առանց

Հռոմէն բաժնուելու՝ եկեղեցին բարեկարգել ուզողներէն էր։ Ֆլորանսի Ս. Մարկոս եկեղեցին կը քարոզէր։ Պապը զայն բանադրեց ու արգիլեց քարոզելու, և մահուան դատապարտուեցաւ (1498ին)։

Երբ արեւմտեան կղերը չատ կնկած էր բարոյապէս ահա տպագրութեան գիւտը ու տպագրութեան վերածնունդը նպաստեցին ընկերական վիճակի վերանորոգութեան։ 1228ին Ս. Գիրքը աշխարհիկ լեզուաւ տարածուելուն դէմ արգելք եղան, բայց տպագրութեան գիւտով Ս. Գիրքը ամէն կողմ աժան գին տարածուեցաւ, մանքի ու ճշմարտութեան ծառայեց։ Տպագրութիւնը դիւրացուցած էր ժդ. ժե. ու ժջ. դարերուն վերածնունդը։ Յոյն փախստականներու ձեռքով արեւմուտք բերած էին նախնի իմաստասէրներու միտքերուն ու ազնիւ քնաւորութեան ուսումնասիրութիւնը ու նկարագիրը և հետզհետէ վտարեցին Միջին դարու վանական քաղաքակրթութիւնը որ միշտ ճնշուած էր եկեղեցական իշխանութենէն, այն ինչ վերածնունդի վարդապետները անվերկիւղ ու ազատօրէն կը խօսէին ամէն նիւթերու վրայ և Ս. Գիրքի քնագիրներու ծանօթութեամբ կը նպաստէին ճանչցնել մոլորութիւնները ու հակառակութիւնները որ կար իրենց եկեղեցւոյն վարդապետութեան ու կազմակերպութեան մէջ։

Ամենէն աւելի Երազմոս նպաստեց բողոքականութեան յաղթանակին։ Երազմոս ծնած էր 1467ին Ռոտերտամ՝ Օգոստինեան կրօնաւոր։ 1516ին Յունարէն Նոր Կտակարանը հրատարակեց քննութեամբ՝ կցելով նաև Լատին թարգմանութիւնը և համարձակօրէն սրբագրեց Վուլկատան։ 1521ին հաստատուեցաւ Պալ ուր մեռաւ 1536ին։

Կծու երգիծաբանութեամբ հարուածեց եկեղեցւոյ

մէջ մտած մոլութիւնները և դատապարտուեցաւ իբրև համախոհ Լութերի, ծաղրեց վանականութիւնը, ակոլասիրութիւնը. նշանաւոր մատենագիր եղաւ։

Մարտին Լութեր. Բողոքականութիւն. — Սաքսոնիոյ Այսլէպէն քաղաքը ծնաւ Լութեր 1483 Նոյեմբեր 10ին. Հանքագործի մը որդի էր։ 18 տարեկան հասակին մէջ էրֆուրդի համալսարանը մտաւ. 1505 Յուլիս 17ին մտաւ Օգոստինեան կրօնաւորներու վանքը։ Լութերի վիճակուեցաւ մախաղը մէջքէն կախած՝ ողորմութիւն խնդրել փողոցներու մէջ ու վանքն ալ։ Տակաւ ընտելացաւ Ս. Գրոց մանաւանդ Ս. Պօղոսի թուղթերուն։ 1508ին Վէտէմպէրկի նորակառոյց համալսարանին ուսուցիչ կարգուեցաւ։ 1510ին վանքի գործերուն համար Հռոմ կանգուեցաւ։ Լութեր այն տեսն Հռոմի եկեղեցւոյն հոգեվարքն էր. իբրև ջերմեռանդ ուխտաւոր այցելեց բոլոր նշանաւոր տեղերը։

Վիտէմպէրկ դառնալով՝ հետեւեցաւ Հռոմի, երազմոսի, Հայլն բայց կը դողար հերետիկոս կոչուելու վտանգէն, ուստի զգոյշ կեցաւ։ 1517ին սոսկալի գաղափար

քննութ, Պապը յանձնարարեց իր նուիրակ կարթինալին կամ ետ դարձնել Լութերը իր ընթացքէն կամ Հռոմ ղրկել: Լութեր մերժեց հնազանդիլ Պապին, փախաւ Սաքսի կայսրընտրիչին քով, որ որոշեց պաշտպանել զայն:

Էք աղմկասէր վարդապետն որ Լութերի հակառակորդն էր՝ Հռոմ գնաց ու Պապէն ստացաւ հրովարտակ մը որով կը բանադրէր իր հակառակորդն ու հրոյ կը մատնապարտէր անոր գրուածքները: Հռոմէական եկեղեցիէն վտարուեցաւ Լութեր, որ 1520 դեկտեմբեր 10ին կրակի մէջ նետեց հին կանոնական իրաւանց գիրքերն ու Պապին կոնդակը: Ձեռնարկեց Ս. Գրոց Գերմաներէն թարգմանութեան: Նոր կտակարանը երեւցաւ 1522ին: Շատ վանականներ թողուցին վանքերն ու Գերմաներէն սկսան կատարուիլ պատարագը: Լութերի կուսակիցները կողոպտեցին եկեղեցիները, խորտակեցին պատկերները, աւարի տուին վանքերը: Այս բանը սաստկացաւ 1524ին մանաւանդ Սաքսոնիա, Տրաքոնիա ու Ռենոսի ամբողջ եզերքը: Այս վայրագ տեսարաններու հանդէպ Լութեր սաստիկ վիշտ կ'զգայ և կը խղէ այդ արիւնռուշտ մարդիկը իրեն հետ ունեցած հաղորդակցութենէն: Ատենք կ'անպատուէին Քրիստոնեայ գեղեցիկ անունը: Իշխաններէն ոմանք ատոնց դէմ զինուեցան որոնցմէ չատեր մեռան:

Այս սոսկալի բռնութիւններն որոնց պատասխանատու համարուած էր վերանորոգութիւնը՝ հալածանքի հուրը բորբոքեցին զանազան տեղեր— Սաորին Նահանգներ, Պաւերա, Աւստրիա: Վանքեր փակուեցան, պատրաստի արարողութիւնը փոխուեցաւ, ուխտը, ամուրիութիւնը, Սրբոց պաշտամունքը խափանուեցաւ, և սկսաւ վերջապէս առանց եպիսկոպոսի հովիւ ձեռնադրել թէ ամուսնացեալ և թէ ամուրի:

Լութեր 1524ին թողուց Օգոստինեան կրօնաւորի

սքեմը, ամուսնացաւ, երբ Բողոքականութիւնը կը տարածուէր Հէս, Հոլլդան, Շլեզուիկ, Տանիմարքա ու Շուէտ:

Լութեր մեռաւ 1546 Փետրուար 18ին իր ծնած քաղաքը՝ Այսլէպէն:

Ցուինգլ. — Մինչ Գերմանիոյ մէջ Լութեր Բողոքականութիւն կը տարածէր, Հելուետիոյ մէջ նոյն նպատակաւ կ'աշխատէր Ուլրիխ Ցուինգլ, ծնած 1484ին Վիլդհաուզէն. Պալի վարժարանին մէջ ուսուցիչ էր և լսեց աստուածաբանութեան դասեր Թովմաս Վիոէմպախէն որ չատ հմուտ էր Ս. Գրքի: Ցուինգլ քարոզչութեան կոչուեցաւ 1519ին ուր կը քարոզէր միմիայն Ս. Գրոց համաձայն: Եւ որոշուեցաւ որ ժողով դումարուի: Ցուինգլ ժողովին ներկայացուց նախադասութիւններ գլխաւորապէս Պապին աշխարհային իշխանութեան դէմ, կղերականներու հարստութեան, քահանաներու ամուրիութեան, քաւարանի ներողութեանց դէմ: Բողոքականութիւնն սկսաւ Հելուետիոյ մէջ, վանքերն աղքատներու դպրոց դարձաւ, եկեղեցականներու թոյլատրուեցաւ ամուսնանալ: Այն ատեն Հելուետիա երկու մասի բաժնուեցաւ, Կաթոլիկ ու Բողոքական որ միշտ իրարու դէմ մաքառեցան և սոսկալի աղէտներու պատճառ եղան:

Լութերի ու Ցուինգլի վարդապետութեանց տարբերութիւնը. — Լութեր պահպանողական էր և կը մերժէր Լատին եկեղեցւոյն այն վարդապետութիւնները որ ակներև կը հակասէին Ս. Գրքի, մինչ Ցուինգլ կը մերժէր ամէն բան, ինչ որ հիմնուած չէր Ս. Գրոց վրայ և կ'աշխատէր Աստուածային պաշտամունքը վերածել առաքելական ժամանակի պարզութեան: Լութեր կ'ընդունի որ Տէրն ու գինին ճաշակելով՝ իրաքանչիւր քրիստոնեայ իսկապէս հաղորդակցած կ'ըլայ Քրիստոսի մարմնոյն ու

արեան. հակառակը Յունկել միմիայն Բրիստոսի հոգեւոր ներկայութիւնը կ'ընդունէր հաղորդութեան Ս. խորհրդին մէջ, հացն ու գինին կը համարէր նշան Յիսուսի մարմնի յիշելու: Աւով կը տարբերին Բողոքականութեան երկու ճիւղերն՝ Լուտերական ու Յունկլական:

Աւկսպուրկեան դաւանանք. — Զանազան խնդիրներ կատարելու համար 1530ին Աւկսպուրկի մէջ ատեաժողով մը գումարուեցաւ կարլոս Ե.ի հրամանաւ որուն նպատակն էր Լատին եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն ու վերջ տալ բոլոր նորաձեւութեանց: Լութերի տեղ կայացաւ իր հեղ բարեկամը Մելանքթոն որ կարդաց իր հռչակաւոր Աւկսպուրկեան խոստովանութիւնը զոր ներկայացոյց կայսեր իբրև հանգանակ և որ միշտ մնաց իբրև մեծ յիշատակարան Լութերական եկեղեցւոյ: Այս գրուածքով հերքուեցան չատ մոլորութիւններ ու ստութիւններ զոր յերիւրած էին հակառակորդները: Աւով հանդերձ կարլոս չհամոզուեցաւ և պատրաստել տուաւ հերոսուն որուն պատասխանեց Մելանքթոն ճարտար չատագովութեամբ:

Այդ վիճաբանութեանց նպատակն էր հրաւիրել բոլոր բողոքական պետութիւնները որ կարճ ժամանակի մէջ հաշտուին Պապին հետ. իսկ եթէ չհամաձայնին ու ժամանակ անցնէին, բռնութիւն ու սարագրութիւն ի գործ պիտի դրուէին ընդվզողներու դէմ:

Կոտեմպերկի խաղաղութիւն. — Այս յայտարարութեան հանդէպ Լութերական պետութեանց չատեր 1531ին պաշտպանողական դաշնագրութիւն մը կազմեցին Սմալկալդեի մէջ: Այս դաշնակցութիւնը չատ զօրաւոր էր որուն դիմադրել անկարելի էր. ուստի կարլոս Ե. նոյն տարին հրատարակեց Նուրեմպերկի մէջ կրօնական խաղաղութիւն որով թէ՛ Բողոքականներն և թէ Հռոմէական

կանները խոստացան փոխադարձաբար ներողամիտ գտնուիլ իրարու հանդէպ:

Տրիւնտեան ժողով. — Այդ խաղաղութիւնը տեւեց 14 տարի, այդ միջոցին Լութերական բողոքականութիւնն այնչափ զօրացաւ Գերմանիոյ մէջ որ կարողացաւ Խորհեցաւ ժողով գումարել բողոքականներու յառաջդիմութիւնը կասեցնելու համար: Ժողովը գումարուեցաւ Իտալիոյ Տրիւնտ քաղաքը, որ բացուեցաւ 1548—1549ին և 1551—1552 ընդհատուեցաւ Եւրոպան սասանեցնող ծանր դէպքերէն և վերսին գումարուեցաւ Պիոս Դ. Պապի հրամանաւ 1562ին: Ժողովին վիճաբանութեանց նպատակն էր Պապին փոխանորդին: Ժողովին մեծամասնութիւնն էր Իտալացի եպիսկոպոսներ որոց ընդդիմադիր էին Ֆրանսայի ու Սպանիոյ եպիսկոպոսները: Ներողութեան թուղթերը վաճառումէ դադրեցան, Բողոքականները իրենց հերետիկոս դասատպարտուեցան: Պապը վաւերացոյց ժողովրդին որոշումները, որ կը կոչուին Տրիւնտեան վարդապետութիւն, բայց անոնց բացատրութիւնը վերապահեց Հռոմի աթոռին գերագոյն իրաւունքին:

Պիոս Ե. Պապին գահակալութեամբ խմբագրուեցաւ Հռոմէական վարդապետարանը ուր ամփոփուած էին Տրիւնտեան ժողովին վարդապետութիւնը որ հանդանակի հեղինակութիւն ունեցաւ Լատին եկեղեցւոյ մէջ:

Բաս այսմ, Հռոմէական եկեղեցին իրաւունք ունի իմիջիայլոց ու անսխալ վճռ տալ ու քննութեան ենթարկելու տպագրուած գիրքեր, և խստիւ արգիլելու վանդակաւոր կարծուած գիրքերու ընթերցումը: Կազմուեցաւ արգիլման=index հռչակաւոր յանձնաժողով որ ցարդ կը չարունակուի: Այս յանձնաժողովին առջև հրաւիրուեցաւ կոպեռնիկոսի գրութեան համախոհ Գալիլէոս:

249 — Կրօնք Ո—— Բ—չ.

մէջէն որ ուրանայ երկրին արեգակին չուրջ դառնալը։

Յովհաննէս Կալուին. — Ծնաւ 1509ին Բիքարդիոյ Նոյօն քաղաքը, նախ Բարիզի համալսարանին մէջ հռոմէական աստուածաբանութեան, յետոյ՝ Օրլէանի մէջ իրաւագիտութեան։ Բարձրացաւ Բարիզի բողոքականներուն գաղանի ժողովներուն մէջ, որով 1533ին իբրեւ հերետիկոս դատապարտուեցաւ եւ փախաւ Պազ. անմիջապէս հաստատուեցաւ Ժինեւրա քաղաքը եւ հոն քարոզեց իր յարանուանութիւնը։ Այդ միջոցին էր 1540ին որ Լոզանի եկեղեցական հարստութեան մէկ մասէն ալ հիմնուեցաւ Լոզանի ակադեմեան։ Ժինեւրայի մէջ հաստատուեցաւ 12 երեցներէ խորհրդարան մը՝ կոնսիստուար անունով՝ կալուինի նախագահութեան տակ՝ ուր Կալուինականները դատապարտելու։ Կալուինականութիւնը չուտով տարածուեցաւ Հելուետիա, Ֆրանսա, Սկովտիա ու Հոլանտա։ Կալուին ծրագրեց Երիցական եկեղեցւոյ կազմակերպութիւնը, որով իւրաքանչիւր հաստարակութիւն կը կառավարուէր։ Երիցական խորհրդականով մը ու ձանազան հաստարակութիւնները միասին կը հնազանդէին Սինոդին որ կը կառավարէր բոլոր եկեղեցիները։ Կալուինականութիւն=Երիցականութեան կեդրոնն էր Ժինեւրա։

Կալուին մեռաւ 1564ին։

Կրճ. պատերազմներ Ֆրանսայի մէջ. — Ֆրանսայի հարաւային մասին մէջ թէ Լութերական եւ թէ Կալուինական Բողոքականները բազմաթիւ էին 1550 ու 1560ին, եւ քաղաքական խնդիրներու ալ կը միջամտէին, որով սկսաւ կատաղի կրօն. պատերազմ մը 1562—1594։ Եօթն անգամ ընդմիջուեցաւ պատերազմը։ Վերջապէս Հենրիկոս Դ. Նանդի հրովարտակաւ կրօն. պաշտամունքի թոյլտուութիւն ու քաղաքային իրաւունք տուաւ Բողոքականներուն (1598)։

Ս. Բարթողիմէոսի կոտորածը. — Այդ պատերազմներուն ընդմիջման առնն քանիցս ապահովուած էր Բողոքականներու, մանաւանդ Հիւգեաններու կրօնական ազատութիւնը, որոնց քաղաքային իրաւունքներ չնորհուեցան Հռոմէականներու հաւասար։ 1752ին բոլոր Հիւգեանց գլուխներն Բարիզ հրաւիրուեցան թագաւորական հարսնիքի հանդէսին։ Բայց յանկարծ նոյն տարին, Օգոստոս 24ին, Ս. Բարթողիմէոսի գիշերը, Ժրանսայի կարդտս թ.ի խնամակալուհին կատարհնել տրամադրեց թէ Բարիզի մէջ եւ թէ ուրիշ տեղեր գրեթէ 100,000 բողոքականներ կոտորուեցան։

Բողոքականութիւնը Անգլիոյ մէջ. — Երազմոսի ձեռքով Թարգմանուած Նոր Կտակարանը 1517ին Անգլիա մտած էր, եւ ոչ մէկ գիրք այնչափ տպաւորութիւն գործած էր Օքսֆորտի ու Քեմբրիճի համալսարանականներուն վրայ։ ? Տինդալ Անգլերէնի Թարգմանեց ու տպագրեց 1526ի Նոր Կտակարանը որ նպաստեց միտքերը պատրաստելու 1517ին։ Լութերի գրուածքները Պապին դէմ Անգլիա հասնելով՝ չատ վիրաւորեցին Հենրիկոս Ը.ի զգացումները։ Հենրիկոս Ը. չատ կը նախանձէր Սպանիոյ ու Ֆրանսայի թագաւորներու դրած յոյժ հրնտնեայ եւ յոյժ ուղղափառ ոլորտներուն։ Ինքն ալ նոյն պիտղոսին արժանի ըլլալու համար՝ Լութերի դէմ գրեց որով Լեւոն Ժ. Պապէն ստացաւ պաշտպան հաւատոյ տիտղոսը։ Բայց աւուրանպատժական խնդրի մը հետեւանքով Պապը նզովեց Հենրիկոսը։ Ասիկա պատճառ եղաւ որ Թագաւորն իր բոլոր ժողովրդով բաժնուի Պապէն եւ կղերականներու ու խորհրդարանի հաստատութեամբ վինք Հրատարակեց 1531ին գերագոյն պետ անգլիական եկեղեցւոյ։ Ասով եկեղեցին ենթարկուեցաւ թագաւորին կամքին։ Եկեղեցականները սոսկալի երդումով ուխ-

տել որ զինք կը ճանչնան իբրև պետ եկեղեցւոյ։ Հա-
կառակողները մահուան դատապարտուեցան։

Հենրիկոս թէև Հռոմէն բաժնուեցաւ, բայց հակա-
ռակ էր նոյնպէս բողոքականութեան, թէ՛ Բողոքական-
ներն և թէ կամակոր Հռոմէականները իբրև հերետիկոս
կը դատապարտէր և միշտ կը կրէր ուղղափառ հաւատոյ
պաշտպան տիտղոսը։ 1539 ին օրինագծով մը յայտարա-
րեց թէ հրով պիտի այրին անանք որ կը համարձակին
ուրանալ Գոյափոխութիւնը հաղորդութեան մէջ, կը
մերժեն պատարագ մատուցանել, կը պաշտպանեն քա-
հանայից ամուսնութիւնը, կ'ուրանան կուսութեան ուխտը,
ականջալուր խոստովանութիւնը։

Սակայն չկրցաւ առաջքն առնել Բողոքականու-
թեան. Թովմաս Գրիմէր արքեպիսկոպոսը 1537 ին Աստ-
ուածաշունչը Անգլիերէնի թարգմանեց և սկսաւ դոր-
ծածել աստուածպաշտութեան մէջ, մինչդեռ առաջ Լա-
տիներէն էր, ոչ միայն Անգլիոյ, այլ և բովանդակ Հռո-
մէական եկեղեցւոյ մէջ։ Տեղական լեզուով Աստուա-
ծաշունչի թարգմանութիւնք խստիւ արգիլուած էին։

Գրիմէր Եդուարդ Զ.ի օրով (1547—1553) կրցաւ Բո-
ղոքականութիւնը տարածել Անգլիա և ջնջեց Հենրիկոս
Ը.ի օրէնքները։ 1551 ին գումարեց սինօդ մը և Բողո-
քական հոգւով ծրագրեց հաւատքի դաւանութիւնը զոր
թէ Լութերականներ և թէ Կալուինականներ ստորագրե-
ցին։ Այս դաւանութիւնը որ կը բաղկանար 42 յօդուածէ
և որ եղիսաբեթի առեն 39 ի վերածուեցաւ՝ հիմայ Անգ-
լիական եկեղեցւոյ գլխաւոր դաւանութիւնն է։

Եդուարդի յաջորդ և Հենրիկոս Ը.ի դուստր Մարիամի
օրով (1553—1558) Բողոքականները հալածուեցան Անգ-
լիոյ մէջ, չատեր մահուան դատապարտուեցան որոնց մէջ
էր Գրիմէր ալ։ Սակայն յաջորդը եղիսաբեթ (1558—

1603) հակառակն Բողոքականութիւնը պաշտպանեց ու
կանոնաւորեց Անգլիական եկեղեցին։

Անգլիական եկեղեցիին կազմակերպութիւնը. — Անգ-
լիական եկեղեցին իր արդի ծէսերն ու կազմակերպու-
թիւնը եղիսաբեթի կը պարտի։ Անգլիոյ եկեղեցին գրեթէ
Հռոմէականութեան, Լութերականութեան ու Կալուի-
նականութեան մէջտեղը կը գրաւէ։ Վարդապետութիւնն
աւելի Կալուինական է քան թէ Լութերական, բայց
պահպանուած են կաթոլիկ քանի մը ծէսերու արարո-
ղութիւններ։ Եկեղեցւոյ կազմակերպութիւնը նուիրա-
պետական է, կ'ընդունի եպիսկոպոսական հաստատու-
թիւնը իբրև աստուածային, կ'ընդունի քահանայներու
ձեռնադրութիւնը, եպիսկոպոսներու անընդհատ յաջոր-
դութիւնն յառաքելոց անտի որով մեծ կարեւորութիւն
կուտայ քրիստոնէական նախկին եկեղեցւոյ վիճակնե-
րուն քան Բողոքական միւս եկեղեցիները։

Անգլիական եկեղեցին կ'անուանուի Եպիսկոպոսա-
կան, թագաւորը կամ թագուհին ունի եկեղեցական
գերագահութիւն։

Երիցականներ. — Անգլիոյ չատերը՝ գլխաւորապէս
ձիներբայի մէջ ուսում առնողները, դժգոհ էին Հռո-
մէական արդի ծէսերէն և արարողութիւններէն. չէին
ընդուներ թէ եպիսկոպոսութիւնն աստուածային հիմնադ-
րութիւն է. և նոյնպէս կը փափաքէին որ եկեղեցին կա-
խում չունենայ պետութենէն։ Անոնք պարզ ու անչուք
պաշտամունքը նախապատիւ կը համարէին, ինչպէս նաև
կալուինական եկեղեցւոյ կազմակերպութիւնը որով կոչ-
ուեցան երիցական։ Երիցականներէ ոմանք չանացին
մաքուր եկեղեցի մը ունենալ որով կոչուեցան Մաք-
րակրօնիք։

Անկախներ. — Երէցականներու գ. չարանուանու-

թիւն մը սկսաւ 1581ին Ռոպէր Պրուսի քարոզութեամբ։ Այս յարանուանութիւնը կը կոչուի Անկախ որուն իւրաքանչիւր եկեղեցին միւսին հետ յարաբերութիւն չունին։ Անկախները հիմայ տարածուած են Ամերիկա։

Բողոքականութիւնն Իրլանտա ու Սկովտիա. — Անգլիոյ բողոքականները ուզեցին որ Իրլանտա ալ հաստատուի եպիսկոպոսական բողոքականութիւնը, բայց չյաջողեցաւ։

Լութերական Պաստրիկ Համիլտն Սկովտիոյ մէջ քարոզեց Բողոքականութիւնը։ Ինք ու իր հետեւողները մաստիկ հալածուեցան 1546ին։ Այս հալածանքէն ետք Յովհաննէս Քնոքս կալուինականը Սկովտիա բերաւ երիցական պաշտամունքը։ 1560ին Սկովտիոյ երիցական խորհրդարանը Մարի Ստուարդ թագուհուէն կամքին հակառակ՝ երիցական եկեղեցին ազատ ու պետական հրատարակեց, Անգլիացիք ուզեցին որ Սկովտիա ալ իրենց պէս եպիսկոպոսական դառնայ, բայց 1688ին Վիլհելմ Օրանժի գահակալութեամբ ապահովուեցաւ Սկովտիոյ երիցական կազմակերպութիւնը։

Բողոքականութիւն Ստորին Նահանգներ. — Պելճիգայի ու Հոլանտայի մէջ Բողոքականութիւն սկսած էր ծայր տալ։ Կարլոս Ե. իշխուր ուզեց արգիլել, նաև իշխուր անոր որդին Փիլիպպոս Բ. կրկնապատկեց խստութիւնները ու հաստատեց 1559ին հաւատաքննութիւնը։

Սպանիա որուն այն ատեն կը պատկանէր Ստորին Նահանգը կրկնապատկելով իր պահանջները՝ խռովութիւնները սաստկացան, վանքերն աւարի տրուեցան, պատկերները խորտակուեցան ևայլն։ Վերջապէս 1609ին գինադադար եղաւ և 1648ին լիովին ճանչցուեցաւ Մ. Նահանգաց Բողոքական համայնքը. միայն Պելճիգա մնաց Հռոմէական։

Յիսուսեաններ. — Իգնատիոս Լոյոլա է հիմնադիրը Յիսուսեանց, ծնաւ 1491ին Սպանիոյ Լոյոլա գղեակը, թէև ասհմանափակ իմացականութեամբ, բայց վառած երկաթեայ կամքով։ Իր երկարատև հիւանդութեան ատեն չարունակ վարք Սրբոց կարդալով՝ փափաքեցաւ իր անձը նուիրել Ս. Կոյսին և ինքն ալ սուրբի փառքին արժանանալ։ Երբ առողջացաւ, իր ինչքն աղքատներու բաշխեց և ուղեւորեցաւ Երուսաղէմ և ի դարձին հիմնեց Յիսուսեան կոչուած կարգը։ Նախ 1534ին ունեցաւ Բարիզի մէջ 6 ընկերակից և անոնց հետ Հռոմ գնաց։ Պօղոս Գ. Պապը վաւերացուց այդ կարգը։ Իգնատիոս հաստատուեցաւ Հռոմ։ Իգնատիոսի յաջորդ Սպանիացին Լինէզ կարգին տուաւ կարեւոր կազմակերպութիւն մը։ Յիսուսեանց նշանաբանն էր Աստուծոյ մեծագոյն փառքը (A. M. D. G.=Ad majorem dei gloriam)։

Յիսուսեանք գրեթէ զինուորական կազմակերպութիւն մ'ունէին, իրենց առաջնորդը որ Պապէն կախում ունէր՝ բացարձակապէս կը հրամայէ բոլոր կարգին որ հիմա տարածուած է աշխարհիս ամէն մասերուն մէջ։ Առաջնորդ հրամանատարը Հռոմի մէջ ունի չորս տաղնապետական=խորհրդական, օգնական։ Անոր հրամանները կը հաղորդուին գաւառին մեծաւորներուն և ասոնց ձեռքով գաւառակի խորհրդականին և այսպէս մինչև պարզ անդամին։ Անոնք ամէնքն ալ խիստ հակողութեան ներքեւ են, իրենց կարգին ամէն երկար ու դժուար փորձերէ ետք կ'ընդունուին։

Յիսուսեաններէն ոմանք դաստիարակ են, ուրիշներ խոստովանահայր որով իրենց կը գրաւեն թէ պետիկներ և թէ մեծերու վստահութիւնը։ — Ամենէն նախանձայոյզները կ'երթան կը քարոզեն հեթանոսներուն։ Այս զանազան միջոցներով Յիսուսեանք հռոմէականութեան ա-

մենամեծ զօրութիւնն ու բողոքականութեան վտանգաւոր ոսոխն են։

Ամէն միջոց ի գործ կը դնեն, զի կ'ըսեն Վախճանը կ'արդարացնէ միջոցը։

Իսկ բան Յիսուսեանք չատ յաջողեցան և նորէն Հռոմէականութեան դարձուցին Լեհաստանի ու Հունգարիոյ Բողոքականները և Յիսուսեան քարոզիչներ փոթձեցին Զինաստան, Ճաբոն, Սէյլան, Հնդկաստան։ Հար. Ամերիկա անոնց ձեռքով քրիստոնէութեան դարձաւ։

Ամէն տեղ հալածուեցան Յիսուսեանք մանաւանդ Ժ-Թ. դարու վերջերը։

Բոթականեա. — 1622 ին Գրիգոր Ժե. Պապը Հռոմի մէջ հաստատեց Բոթականեա փիդէ=Հաւատքի դարձման ժողով։ Ցաջորդը Որբանոս Ը. հաստատութեան միացուց օտարազգի ընծայացուներու համար Առաքելական Ուսումնարանն՝ Բոթականեի Դպրոցն ուր կ'ուսանդնն նաև Արեւելեան լեզուները։

ԻԵ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ. — Դաւիթ Գ. Վաղարշապատցի (1587—1628), Մովսէս Գ. Տաթեւացի (1629—1632), Փիլիպպոս Ա. Աղթամարցի (1633—1655), Յակոբ Դ. Ջուղայեցի (1655—1680), Եղիազար Ա. Ամթապցի (1682—1691), Նահապետ Ա. Եդեսացի (1691—1705)։

Պոլսոյ Պատրիարքական աթոռը. Հռոմէականութեան Ա. փոռձ. — Շահ Աբաս գրաւելէ ետք Դաւրէժ, Վան, Նախիջեւան, Գանձակ, Ջուղա, Պարսկաստան

քշեց իր տիրած քաղաքներէն ոմանց Հայ բնակիչները (1605) որոնց մէկ մասը հիմնեց Նոր Ջուղան. նոյն տարին պարսկական բանակին անցած տեղերէն չատ Հայեր գաղթեցին Կ. Պոլիս, ինչպէս նաև Ռումանիա, Կիպրոս, Լեհաստան։ Իզմիրի Հայ գաղութին մէկ մասն ալ այդ միջոցին հիմնուեցաւ։ 1606—1607 Կամախի ժողովրդին մէկ մասը եկաւ հաստատուեցաւ Թէքիրտաղ։

Էջմիածնի նուիրակ Թադէոս եպիսկոպոս 1611 ին հիմնեց Արմաշու վանքը, ու Ներսէս Մոկացի 1622 ին նորոգեց Վաղնայ Ծովուն Լիմ անապատը և իր աշակերտներէն ոմանք քիչ ետքը հիմնեցին Կաուց Անապատը։ 1617 ին հիմնուեցաւ Սկիւտարու Ս. Կարապետ եկեղեցին որուն չուրջը Մշեցի Հայ գործաւորներ 1577 էն ի վեր ապրէին բնակութիւն հաստատած էին։ 1630 ին Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն թաղէն մաս մը Հայեր Պալաթու կողմերը հաստատուելով՝ Եորկի անուն Յունէն կը գնեն հին Բիւզանդեան տաճար մը որ յետոյ պաշտօնապէս յանձնուեցաւ Հայոց 1631 Փետրուար 23ին, և կոչուեցաւ Ս. Հռիփսիմեանց Հայոց Հրեշտակապետ եկեղեցի։ Եկեղեցին պզտիկ էր և յետոյ ընդարձակուեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարք Գրիգոր Պարոն Տէրի ու Խարբերդցի Արիստակէս Վրդ. ի ջանքով։

Ժ-Ը. դարուն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը տարուբեր վիճակ մ'ունէր։ Կիրակոս Երեւանցի պատրիարքին օրով, Պատրիարքարանը փոխադրուեցաւ Սամաթիայէն Գում-Գապուս։ Նոյն տարին Պոլիս կը գտնուէր Կղեմէս Գալանոս Լատին կրօնաւորը որ քիչ չատ հայերէն սորված ըլլալով՝ Գալաթիոյ մէջ Հայ մանուկներ հաւաքած ու անոնց կը դասախօսէր։

Պատրիարքին փոխանորդին հաւանութեամբ կղեմէս Գալանոս Հայ վարդապետական տարազով դասախօսելով Պատրիարքարանը՝ գայթակղեցուց Կ. Պոլսոյ Հայերը։

Գալանոս գրեթէ երկու տարի չարունակեց իր պործը։

Դաւիթ Սրուեզցի պատրիարքը զայն հեռացուց Պատրիարքարանէն և քիչ մը ետքը, հակառակ Իսքէնտէր Զէլէպի անուն Հայուն՝ կղեմէս Գալանոս ու իր համախոհներէն ոմանք սահմռուեցան Եւրոպա մեկնիլ, և այսպէս անհետեւանք մնաց Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ Հռոմէական դաւանութիւնն տարածելու այն առաջին փորձը որուն օգնած էին նախորդ պատրիարքներէն Կիրակոս Երեւանցի և Խաչատուր Սեբաստացի Պատրիարքները։

Աշխարհական տեղակալներ. — 1649ին Դաւիթ Սրուեզցի ինկաւ պատրիարքութենէ, իր յաջորդին ընտրութեան մասին անկարելի եղաւ համաձայնութիւն գոյացնել։ Աշխարհական տեղակալներ (1949—1650) վարեցին պատրիարքարանի գործերը, վերջապէս Յովհաննէս Մուղնեցի Պատրիարք ընտրուեցաւ։ Էջմիածնի Փիլիպպոս կաթողիկոսը աչխատեցաւ վերջ տալ Կ. Պոլսոյ Հայոց վէճերուն։ Պոլսոյ բնիկ Հայերը իրենց ձեռքին մէջ առած էին եկեղեցական եկամուտներն ու Անատոլուի գաւառներէն նոր գաղթողներուն հաչիւ չէին տար, ինքնագլուխ կը գործէին։ Նոր գաղթողները կը բողոքէին, փոխադարձ առելութիւն մը արմատացած էր անոնց սրտին մէջ, ասոր հետեւանքն եղաւ (1641—1650) եօթ անգամ պատրիարք փոխուիլն ու նաև Պոլսոյ այն տաճարան ղէխաւոր Հայ եկեղեցիներ՝ Գում-Գաբուի Ս. Աստուածածին, Սամաթիոյ Ս. Գէորգ, Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ, Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ, Հիսարտիպիի Ս. Նիկողոս ու Զինուի Համար Ս. Սարգիս եկեղեցիները պարտքի բեռան տակ ինկան։ Վերջին երկու եկեղեցիներն այրեցան 1660 Յուլիս 4ին։ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի չնորհիւ հաչտուեցան հակառակորդները ու եկեղեցիներու պարտքերը վճարեցին։

Յովհաննէս Մուղնեցիէն ետք դարձեալ աչխարհական (1655—1657 ու 1657—1659) տեղակալներու թիւը բարձրացած էր 24ի։ Վերջապէս Մարտիրոս Բէֆէյի (1659—1660) զգեցաւ Պատրիարքական կապան=Խիլան =Պատրիարքական մուչտակը։ Սովորութիւն էր որ երբ Պատրիարքի մը ընտրութիւնը վաւերացուէր Պետութենէն, Պատրիարքը Բ. Դուռը կ'երթար և կը պատուուէր կապայով։

Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոսութիւնը. — Եղիազար Ախթամարցի որ (1651—1652) Կ. Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուած ու ընկած էր, Սարգիս Թէքիրտաղցի Պատրիարքին օրով (1664—1665), Սսոյ Խաչատուր Կաթողիկոսին ձեռքով ինքզինք Թուրքիոյ Հայոց Կաթողիկոս ձեռնադրել տուաւ Հալէպի մէջ ու յետոյ գնաց Երուսաղէմ ուր Ս. Յակոբայ վանքին կից եկեղեցի մը չինուած էր Էջմիածնի անուանով։ Երուսաղէմի Աստուածատուր Պատրիարքը տեսնելով որ Ախթամարցին կ'ուզէ իր պատրիարքական իրաւունքները կապահել, ներս չընդունեց. Կ. Պոլսոյ Հայերէն ոմանք մերժեցին Ախթամարցւոյն կաթողիկոսութիւնը և Բէօմիւրճեան երեմիա չելէպլին որ պատմիչ, հմուտ լեզուագէտ, խելացի ու լեզուանի անձ մըն էր՝ Եղիազարին ղրկեցին որ ետ կենայ իր ծրագրէն։ Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսն ալ ղրկեց Յովհան վարդապետ Արղինցի, բայց երկուքին աչխատանքն ալ ի դերև եղաւ։ Եղիազար Ախթամարցին վերջապէս կոչուեցաւ իբրև Պատրիարք Երուսաղէմի ու կաթողիկոս Հայոց Թուրքիոյ 1665ին և Կ. Պոլսոյ մէջ 7 եպիսկոպոս ձեռնադրեց և 1666ին մեկնեցաւ Երուսաղէմ։ Նոյն միջոցին Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը Էջմիածինէն Երուսաղէմ գնաց ուր Աստուածատուր Պատրիարքին հետ իրաց վիճակին վրայ խորհրդակցեցան։ Անկէ Պոլիս եկաւ, Ջուղայեցին

իմաստուն ու առաքինի եկեղեցական մըն էր, իր հեղուբթիւնը ամէնուն համակրանք ազդեց և Սյնթապցին մերժեցին։

Յակոբ Կաթողիկոս վախճանեցաւ Կ. Պոլիս 1680 Օգոստոս 2ին ու թաղուեցաւ Բերայի գերեզմանատունը։ Աստր չիրիմը կը պահուի իրրև ուխտատեղի և ինք կը կոչուի Հոգեւոր Տէր։

Այս միջոցին (1668) Յիսուսեանները Երուսաղէմի մէջ առաքելութիւն մը հաստատեցին որ երկու ճիւղի բաժնուեցաւ. Ա. Շրջան՝ Հասան–Գալէ Կոյս–Պայազիտ, Բ. Շրջան՝ Սպեր–Բաբերդու, Տրապիզոն–Կիւմիւշխանէ։

Քահանայ պատրիարքներ. — Ստեփանոս Մեղրեցի Պատրիարքէն ետք (1670—1674) երեք քահանայներ ալ Պատրիարքութեան բարձրացան, ինչպէս Յովհաննէս Ամասիացի Թորգալ կոչուած (1674—1675), Անդրէաս Ստամպոլցի (1675—1676), Ճեհենեանէ Վերտիվենի կոչուած, Կարապետ Կեսարացի (1676—1579, 1680—1681, 1681—1684, 1686—1687, 1688—1689) Կրպոյ կոչուած Սարգիս Էքմէքճի (1679—1680), Թորոս Ստամպոլցի (1681—1688)։

Կարապետ Կեսարացւոյն օրով (1688—1689) Սագա օղլու անունով դերձակ մը ու Շահին Համամճի աչխարհական տեղակալը վարեց Պատրիարքարանի գործերը։

Հռոմէադաւանութեան Բ. փոռձ. — Մելքիսեդեկ Սուպհի պատրիարքը (1698—1699) թոյլութեամբ վարուեցաւ հայ հռոմէականութեան հետ։ Բրոթեսթանտացի աչակերտ մը Խաչատուր վարդապետ Առաքելեան Էրզրումցի (1661—1746) քարոզից Գում–Գարուի Մայր եկեղեցւոյն ու Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ։

Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը ու կնճիռները. — Ժէ. դարուն մէջերը Երուսաղէմի Պատրիարք

էր Պարսն Գրիգոր Տէր (1645) որ Պոլսոյ մէջ հանգամանակութիւն կատարեց և Երուսաղէմի պարտքերը վճարեց ու նոր չինաւթիւններ ու նորոգութիւններ ըրաւ։

Էջմիածնի Փիլիպպոս Կաթողիկոսը 1651ին Երուսաղէմ գնաց ուր կը գտնուէր նաև Կիլիկիոյ Ներսէս Կաթողիկոսը, չրջակայ գաւառներէն գային 20 եպիսկոպոս վարդապետ։ 1652ին սկիզբները եկեղեցական ժողով գումարուեցաւ Երուսաղէմի մէջ ուր սահմանուեցան 13 կանոն որոնք կը վերաբերէին Էջմիածնի ու Սիս աթոռներուն համաձայնութեան, վիճակներու բաչխման, եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան եայլն։ Այդ միջոցին Երուսաղէմի Պատրիարք էր Աստուածատուր եպիսկոպոս որ յաջորդած էր Գրիգոր Պարսն Տէրի։

Երուսաղէմի Յոյն Պատրիարք Դոսիթէոս Հայ Պատրիարքի իրաւասութեան ենթարկել Հապէշ սրբավայրերն ու վանքերն իւրացնել կ'ուզէր։ Աստուածատուր Պատրիարք ծանօթ եղիազար վարդապետ Սյնթապցին իրեն փոխանորդ կարգելով՝ Կ. Պոլիս ղրկեց դատ վարելու համար։ Սյնթապցին կրցաւ Հայոց Երուսաղէմի մէջ ունեցած վաղեմի իրաւունքները վերահաստատող նոր Հրովարտակներ ձեռք բերել Քէօփրիւլի Մէհմէտ բաչա մեծ եպարքոսին օրով։ Յունաց պատրիարքն անձամբ Պոլիս գալով՝ դատը չահեցաւ 1656ին։ Յոյները 1657ին ուզեցին գրաւել Ս. Յակոբայ վանքը։ Սյնթապցին 1659ին, Խաչի տոնի առեներնը էսիրնէ գնաց և յաջողեցաւ նոր Հրովարտակ մը ետ առնել Հայոց տեխական սրբավայրերը։

Վերջապէս 1682ին, Սյնթապցւոյն մտերիմ բարեկամ ու յետոյ երկար տարի հակառակորդ ու մրցակից Մարտիրոս Քէֆէցի որոնք այնքան գժտութեանց տեղի տուած էին, երկուքն ալ իրենց նպատակին հասան,

Ս.ինթապղին Հայոց Հայրապետ ընտրուելով ու Բէթէեղին Երուսաղէմի Պատրիարք։ Բէթէեցւոյն յաջորդ Նօհուտճի Յովհաննէս Պատրիարքին օրով 1685ին Կ. Պոլիս եկաւ իր վերիվ պարն որ 42 տարիէ ի վեր կը պաշտօնավարէր, Երուսաղէմի 200 քսակ պարտքը վճարելու դարման մը գտնելու համար։ Պատրիարքական վէճերը անկարելի ըրին հանդիսանալիքները որով պարտքը անվճար մնալով հետզհետէ աճեցաւ մինչև Գրիգոր Շղթայակիրի օրերը։

1611ին Լատին կրօնաւորներ հանդիպակից Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին հրաման առին Հայոց ուխտատեղիները պատելու, Ս. Հարիսիմեանց ուխտատեղիէն յարձակեցան Ս. Հարիսիմէ կուսին մասունքը։ Իսկոյն յայտնուեցաւ անոնց յարձակումները, պատժուեցան։ Մելքիսեդեկ 1630ին Տաթեւացի Մովսէս վարդապետ եպիսկոպոս ձեռնադրելով անոր առաւ միւռոն օրհնելու իշխանութիւն, բայց յետոյ հրաժարելով կաթողիկոսութենէ, ձեռնադրեց իր եղբօրորդին Սահակ եպիսկոպոսը և ինք գնաց Կ. Պոլիս, անկէ մեկնեցաւ Լէհաստանի Իլվով քաղաքը և ժողովուրդին կամքին հակառակ 1624ին եպիսկոպոս ձեռնադրեց ծանօթ Նիկոլ Թորոսովիչ որ իր անհնազարտ բնաւորութեամբ պատճառ եղաւ պէս պէս խռովութեանց, Լէհաստանի Հայերը հռոմէականութեան դարցուց։ Մելքիսեդեկ կաթողիկոս վախճանեցաւ Կամենից։

Հայոց Հայրապետական աթոռը.— Մովսէս Գ. Տաթեւացին որ էջմիածնի վեհակալ=լուսարարապետն էր՝ 1629ին ընտրուեցաւ. Սպահան կ'երթայ ու Շահէն կաթողիկոսական հրովարտակ կ'առնայ և էջմիածինն ալ կ'ազատէ տարեկան հարկ վճարելու ծանր պարտականութենէն։ Կը նորոգէ Ս. էջմիածին վանքը ու կը վայելչացնէ։ Միաբաններու համար կարգ ու կանոն կը

հաստատէ, Ս. էջմիածնի մօտակայ Յովհաննա վանքին մէջ դպրատուն մը կը հիմնէ։ Պարտաւէրնեու ձեռքէն կ'ազատէ Ս. էջմիածնի անօթներն որ իր նախորդներուն օրով գրաւուած էին։

Եպիսկոպոսներէն ոմանք պահ մը չուզեցին ընդունիլ Մովսէսի կաթողիկոսութիւնը և Վանայ մէջ կաթողիկոս ուզեցին պահել Մելքիսեդեկի հօրեղբօրորդին Սահակ, ուստի Պոլիս ղրկեցին Պօղոս Սեպի վարդապետը Զաքարիա Վանեցի Պատրիարքին աջակցութիւնը խնդրելու համար։ Զաքարիա Վանեցին Մովսէսի կաթողիկոսութենէ պաշտ, Սահակի կողմն անցաւ և խորհրդատուաւ անոր որ երթայ Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը նստի իբրև Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս։ Բ. Դուռը չընդունեց ասիկա Մեծ Եպարքոսին Հայ Բիւրքճի պաշտին միջամտութեամբ։

Մովսէս Տաթեւացւոյն աչակերտ ու յաջորդն էր Փիլիպպոս Ալբակեցի որ իր նախորդին անկատար թողած նորոգութիւններն ու չինութիւնները չարունակեց Սպահանի Հայոց Նիւթական օժանդակութեամբ։ 1638ին վերջերը Պարսկաստանէն Ս. էջմիածին վերադարձաց Ս. Լուսաւորչի Աջը։ էջմիածնի մէջ դպրոց բացաւ 1640ին ու հոն ուսուցիչ կարգեց Սիմոն Ջուղայեցին։

Ալբակեցին նոյնպէս եղաւ Երուսաղէմի ժողովին ու իր դարձին Պոլիս կը հանդիպի 1650ին, Յովհաննէս Մուշնեցւոյն օրով ծագած խնդիրները կարգադրելու համար։ Այս միջոցին կ. Պոլիս եկան Նիկոլ եպիսկոպոս Թարսովիչ ու Իլվովի=Լեմպերկի Հայոց ներկայացուցիչ Յաչէր դաստաւորը։ Նիկոլ Լէհաստանի Հայոց առաջնորդն էր ու իր կեանքով Հայ ժողովուրդի մէջ խռովութիւններ սերմանած էր։ Փիլիպպոսի նախորդները զայն բանադրած ու եպիսկոպոսութենէ լքած էին։ Փիլիպպոս կը

ներէ Նիկոլի՝ ատոր աղաչանքները տեսնելով և համաձայնութիւն կը գոյացնէ երկուքին մէջ։ Սակայն Նիկոլ Լեհաստան դառնալով՝ խստութեամբ կը վարուի Հայոց հետ, որով Լեհահայոց Հռոմէական եկեղեցւոյ ծոցը կը դիմէն։

1654ին Փիլիպպոս Էմմիածին դառնալով վառաւոր զանգակատուն մը չինեց Մայր Տաճարին առջև, ծախքը հոգայ Հայ վաճառական մը Անտոն Զելէպի ղոր կաթողիկոսը ճանչցած էր Կ. Պոլսոյ մէջ։

Փիլիպպոսի յաջորդ Յակոբ Դ. Ջուղայեցւոյն օրով աւարտեցաւ զանգակատան չինութիւնը։ Հայ եկեղեցին եկեղեցական կարեւոր խնդիրներ ունեցաւ այս կաթողիկոսին օրով, բանակցութիւններ կատարուեցան։ Իր օրով Եղիազար Ամթապցին հակաթոռ եղաւ երուսաղէմ, երկու անգամ եկեղեցական կարեւոր խնդիրներու համար Կ. Պոլիս եկաւ, վերջապէս վախճանեցաւ 1680 Օգոստոս 16։ Ինչպէս քիչ մ'առաջ տեսանք, մեծախորհուրդ ու ժողովրդասէր կաթողիկոս մըն էր և իր հօտին բարեկեցութեան աշխատող դէմք մը։

Դրացնիվլաճիոյ Հայերը.— 1668ին ու 1670ին Հայերը Մոլտաւիայէն դաղթեցին Դրանսիլվանիա մեծ արտօնութիւն ստանալով տեղական իշխաններէն ու Աւստրիոյ կայսրուհի Թերեզայէն։ Բաւական ժամանակ պահպանեցին իրենց կրօնական անկախութիւնը։

Լատին եկեղեցին, Երեսնամեայ պատերազմ, Վեստֆալիոյ խաղաղութիւն.— Գերմանիոյ մէջ Յիսուսեանները հալածեցին Աւստրեան գաւառներու Բողոքականները ու Ֆերտինանտ Բ. կաթոլիկ Յիսուսեանց ձեռքով դաստիարակուած կայսեր՝ Բողոքականութիւնը ջնջելով Հռոմէականութիւնը բռնի տարածելու փորձերէն և Պոհեմիոյ իր հպատակներուն վրայի գործ դրած կրօնական ճնշումներու պատճառաւ ծագեցաւ (1618) եօթանասնամեայ պատերազմը որուն հետեւանքն եղաւ բռնի արմատախիլ ընել Բողոքականութիւնը Պոհեմիայէն։ Թէև Շուէտի Կիւստաֆ Ատոլֆի ու Ֆրանսայի յաղթութիւնները նուաճեցին Ֆերտինանտի ու Աւստրիոյ զօրութիւնը, և Վեստֆալիոյ դաշնակցութեամբ (1648) ապահովուեցաւ Բողոքականներու իրաւանց կատարեալ ազատութիւնը, սակայն Աւստրիոյ հպատակ երկիրներու մէջ կաթոլիկութիւնը բռնի տարածուեցաւ։

ԻՋ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԲ. ԴԱՐՒՆ

Կաթողիկոսներ.— Նահապետ Ա. Եղեսացի (1691—1705), Ալեքսանդր Ա. Ջուղայեցի (1706—1714), Աստուածատուր Ա. Համատացի (1715—1725), Կարապետ Բ. Ուչնեցի (1726—1729), Աբրահամ Բ. Խոշաբեցի (1730—1734), Աբրահամ Գ. Կրետացի (1734—1737), Ղազար Ա. Ջահկեցի (1737—1751), Մինաս Ա. Ակնցի (1751—1753), Ալեքսանդր Բ. Կ. Պոլսեցի (1753—1759), Յակոբ Ե. Շամախեցի (1759—1763), Սիմոն Ա. Երեւանցի (1763—1780), Ղուկաս Ա. Կարնեցի (1780—1799)։

Հայ եկեղեցւոյ վիճակը.— Ժէ. դարուն օտար կղերներու ազդեցութեամբ Հայ. եկեղեցւոյ գաւակներուն մէջ պառակտում կ'իյնայ և կրօնական գաղափարներու պատճառաւ զիրար կ'սատնեն փոխադարձ, և կ'անուանեն կաթոլիկ, Ֆրանք, Հռոմէական, ոչ-Ողղափառ և այլն. և կ'սկսին թշնամական յարաբերութիւն ունենալ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ մէջ։

249 — Կրթ. Ո—ց՝ Բ—ջ։

Կ. Պոլսոյ պատրիարքներն ու Հայ ամիրաները կը ջանան այս բաժանման առաջքն առնել երբեմն խիստ միջոցներով, երբեմն յորդորներով, սակայն անհնար կ'ըլլայ։ Երկու կողմէն թշնամանքն ու կիրքերն այնքան կը սաստկանան որ կ'սկսին անհնայ զիրար հալածել ու չատ դժբախտութեանց պատճառ դառնալ։

Կ. Պոլսոյ աթոռը, Հայ-Հռոմէականութիւն. — Մխիթար Բիւրասխանցին ալ (1699—1700) նախորդ քանի մը պատրիարքներու պէս թոյլատու ոգի ցոյց տուաւ Հայ-Հռոմէականներուն հանդէպ։ 1700 ին Մխիթար Սեբաստացի՝ Մխիթարեանց հիմնադիրը Ղալաթիոյ քարոզիչ կարգուեցաւ։ Արդէն Յովհաննէս Հոլովի հրատարակած (1674) գրաբար քերականութեամբ հայերէն լեզուն լատիներէնի ազդեցութիւնը գրաւած էր։ Եփրեմ Ղափանցիի Բ. պատրիարքութեան օրով (1701—1702) խստիւ վարուեցաւ Հայ Հռոմէականներու հետ որով Մխիթար Վրդ. Սեբաստացի ու Խաչատուր Վրդ. Առաքելեան ա՛լ չկրցան քարոզել։ Այս միջոցին Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Ֆերիոլ հրաւիրեց երկու կողմերու ալ գլխաւորներն ու զանոնք հաչտեցուց։ Ասկէ դժգոհ՝ Եփրեմ Ղափանցին պատրիարքութենէ ձգեցին ու պատրիարք ընտրեցին Աւետիք Եւդոկացին (1702) կորովի ու գործունեայ եկեղեցական մը որ նշանաւոր եղած էր Էրզրումի մէջ։ Յիսուսեանք Էրզրումի մէջ իրենց դպրոցը փակած էին, Մխիթար Սեբաստացի որ 1701 Սեպտ. 8ին Կ. Պոլսոյ մէջ քանի մը ընկերներով միաբանութիւն մը կազմած էր, փախաւ Իզմիր, անկէ Մորա, յետոյ Վենետիկ։ Աւետիք որ յաճախ Վենետիկ կը գտնուէր քան Պոլիս, փոխանորդը Իզմիրցի Յովհաննէս Վրդ. խստութեամբ վարուեցաւ Հայ Հռոմէականներուն հետ։

Աւետիք պատրիարք ստիպուեցաւ 1703 Յուլիս 22ին

հեռանալ Կ. Պոլսէն։ Աւետիք յաջորդ տարին դարձաւ ու չարունակեց պատրիարքութիւնը (1704—1706)։ Աւետիքի, «Երկաթէ դիմակով մարդուն», հակառակորդները կը զօրանան և ինք կը հարկադրուի 1706 Փետր. 4ին, թողուլ պատրիարքական աթոռն ու երթալ Պոհճա Ատասի, յետոյ 20ին Քիոս։ Անկէ կը տանին զինք Մեսինա ու յետոյ Մարսիլիա և վերջապէս Հարաւային Ֆրանսա Մոնպէն Միշելի մենաստանը, և 1709 Դեկտ. 7ին Բարիզի Պասդիլի բանտը և անկէ կ'ելլէ 1710 Սեպտ. 11ին։ Կը վախճանի Բարիզ 1711 Յուլիս 10ին և կը թաղուի Սէն Սիւլպիս եկեղեցին։

Մարտիրոս Երզնկացի (1706—1707) *իւղհանձի կոչուած* վարդապետին օրով, 1706 Ապրիլ 8ին Կիւլէկիոյ Կաթողիկոս Մատթէոս Սարը, Մայր եկեղեցին ընկալաւ առվորութեան հակառակ, երեք եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որովհետև ամենայն Հայոց հայրապետն իր իրաւասութեան տակ գտնուող վիճակին եպիսկոպոսն ինք կը ձեռնադրէր ինչպէս էր Կ. Պոլիս ալ, որ Կիւլէկիոյ թեմ չէր։

Յովհաննէս Իզմիրցի (1707—1708) խիստ վարուեցաւ Հայ Հռոմէականներուն հետ որուն մէջ նշանաւոր էին Մատթէոս Սարը՝ Կիւլէկիոյ կաթողիկոս ու Երեմիա Չէլէպի եղբայր Բէօմիւրճեան Տէր Կոմիտասի (1656–1707) Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ երէցին։

Յովհաննէս Գանձակեցի պատրիարքին (1714—1715) օրով որ ճարտարախօս ու խստակրօն եկեղեցական մըն էր՝ Հայ Հռոմէականները փորձեցին յատուկ պատրիարքութիւն ունենալ, սակայն չյաջողեցան։ 1735ին էնքըրիի Հայերու մեծամասնութիւնը Հռոմէականութեան յարեցաւ, երբ Յակոբ Նալեան Ջմառացի անունց առաջնորդ կարգուեցաւ։ Յակոբ Նալեան (1741—1749) իր Ա. պատրիարքութեան օրով խոհեմաբար վարուեցաւ Հայ

Հռոմէականներու հետ, թէև քիչ մը խստութեամբ ընկերակիցներուն հետ: Այս միջոցին Հայ Հռոմէականները տուներու մէջ պատարագ կ'ընէին:

Նալեանի Բ. պատրիարքութեան օրով 1759 ին Մայր եկեղեցւոյ մէջ ժողով գումարուելով՝ Յակոբ Շամախեցին կաթողիկոս ընտրուեցաւ, և խստիւ վարուեցաւ Հայ Հռոմէականներու հետ:

Նալեան վախճանեցաւ 1764 Յուլիս 9ին և թաղուեցաւ Բերայի գերեզմանատունը Յակոբ կաթողիկոսին չիրմին մօտիկ:

Նալեան հմուտ աստուածաբան ու քաջ վարչագէտ էր, ինք գրեց 1762 ին Ս. անգամ Իզմիր տպագրուած Եղնիկը: Նալեան հաստատեց Գում-Գաբուի Պատրիարքական Մայր-Դպրեվանքը ուր կը դաստիարակէր ինք:

Նալեանի յաջորդ Կ. Պոլսեցի Գրիգոր Պասմաճեան (1764—1773) գիտցաւ զգալուր ընթացք մ'ունենալ Հայ Հռոմէականներու հանդէպ: Նեղացած Տէր Մանուէլ անուներով քահանայէն՝ հրաժարեցաւ 1773 ին ու 1774 ին առաջնորդ եղաւ Կիպրոսի և յետոյ Պոլիս դարձաւ 1787 ին:

Պասմաճեանի յաջորդ խըզմը Զաքարիա Փօփաչեան Կազդանցի (1773—1781), 1778 Փետրուար 21ին ու Յունիս 26ին ժողով գումարեց ուր Ջանաց համոզել Հայ Հռոմէականները, և երբ չի յաջողեցաւ խստութեամբ վարուեցաւ անոնց դէմ: Զաքարիա սուրպուեցաւ քաշուիլ Պրուսա 1781 Մայիս 20ին:

Զաքարիայի յաջորդ Յովհաննէս Համամատցին (1781—1782) Պրուսայի առաջնորդ, աւելի խստութեամբ վարուեցաւ Հայ Հռոմէականներուն դէմ. եսամոլ էր. սուրպուեցաւ քաշուիլ Գարթալ. անկէ առաջնորդ եղաւ Սամսիոյ:

Յովհաննէս Համամատցւոյն յաջորդեց դարձեալ Զա-

քարիա (1782—1799) որ իր ծախքով չինեց Գումրուէյմէի եկեղեցին (1798) ու Մայր եկեղեցւոյ պատը: Վախճանեցաւ 1799 Մարտ 11ին, և թաղուեցաւ Գումրուէյմէ: Իր մահը տեղի ունեցաւ Մեծ պահքին, սակայն իր հոգւոյն համար քանց պատարագ եղաւ բոլոր Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ և 40 օր Մայր եկեղեցւոյն մէջ:

Հմուտ աստուածաբան էր ու Յակոբ Նալեանի օրով հաստատած Մայր-Դպրատան վարժապետ էր:

Վարդապետ պատրիարքներու ատեն. — Բէֆէցի Մարտիրոս վարդապետէն ու Բիւլհանճի վարդապետէն զատ ու իրմէն չատ առաջ եկող Գրիգոր Պասմաճեանէ առաջ, Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ Յովհաննէս վարդապետ Կոլոտ 1715, Սեպտեմբեր 9ին, և որ եպիսկոպոսացաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 1726, Փետրուար 28ին Էնկիւրիւի առաջնորդ ու նորընծայ կաթողիկոս, կարապետ Ուլնեցւոյն ձեռքով: Նախորդ օրը Ուլնեցին Մայր եկեղեցին կաթողիկոս ձեռնադրած էր 12 եպիսկոպոսով: Կոլոտի օրով 1726ին աւարտեցաւ Օրթաքէօյի եկեղեցւոյն չինութիւնը, ու 1727ին Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն հիմնուած չինութիւնը: Նորոգեց Ս. Կարապետէն քիչ մը հեռուն գտնուող Երուսաղէմի վանքը որ յետոյ Ճեմարան եղաւ և որ այն տարին կը կոչուէր Հոգեստուն: Բեֆեցի Մարտիրոս վարդապետը հիմնած էր Հոգեստունն որ յատկացուած էր Էջմիածնի կաթողիկոսներուն, երբ անոնք Պոլիս կուգային, և անոնց նուիրակներուն, ինչպէս նաև Պոլիս գտնուող Երուսաղէմի միաբաններուն: 1729ին չինուեցաւ, օծուեցաւ Խասքէօյի մէջ փայտաչէն եկեղեցի մը. 1732 Դեկտ. 13ին ձեռնարկուեցաւ չինել Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին որ այրած էր նախորդ տարին:

Հռոմէական հայերը կոլոտի օրով դրամ կը տաս-

քեն Բերայի մէջ Հայոց հռոմէական եկեղեցի մը հաստատելու համար սակայն չեն յաջողիր:

Յովհաննէս Կոլոտի Պատրիարքութեան ժամանակամիջոցը կրնայ նկատուիլ Կ. Պոլսոյ Հայոց կրթական ու զարգացման սկզբնադարը:

Կ. Պոլսոյ Հայ դպրոցները. — Կոլոտ Պատրիարքին հաստատած Ս. Դպրատունէն ետք, Շնորհք Ամիրա 1790ին Գուա Գաբռ Ֆիչիճի փողոցը Կ. Պոլսոյ անդրանիկ թաղային վարժարանը հիմնեց: Մինչև այն ատեն տղաք ընդհանրապէս վերեզակի խանութներն, խաները, տուներու մէջ կարդալ գրել կը սորվէին և եկեղեցիներու պահարաններու մէջ ալ՝ դպրութիւն: Պալաթու մէջ կար Ս. Յակոբ Մծբնայ Մանկարանը 1773էն առաջ, Բերայի մէջ 1782ին Պաղտասար դպրի դպրոցը ուր աշակերտած էր Ներսէս Ե. Աչտարակեցի (1783—1787): Շնորհք Ամիրային հիմնածը առաջին հանրային կրթարանն է: 1797ին կը բացուի Սկիւտար Ս. Խաչ եկեղեցւոյն կից դպրանոցը ու հետզհետէ թաղային նոր վարժարաններ Պալաթ, Օրթագիւղ, Գուրուչէշմէ, Սամաթիա:

Հայոց հիւանդանոցները. — Հայերը 1751ին չունէին Նարլը Գաբռւի հիւանդանոցը, Շնորհք Ամիրա օգնեց Բերայի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյն կից հիւանդանոցին հիմնարկութեան որ տեղի ունեցաւ 1794ին, ճիշդ այն տարին ուր հիմէն կը նորոգուէր Նարլը Գաբռւի հիւանդանոցը:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի բեմերը. — Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի բարոյական հեղինակութիւնն հետզհետէ աճած էր, մանաւանդ Կոլոտի օրով: Պատրիարքին դիմումովը էր որ պաշտօնապէս կը հաստատուէին առաջնորդներ: Ժէ. դարուն վերջերը առաջնորդներ ունէին Խարիսն, Թէքիրտաղ, Էնկիւրիւ, Գայսերի, Ամասիա, Պուրսա, Թոդաթ, Սվազ, Ակն, Շ. Գարահիսար, Թոմարզա, Տրապիզոն, Երզնկա, Տիարպէքիր, Ուրֆա, Էրզրում, Ղարս, Ախլցխա, Ռումելի մուգհասան ու Արմաչու մուգհասան:

Իզմիր Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան տակ չէր, Տէրունի Վիճակ էր, այսինքն ուղղակի էջմիածնի իրաւասութեան տակ ինչպէս նաև Պաղտատ, և Կ. Պոլիս եկած նուիրակները Իզմիր կ'երթային միշտ մնալ երեք տարի իբրև առաջնորդ: Էջմիածին, Իզմիր ու Կ. Պոլսէն զատ, նուիրակութիւններ ունէր Ռումելի, Էնկիւրիւ, Թոդատ, Էրզրում, Տիարպէքիր ու չորս փոքր նուիրակութիւն Ղարս, Ախլցխա, Վան ու Պայազիտ:

Սւեւտիքի պատրիարքութենէ առաջ ու մանաւանդ ետքը, Երուսաղէմ չատ տխուր վիճակի մը ենթարկուած էր: Սւեւտիքէն (1701—1715) Պոլսոյ Պատրիարքին կողմէ՝ որ միանգամայն Երուսաղէմի Պատրիարք էր՝ աշխարհական ներկայացուցիչներ կ'երթային Երուսաղէմ որոնք կը կոչուէին պապ, վեհիլ, նազր, գապգիհալ և որոնց մէջ կային չատ խարդախ մարդիկ, որոնք ուխտաւորներէն գոյացած հասոյթները կը գանձէին, և որպէս զի վճարուին Պոլսէն քաչուած փոխանակագիրները, վանքին կալուածները, ինչպէս նաև անօթները գրաւի կը դնէին, նոյն իսկ կը ծախէին: Միաբաններուն մէկ մասը հետացած էր վանքէն ու անոնց տեղ վանքին ծախքով կը մնանէին պապերուն կիներն, զաւակներն ու ազգականները: Պոլսոյ մէջ՝ Երուսաղէմի վանքն ունէր աշխարհական գանձապետ մը որ չանուն Պատրիարքին Պոլսեցի ուխտաւորներուն դարպասն ու քաւանիկը ընկալագիր տալով կը գանձէր, դեռ անոնք Պոլսէն չմեկնած: Պատրիարքին կողմէ ուղարկուած հանձնաժողովները չատ խիստ կերպով կը քննէին Երուսաղէմի կալուածներուն վաճառման վերջնական

վճիռ ձեռք բերել: Յովհաննէս Կոլոտ վարդապետ կրցաւ 4 տարի յետաձգել վճիռին գործադրութիւնը, ինչքան անձնապէս դատարանի հեռաձգով երաչխաւոր եղաւ պարտքին վճարման, յետոյ դատարանէն դարձաւ վանք ուր կոտրտեց Ոդդոյի մեօնիւր կոչուած կինքը որով տեղակալները պարտամուրհակներ կը կնքէին: Պոլիս դառնալով՝ առաջարկեց բաժնել Երուսաղէմի ու Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, որովհետեւ անոնց միացումն ազետաբեր եղած էր: Ժամանակին երեւելիները համաձայնեցան, Պոլսոյ Պատրիարք ընտրեցին Յովհաննէս Կոլոտը (1715—1741) ու Երուսաղէմի Պատրիարք՝ Գրիգոր Ամօռոլցի վարդապետ, որ յետոյ կոչուեցաւ Շղթայակիր:

Երուսաղէմի պատմը կը վճարուի. — Գրիգոր վարդապետ սահմանեց պատրիարքութիւնը 1717 օգոստոսին: Երուսաղէմի պարտքը 800 քսակի բարձրացած էր. Կոլոտ ու Շղթայակիր ձեռք ձեռքի տուած սկսան աչխատիլ պարտքին վճարման: Գրիգոր Պատրիարք Երուսաղէմի մէջ իրեն փոխանորդ կարգելով Հաննա վարդապետը չղթայ մը անցուց վիզէն ու եկեղեցիէ եկեղեցի պտտելով՝ դրամ հաւաքեց: Գրիգոր ուխտած էր այս չղթային վիզէն չհանել մինչեւ որ Երուսաղէմի պարտքը վճարուի: Շղթայակիր քիչ առենէն մեծ գումար հաւաքեց, այրերը իրենց քսակները ու կիները իրենց գոհարները կուտային: Ս. Յակոբայ պարտքին մէկ մասը վճարեցին ու Եաֆայի մէջ գնեցին բազմաթիւ հասութաբեր կալուածներ: Յետոյ Գրիգոր Շղթայակիր Պոլսոյ մէջ Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ կարգելով Յովհաննէս Կոլոտը ինք մեկնեցաւ Երուսաղէմ ուր հասաւ 1721 Փետր. 12ին: Կոլոտ հրաման ստացաւ 1728ին նորոգել Ս. Յակոբայ վանքը:

Երուսաղէմի Պատրիարքը ևեռսէն քէ դուսեն. —

1726ին աւարտեցաւ վերաշինութիւնը Օրթագիւղի եկեղեցւոյն, որուն օծման ներկայ էին Կարապետ Ուշնեցի Նորընտիր Կաթողիկոսն ու Կոլոտ Պատրիարք: Կաթողիկոսին հրամանաւ Կոլոտ Պատրիարք հետեւեալ նզովքը կարդայ նոյն օրը եկեղեցւոյ բեմէն. «Նզովեալ լիցի, 1. Ով որ ընդունի երուսաղէմի պատրիարքութիւնը առանց հոն մնած ըլլալու և առանց մօտէն ուսումնասիրած ըլլալու Աթոռին եկեմուտքն ու գործերը: 2. Ով որ աչխարհական մէկը պապա, նազր կամ ուրիշ անուանով երուսաղէմ զրկէ իբր վերակացու կամ գլխաւոր գործակալ: 3. Ով որ ուզէ միացնել երուսաղէմի աթոռը Կ. Պոլսոյ Աթոռին կամ ո և է ուրիշ աթոռի:

Այս ներսէն թէ դրսէն խնդիրը յաջորդ դարերու մէջ ալ բաւական զբաղեցուց և վերջապէս 1886ին որոշուեցաւ երուսաղէմի Պատրիարք ընտրել միայն միաբաններէն:

Յոյները կը խլրտին կորզել Ս. Յակոբայ վանքը. — Այդ միջոցին Յոյները սկսեր էին նորէն ջանքեր ընել Ս. Յակոբայ վանքն Հայոց ձեռքէն առնելու: Սակայն Յովհաննէս Կոլոտ ու ժամանակին ազդեցիկ երկու Հայեր՝ Մելխոն Խալֆա և Սեդրոս Ամիրա զոր մեծ աղա կը կոչէր Շղթայակիր՝ կ'աչխատէին իրենց կողմէ Հայոց այդ սեպհականութեան իրաւունքը պաչտպանել ըստ օրինի:

Գրիգոր Շղթայակիր 1736 Մայիս 6ին երուսաղէմին կը մեկնէր կ. Պոլիս, անձամբ ներքելու Յունաց պահանջումները: Կայսերական հրովարտակ մը 1739 Դեկտ. 23ին Ս. Տեղեաց վրայ ունեցած իրաւունքը: Շղթայակիր վախճանեցաւ 1749ին:

Երուսաղէմի Պատրիարքին 6 նազր. — Զաքարիա Կաղզուանցի, 1791 Յունիս 23ին, ժողով կազմեց Մայր եկեղեցին, առաջարկեց ընդունել տուաւ երուսաղէմի

համար 7 նոր կանոններ, ասոնց գլխաւորը սա էր թէ Երուսաղէմի Պատրիարքը պէտք է ունենայ վեց նազիր իբր խորհրդական որ պիտի ընտրուին միաբաններէն ու առանց անոնց գիտութեան բան մը չպիտի կրնայ գործել։ Սրդի անօրէն խորհրդին նախնական ձեւը։

Լեհաստանի Հայերը. — Լեհաստանի Հայ գաղթականութեան այն մասն որ Կալիցիոյ մէջ մնաց, երկար ատեն կրօնական ազատութիւն վայելեց, բայց 1780ին ստիպուեցաւ Գրիգորեան տոմարը գործածել՝ պահելով Հայոց եկեղեցւոյ ծէսերն ու արարողութիւնները քանի մը փոփոխութեամբ։ Պատարագը, խորհրդոյ մատակարարութիւնն ու ժամերգութիւնը հայերէն լեզուով կը կատարուին ցարդ, բայց նոյն իսկ կատարողները քիչ բան կը հասկնան։

Ռումանիոյ Հայերը. — Մոլտաւիոյ ու Վալաքիոյ Հայերը գաղթած են նաև Սրիմէն։ Սակայն չհրապուրուեցան Լատին եկեղեցւոյ հետամտութենէն ու միշտ անբաժան մնացին իրենց Մայրենի եկեղեցիէն, թէև քանիցս քարոզիչներ ղրկուեցան Հռոմի աթոռէն, մանաւանդ 1168ին ու 1757ին։

Ռումանիոյ Հայերը կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեմը կը կազմեն։

Դրանսիլվանիոյ Հայերը. — Մոլտաւիայէն գաղթած են Դրանսիլվանիոյ Հայերը 1670ին ու 1688ին որոնք կրօնական ազատութիւններ կը վայելէին, բայց յետոյ Հռոմի մէջ կրթուած ու ձեռնադրուած հայազգի եկեղեցականներէն անոնց թելադրութեամբ յարած են հռոմէական եկեղեցւոյն ու 1758ին ստիպուած են գործածել Գրիգորեան տոմարը։ Այս գաղթականները պահպանած էին եկեղեցական պաշտամունք ու արարողութեան մէջ ազգ. լեզուն ու ծէսը ինչ ինչ փոփոխութեամբ և քանի

մը բան առած էին լատին Տոմինիկեանց պատարագամատոյցէն։

Սոյն հայածէս, բայց Հռոմի աթոռին իրաւասութեան ենթարկեալ հայերը կը բնակին Կերլա, Պաչպալով =Եղիսաբեթուպոլիս, Սիբուել։ Ասոնք պահած են շատ հայացի սովորութիւններ, ու մեծ պատիւ ունին Աստուածոյ կայսրութեան մէջ։ Միշտ կը պարծին իրենց հայ անունով, թէև շատ տեղ բոլորովին մոռցուած է հայերէն լեզուն։

Պուգովիցայի Հայերը. — Մոլտաւիայէն գաղթեցին 1776ին Պուգովիցայի Հայերը։ Շատ ջանքեր ի գործ դրին սոյն գաղթականները Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միացնելու, բայց չյաջողեցան։

Հռոմէական ձգտում. — Հայ գաղութներու տարեգիրներէն ակներև կը տեսնուի որ Հռոմէական եկեղեցին միշտ ջանացեր է Հայերը հպատակեցնել իր իրասութիւնն ի գործ դնելով Յիսուսեանց միջոցներով։ Զարմանալի չէ որ գաղթականութիւններէն ոմանք յաջողեցան Հռոմէականութեան, իրենց կրօնական անկախութեան հետ կորսնցնելով իրենց տոհմիկ լեզուն։

Հայրապետական աթոռը. — կ. Պոլսոյ Հայերը կը խնդրեն Աղեքսանդր կաթողիկոսէն որ Պապին քով միջնորդէ ի նպաստ Աւետիք պատրիարքին և կը խնդրեն որ կ. Պոլիս ղրկէ իշմիրցի Յովհաննէս վարդապետն, որովհետև Պոլսոյ մէջ այս միջոցին քարոզիչ վարդապետները կը պակսէին։

Ինդրագրին մէջ կը յիշուին բազմաթիւ Հայ Հռոմէադաւաններ։ Աղեքսանդր կաթողիկոսը հոգ տարաւ աթոռին բարեզարդութեան, Միածնի իջման տեղացը զարդարեց։ Ինչ կաթողիկոսը երբ 1725ին Օչական գիւղի տան մը տանիքէն լուսնի խաւարումը կը դիտէր հիւանդ վախճանեցաւ։

Աղեքսանդրի յաջորդ կարապետ Ուլնեցի՝ էնկիւրիի արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ ու օծուեցաւ 1726ին Կ. Պոլիս Մայր–եկեղեցւոյն մէջ, հետեւեալ օրը եպիսկոպոս ձեռնադրեց Յովհաննէս Կոլոտ վարդապետ պատրիարքը։ 1727 Ապրիլ 2ին, Լատինաց եպիսկոպոսը այցելելով Գում–Գաբուի մէջ կաթողիկոսին, քիչ հաւքը առաջարկուեցաւ կաթողիկոսէն գիր դրել, բայց մերժեց և 1728ին մեկնեցաւ էջմիածին, բայց 4 ամիսէն վախճանեցաւ։ Յաջորդ դրուեցաւ Աբրահամ Բ. Վանեցին որ նորոգուեցաւ Թիւններ ըրաւ էջմիածնի մէջ։ Յաջորդը պատմագիր Աբրահամ Գ. Կրետացի որ Թեքիրտաղի առաջնորդ էր՝ Պարսից Շահ Դաւմազդուլի Խանէն հրաւիրուեցաւ Մոսուան դաշտն՝ ու պարագաներով եւս դարձաւ։

Աբրահամ ու յաջորդ Ղազար Ջահկեցի որ Իզմիրի նուիրակ էր՝ Պարսից Դաւմազ Շահին կողմէ ընկալան ու յաջորդ դրուեցաւ Յոր վարդապետը։ Ամիսներն միաբանները աղաչեցին որ նորէն կաթողիկոս ըլլայ Ջահկեցին։ Շահ Դաւմազ՝ կաթողիկոսը պարտքի տակ ձգեց. կաթողիկոսը վճարեց մէկ մասը, ու մնացածին համար եկեղեցական պարտքերէն 6 ըեռ յանձնեց հարկապահանջին և ինք խոյս տուաւ Էրզրում։ Հարկապահանջները յետոյ պատժուեցան և եկեղեցական զարդերն եւս դարձուցին։ Շահը հրամայեց որ ուրիշ մը կաթողիկոս դնեն։ Այս միջոցին Ջահկեցւոյն ու միաբաններուն մէջ ալ չփոթութիւն ընկաւ, և 1747ին կաթողիկոս դրուեցաւ Պետրոս Վրդ. Բիւթիւր՝ Էրզրումի առաջնորդը։ Նալեան Պատրիարք, համամիտ էր այս ընտրութեան։ Ջահկեցին երեւան ղրկեցին։ Տասն ամսէն հաւք Ղազարոս եղբայր Յովսէփ քահանային Պարսից Իպրահիմ Շահէն հրաման առացաւ և դարձուց Ղազարը, ու Պետրոս Վրդ.ը ղրկեցին Ջահակի բանտը։

Ղազարոս յաջորդ Մինաս Ակնեցւոյն մահէն հաւք 1753 Մայիս 12 էջմիածնի միաբանները խնդրեցին Նալեան պատրիարքէն որ ընդունի կաթողիկոսութիւնը, իսկ եթէ ինք չընդունի, Սահակ Ահագին եպիսկոպոսը ղրկէ։ Նալեան ժողով գումարեց. Գում Գաբուի Մայր եկեղեցին ընտրութիւն կատարուելով՝ կաթողիկոս ընտրուեցաւ Աղեքսանդր Բիւզանդացին։ 1755ին վախճանելով Աղեքսանդր, միաբաններ դարձեալ պահանջեցին որ Նալեանը կամ Սահակ Ահագինը կաթողիկոս ըլլայ. վերջապէս Մայր–եկեղեցւոյ ժողովին մէջ ընտրուեցաւ Սահակ։ Յաջորդ տարին Սիմէոն Երեւանցի Գօշ վարդապետն որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ, Պոլիս եկաւ ուր արդէն քանի մը տարի կեցած էր։ Սիմէոն գոհ չէր Ահագինի ընտրութենէն, բայց աւելի հակառակեցան անոր երբ չուզեց երթալ էջմիածին։ Սահակ 21 ամիս Պոլիս մնաց իր ընտրութենէն հաւք և տասն մըն ալ Էրզրումի մօտ Ս. Լուսաւորչի վանքը։

1759ին Մայր–եկեղեցւոյ մէջ ժողով գումարուելով կաթողիկոս ընտրեցին Յակոբ Ե. Շամախեցի որ վախճանեցաւ 1763ին։

Էջմիածին կը բարեկարգուի. — Շամախեցի Յակոբ Ե. կաթողիկոսի տեղ դրուեցաւ Երեւանցի Սիմէոն որ բոլորովին նորոգեց էջմիածինը բարոյապէս ու նիւթապէս, թղթի գործարան ու տպարան բացաւ. 1772ին օգտակար գիրքեր տպագրեց։

Սիմէոն էջմիածնի ակադեմիային մէջ ուսած ու դասախօսած ալ էր, 1748ին Պոլիս եկած ու իր պերճախօսութեամբ համակրանքը չհանած էր եաղուպ Ամիրային որ զայն հետը Երուսաղէմ տարաւ 1751ին, դարձին 1752ին Պալաթու եկեղեցւոյն «Քարեայ խուց»ին մէջ կը դասախօսէր։

Հին սահմանները էջմիածնի կաթողիկոսները Մայրագոյն նուիրակ անուանով վարդապետներ, եպիսկոպոսներ կը ղրկէին Կ. Պոլիս և ուրիշ քաղաքներ, որպէս զի Ս. Լուսաւորչի յաջորդին օրհնութիւնը հաղորդեն հայ. եկեղեցւոյ զաւակներուն և հոգեւոր քարոզներով մխիթարեն զանոնք: Հետզհետէ այդ Մայրագոյն նուիրակութեան պաշտօնը չէր գործածուէր:

Էջմիածնի նուիրականութիւնը. — Սիմէոն կաթողիկոս 1764 Հոկտեմբեր 27ին գրեց Կ. Պոլիս որ պատրիարքն ու ազգին երեւելիները խորհրդակցելով՝ էջմիածնի փոխանորդ մ'ընտրեն որուն պաշտօնը պիտի ըլլար Ամենայն Հայոց հայրապետին ներկայացուցիչ ըլլալ Կ. Պոլսոյ մէջ: Սկզբունքով ընտրուեցաւ թէ կաթողիկոսին փոխանորդը պատրիարքն է Կ. Պոլսոյ մէջ. խընդիրը բաւական ձգձգուեցաւ, թէև վերջը էջմիածնի Մխիթարեան մը ընտրեցին:

Եպիսկոպոսները կրնա՞ն եպիսկոպոս ընտրել. — Գրիգոր պատրիարք որ տակաւին Վրդ. էր, գրով մը խնդրեց Ս. Հայրապետէն որ արտօնէ զինք Պոլսոյ մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրել. հոն գտնուող եպիսկոպոսներէն Սիմէոն կաթողիկոս բացարձակապէս մերժեց, յայտնելով թէ անկարելի է հաւանիլ այդ առաջարկութեան:

Տօնացոյցի վերջնական կարգադրութիւնը. — Սիմէոն կաթողիկոս 1766ին կոնդակ ղրկեց որով կը հրամայէր իր կիրակի տօնել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօները Ս. Թադէոս ու Ս. Բարթողիմէոսի, Ս Թադէոսի ու Ս. Սանդուխտի տօները: Սոյն կոնդակը կարդացուեցաւ Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն մէջ 1766 Յունիս 8ին:

Սիմէոն կաթողիկոս 1774ին հրատարակեց տօնացոյցը նոր կարգադրութեամբ և տօնելի սուրբերուն կարգը

դասեց Յովհան Օձնեցին, Յովհան Որոտնեցին ու Գրիգոր Տաթեւացին: Տօնացոյցն ամէն կողմ ղրկուեցաւ ու գործադրութեան դրուեցաւ:

Կաղզուանցի Զաքարիայի Բ. պատրիարքութեան առեն, 1784 Յունուար 26ին ժողով գումարուեցաւ Պատրիարքարան ուր ներկայ գտնուեցան եկեղեցականներ ու աշխարհականներ և որոշեցին հին Տօնացոյցը գործածել. Պատրիարքը այրել կուտայ Սիմէոնի պատրաստածը: Հինին գործածութիւնը տեւեց մինչև մահը:

Եկեղեցական կանոններ. — Ասկէ զատ Սիմէոն կաթողիկոս եկեղեցական կանոններ հաղորդեց Կ. Պոլսոյ հայոց, 1. Եպիսկոպոս չեղող կրօնաւորները եպիսկոպոսական խոյր կրելու իրաւունք չունին: 2. Մանաւանդ վանքերու առաջնորդները իրաւունք չունենան ընդհանուր թուղթ գրել ու նուիրակ անուանել հանգանակութեան համար: 3. Առաջնորդ մը իր վիճակին մէջ երեք տարի մնալէ առաջ միայն, վիճակաւորներու խնդրանքով կարենայ եպիսկոպոս ձեռնադրուիլ:

Սիմէոնի յաջորդները. նոր կենդանութիւններ. — էջմիածնի մէջ 1780 Յուլիս 24ին վախճանեցաւ Սիմէոն կաթողիկոս, փափաք յայտնելով որ իրեն յաջորդ ընտրուի Կարնեցի Ղուկաս Արքեպիսկոպոս՝ Իզմիրի նախկին առաջնորդը: Էջմիածնի միաբանները Սիմէոնի վերջին կամքը յարգեցին, առանց Կ. Պոլսոյ հայոց կարծիքն առնելու: Զաքարիա Կաղզուանցի որ թեկնածու էր էջմիածնի աթոռին՝ ապօրէն նկատեց Ղուկասի ընտրութիւնը. ամէն կողմ գրեց որ Ղուկասի անունը չյիշատակուի իբրև կաթողիկոս: Ղուկաս կարնեցի խոհեմ ընթացք բռնեց, չուզեց կաթողիկոսական իրաւասութիւն ի գործ դնել, ցորչափ Պոլսոյ հայերը չվաւերացնէին իր ընտրութիւնը և ցորչափ Օսմ. Պետութիւնը չի տար հաստատութեան

Հրովարտակը։ Այս խոհեմ ընթացքը Պոլսոյ մէջ աւելցուց Ղուկասի կուսակիցները։

Կաթողիկոսական նոր կանոններ. — Զաքարիա սարկաւագապետ Տիարպէքիրի առաջնորդ Կարապետ Սրբեպիսկոպոսը ղրկել էջմիածին և առաջարկեց որ Սիմէոն կաթողիկոսին փոքրաւորները հեռացնէ վեհարանէն, ինչ որ գործադրուեցաւ, 2. կաթողիկոսին ընտրութեան համար կանոններ սահմանուին, 3. կաթողիկոսին խորհրդատու կանոններ դրուին՝ որ է արդի սինոդը, 4. Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը հասու ըլլայ էջմիածնի հաշիւներուն և իրաւունքներ ունենայ պատուէրներ տալ էջմիածնի նուիրակներուն։

Էջմիածնի միաբանութիւնը չուզեց ենթարկուիլ այս պիսի պայմաններուն և Ղուկաս գրեց Զաքարիայի թէ ինք պատրաստ է թողուլ կաթողիկոսական աթոռը ու մեկուսանալ, եթէ Զաքարիա կ'ընդունի Ամենայն հայոց Հայրապետութիւնը։

Ղուկաս 1799 Դեկտեմբեր 28ին վախճանելով՝ անոր յաջորդին ընտրութիւնը տեղի տուաւ կարգ մը մէջադէպերու։ Էջմիածնի միաբանները երկու ընտրելի ներկայացուցին՝ Կ. Պոլսոյ Դաւիթ պատրիարք և Ռուսաստանի նուիրակ Եփրեմ Զորագեղցին՝ յետոյ սուրբ եղան նաև իրենց ընտրելի առաջարկել Ռուսաստանի առաջնորդ Ցովսէփ եպիսկոպոս Արղութեանց որ սիրուած էր ռուս չինականերու մէջ, և որուն համբաւը ամէն կողմ տարածուած էր չնորհիւ այն տպարանին և ուսումնարանին զոր Նոր-Նախիջեւանի Ս. Խաչ վանքին մէջ հաստատած էր։

Հայ-Հռոմէական պատրիարքութիւնը. — Հայ. եկեղեցին միշտ համարուած էր իբր միութիւն ժողովրդին, ուստի այդ մայրենի եկեղեցւոյն ծոցէն բաժնուիլը կրօնափոխութիւն էր, այդ բաժանումին երեւան եկաւ, ինչպէս տեսանք Եփրեմի ու Աւետիքի պատահած անցքերէն. հայերն ու հայոց եկեղեցիէն ցրտացած զաւակներ իրարու դէմ կը յարձակին և չատ վնասներ կը պատճառեն որոնց յիշատակութիւնն անգամ տխրութեամբ կը համակէ ճշմարիտ հայու սիրտը։ Սոյն պատահմանց ու լսելին եկեղեցւոյն յարելուն չատ կը նպաստէ Մխիթարեան հորակազմ միաբանութիւնը։

Հայ-հռոմէականներու բաժանումն իրականութիւն կը գտնէ, և արդէն Տրապիզոնի Աբրահամ առաջնորդն Հայ. եկեղեցիէն բոլորովին հեռանալով 1723ին Լիբանան կ'երթայ, հոն վանք կը հաստատէ (Զմմար), և Պապին հրամանաւ Հայ-Հռոմէականներու կաթողիկոսութեան հիմը կը դնէ։ Այդ աթոռը 1868ին Պոլսոյ Հայ-Հռոմէականութեան նուիրակ-եպիսկոպոսին հետ միանալով՝ կ'սկսի Հայ-Հռոմէականներուն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը։

Միւթեվէլիութիւն. — Ժ.Ը. դարուն վերջերն ու Ժ.Թ. դարուն մինչև կէսը հայ եկեղեցիներն ունէին իրենց Միւթեվէլին որ կ'ընտրուէր պատրիարքէն, որուն փոխանորդը կը նկատուէր, որովհետև Պատրիարքն է հայոց բարեգործական ու կրթական կրօնական հաստատուներուն ընդհանուր միւթէվէլլին. Պատրիարքական կոնդակ մը կը հաստատէր միւթէվէլլիին ընտրութիւնը որ կը վաւերացուէր Պետական Պերաթով։ Միւթէվէլլին որ ցկեանս կը վարէր իր պաշտօնը, եթէ չհրաժարէր կամ նակատար փոխանորդ=միւթեվէլլիի վիճիլ մը կ'ընտրէր պատրիարքական կոնդակաւ հաստատուած։

Այս միւթէվէլլիութիւնը չնչուեցաւ 1860ին. ատոնց պաշտօնը հիմայ կը կատարեն թաղական խորհուրդներն

ու Հոգաբարձուները՝ դարձեալ պատրիարքը մնալով Ազգին միաբէվէլլին։

Գաղիական եկեղեցին. — Թէև բողոքականութենէ ետք, Արեւմտեան Եւրոպոյ գրեթէ կէսին վրայէն վերացաւ պապական իշխանութիւնը, սակայն հռոմէական եկեղեցին երբեք չհրաժարեցաւ ջինջ անուանել ընդհանրական և պապութիւնը նզովեց հանդիսապէս բողոքականները։ Սակայն պապերու իշխանութիւնը բոլորովին տկարացած էր պետութիւններէն մանաւանդ Ֆրանսա Պապը կը համարէր իրրև իսկական իշխան։ Քանի մը Ֆրանսայի եպիսկոպոսներ ընդդիմացան Արքայական իրաւանց, այսինքն այն իշխանութեան որով թագաւորը պիտի անուանէր պետութենց բոլոր եպիսկոպոսական թեմերու եկամուտները՝ Հռոմի աթոռին թափուր եղած ատենը, որով պիտի ունենար պարգեւատրութեան իրաւունք։ Պապն ընդունեց եպիսկոպոսներու բողոքը իսկ Լուդովիկոս ԺԴ. պաշարեց Աւինիոն ու ստստնացուցած Ֆրանսան Հռոմէն։ Ինոսկենտիոս ԺԱ. մերժեց այնուհետեւ վաւերացնել թագաւորին անուանած բոլոր եպիսկոպոսները։ Բայց միւս կողմէն թագաւորը Բարիզի մէջ 1682ին ժողով գումարեց և հրովարտակ մը յայտարարեց Գաղիական եկեղեցւոյ անկախութիւնը. Ֆրանսա բաժնուեցաւ Հռոմէն։ Այս որոշումն հաճութեամբ ողջունուեցաւ Ֆրանսայի այն աւելնուան նշանաւոր մատենագիրներէն։ Նոյն իսկ Պապականները հնազանդեցան այդ որոշման։

Վերջապէս 1789ին Ֆրանսական նոր միակ կառավարութիւնը վերջ դրաւ Պապական ամէն փորձերուն. վանքերը փակեց, եկեղեցւոյ բոլոր ստացուածքները ազգայնացուց։ Քիչ մը ետք քրիստոնեական պաշտամունքը ջնջուեցաւ և տեղը փոխանակուեցաւ

յաւ բանաւորութիւնը, ու յետոյ բնակրօնութիւնը, մինչեւ որ Նաբոլէոն Պոնապարդ յարմար դատեց հաստատել Պապականութիւնն ու առ այս դաշնագիր մը (=գոնգորտա) կազմել 1801 Պիոս Է. Պապին հետ։

Պապերուն նոր ձեռնարկները. — Պիոս Է. պապը հետամուտ եղաւ 1814ին վերահաստատել իր նախորդներուն ձգտումները։ Բողոքեց Վիեննայի վեհաժողովին վճիռներուն դէմ որով քիչ մը կը պակսէր եկեղեցւոյ պետութիւնը ու կը ղացուէր Աւինիոնը։

Գրիգոր ԺԶ. սանձահարեց կրօն. ազատութիւնները ու մամլոյ իրաւունքները որոնք հաստատուած էին յարուցին։ Պուրպոնեանց օրով, Ֆրանսայի մէջ կղերը դարձեալ զօրացաւ, հռոմէական կրօնքը պետական կրօնք հրատարակեց, Յիսուսեանք գործադրիչ կարգուեցան կրթութեան գործին, բայց կառավարութիւնն սահմանեց եւս առնել այդ առանձնաշնորհումները։ Գաղիական եկեղեցւոյ անկախութիւնը վտանգուած էր։

Սպանիա ու Բորդուգալ հռոմէական եկեղեցւոյ միապետական կողմը բռնելով՝ մեծ արտօնութիւններ յարուցին։ Կղերականութեան ստացուածքին մեծ մասը ծախսուեցաւ ու վանքերը ջնջուեցան 1869ին։

Իտալիոյ մէջ ալ ձարակեցաւ կրօնական ազատութիւնը. Սարտինիոյ Վիքտոր Էմմանուէլ թագաւորը ամբողջ Իտալիոյ թագաւոր հռչակուելով՝ 1870ին Պիոս Թ. զրկուեցաւ Հռոմէն ու իր աշխարհային իշխանութեան վերջին մնացորդներէն։

Հռոմ դարձաւ մայրաքաղաք Իտալիոյ ու Պապը առանձնացաւ Վատիկանի պալատը։

Քարոզչութիւններ. — Թէ հռոմէական եկեղեցին և թէ բողոքական եկեղեցին Ամերիկա, Ասիա, Ովկիանիա ու Աֆրիկէ քարոզչութիւններ ղրկեցին ու քրիս-

տոնէութիւնը տարածեցին։ Այսօր այդ տեղեր բողոքական ու հռոմէական բազմաթիւ եկեղեցիներ կան։

Բողոքականները բազմաթիւ յարձնուներութիւններ ունեցան. ինչպէս Մորմանականները, Քուէքըրներ, Մանկամկրչականներ, Կարգասէրներ, Մկրտչականներ եւայլն։

Բողոքականները քրիստոնէութիւնն ու իրենց դաւանանքը տարածելու համար՝ բազմաթիւ բարեսիրական խումբեր կազմեցին և Ս. Գիրքը ամէն լեզուի թարգմանեցին։ Ս. Գիրքը բոլոր ժողովուրդներու մէջ տարածելու գործը ստանձնեց Աստուածաշունչի Ընկերութիւնն որ ծանօթ է Թուրքիոյ մէջևս։

Ցոյն եկեղեցին. — Բողոքական վարդապետներէն ոմանք փորձեցին յարաբերութիւն մշակել յոյն եկեղեցւոյ բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն հետ, բայց չյաջողեցան։

Ռուս հերձուածներ. — Հակառակ Ռուսիոյ միապետական կառավարութեան, քանի մը հերձուածներ յառաջ եկան։ Երբ ռուս պատրիարքներէն Նիկոն նորութիւններ մացուց ժամանակագրութեան մէջ, դժգոհները բաժնուեցան 1666ին որոնց մէջ նշանաւոր են Ռոսկոլնիկները որ Սատարովերցի=Հնաւանդ անուն կը կրեն և սերտիւ կապուած են նախնի արարողութեանց հետ, կը սոսկան նոր վարդէ ու բարդէ, չհայլութենէ և բնաւ չեն ընդունիր Ձարն իբրև գլուխ եկեղեցւոյ։

Օսմ. կայսրութեան Քրիստոնեայ հասարակութիւններ. — Ս. Ցոյն=Օրթոտոքս եկեղեցի՝ յոյները կարգ մը առանձնաշնորհումներ կը վայելեն, ունին չորս պատրիարքութիւն. Կ. Պոլսոյ, Աղէքսանդրիոյ, Երուսաղէմի ու Անտիոքի։ Այս չորս պատրիարքութիւնը նուիրապետական դասակարգութեամբ իրարմէ անկախ են. միայն Կ. Պոլսինը վարչապէս բարձր է, և ազգին պետութեան

հետ ունեցած յարաբերական տեսակէտով իշխանութիւն ունի միւսներուն վրայ։ Կիպրոսի Մետրապոլիտն ու Սինորոսի Մետրապոլիտը կ'ընտրուին իրենց միաբանութենէն, անկախ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէն։ Կիպրոսինը եփեսոսի ժողովին կանոններուն համաձայն պատրիարք կոչուելու իրաւունք ունի։

Կ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքութիւնն ունի կրօնական գործերու համար Սիւնհոդ մը՝ 12 մետրապոլիտէ բաղկացած։ Սիւնհոդականները երկու տարուան չրջանով կ'ընտրուին պատրիարքէն։ Ցարաբերական խնդիրներու համար ալ ունի «վարչական ժողով» մը միր Քազ. ժողովին համազօր. 12 խորհրդականէ բաղկացած «խառն ժողով» մըն ալ՝ որու անդամ են սիւնհոդականները, վարչական ժողովի անդամներն ու արհեստապետութիւնները (էնաֆապետութիւններ), ընդհանուր ժողովը կ'ընտրէ պատրիարքն որ կայսերական կառավարութենէ կը վաւերացուի։

Սմիռնա՝ Սմիռնիոյ, Ֆէնէր, ունի 12 մետրապոլիտական վիճակ Եւրոպական ու Ասիական Թուրքիոյ մէջ։

Աղէքսանդրիոյ պատրիարքն՝ Աղէքսանդրիա (Եգիպտոս) ունի երեք մետրապոլիտական վիճակ։

Անտիոք՝ ունի 14 մետրապոլիտական վիճակ Սուրիոյ մերձաւոր քաղաքներու մէջ։

Երուսաղէմ՝ ունի 10 մետրապոլիտական վիճակ Պաղեստինի մէջ։

Յունաստանի յոյներն ալ ունին 24 մետրապոլիտական վիճակ Աթէնքի սինոդին իրաւասութեան տակ։

Կիպրոսի մետրապոլիտն 4 եպիսկոպոսական վիճակ ունի։

Բ. Ջինճարները. — Ջինճարները (150,000) զոր յոյները Քուչօ-Վլաշ=կաղ վլաք կամ Ուլահ կը կոչեն

կը բնակին Շքոտրայի, Սելանիկի, ու Եանեայի կուսակալութեանց մէջ, և կը կազմեն խիտ բազմութիւն մը Սպրոյ-Բոթամոյ գետին երկայնքը, Պինդոսի երկու զառիթափը, ինչպէս նաև Եանեա լճին հարաւային ու արեւելեան կողմերը. ասոնք Մոլտովալաքներուն=Րումանացիներու ցեղակից և լատին են: Զինուորներու և րոմանացիներու լեզուներն իրարմէ քիչ տարբերութիւն ունին, գաւառաբարբառի մը աստիճան: Կրօնքով յունադաւան են, կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան իրաւասութեան տակ:

Գ. Պուլկարները. — Բրիտանէութիւնն ընդունեցին 1861ին յոյն քարոզիչներու ձեռքով: Պուլկար եկեղեցին կազմուեցաւ կ. Պոլսոյ աթոռին հպատակութեան տակ: Ապագայ տարւոյ մէջ մինչև 1453 ունեցան եկեղեցական ազատ էկզարքութիւն, բայց 1453—1872 Օրթոտոքս պատրիարքին կրօնական իրաւասութենէն կախում ունէին, կայս. կառավարութիւնն այդ թուականին հաստատեց պուլկարներու էկզարքութիւնն՝ պուլկարները բաժնուելով Յունէրի յոյն պատրիարքարանէն:

Էկզարկութեան աթոռը Պոլիս է, Օրթագիւղ. ունի Եւրոպական Թուրքիոյ ու Պուլկարիոյ մէջ 22 մետրապոլտական վիճակ:

Դ. Նեստորական եկեղեցի(=Քաղդեացիք). — Բազէաս անուն Նեստորականը Սելեւկիոյ մետրապոլտական աթոռը Անտիոքի Պատրիարքական աթոռէն բոլորովին անկախ հրատարակելով (497) ինքնիշխան Նեստորական եկեղեցի մը կամ նուիրապետութիւն մը հաստատեց: Ինք Բազէաս և իր յաջորդները կաթողիկոս=մարկոմիոն տիտղոսն առին: Արդէն իրմէ առաջ Սելեւկիոյ եպիսկոպոսները ջանացին Սելեւկիոյ աթոռին նուիրապետութիւն մը տալ և ինքզինքնին անկախ նկատել,

հաւասար համարելով Հռոմի, Անտիոքի ու Աղեքսանդրիոյ աթոռներու իշխանութեան, բայց չյաջողեցան:

Նեստորականութիւնը տարածուեցաւ Միջագետք, Քաղդէացստան, Կարմիր ծովու Արեւելեան ու Արեւմտեան երկիրները, Մարաստան և մինչև Հնդկաստան, Զինաստան ու Թաթարստան. Նեստորականութիւնը ժԱ. դարուն իր ընդարձակութեան գագաթնակէտը հասաւ: Այդ միջոցին ունէր 25 մետրապոլտական ու 150 եպիսկոպոսական վիճակ: Հիմայ ունի առաջնորդական քանի մը վիճակներ. Վան, Մարաշ, Պաղտատ կուսակալութեան մէջ: Աթոռը Մուսուլ կը գտնուի:

Ե. Յակոբիկեան եկեղեցի (=Ասորիներ). — Եւտիքական կամ Միաբնակ ալ կը կոչուին Ասորիները: Այս եկեղեցւոյն հիմնադիրն է Յակոբ Բարոդէոս=Ծանծաղոս (441—478) որ Եւտիքէսի աղանդին պաշտպաններէն ու տարածողներէն մէկն եղաւ: Իրմէ կ'ակսի Ասորի եկեղեցւոյն նուիրապետութիւնը: Յակոբ Եդեսիոյ մետրապոլիտ ընտրուելով՝ երկպառակուած եւտիկականութիւնը միացուց: Անտիոքի Սեւերոս պատրիարքը մեռնելով՝ Ծածաղոսի յաջորդ Սարգիսը պատրիարք ընտրուեցաւ՝ որով սկսաւ Անտիոքի Եւտիքական Յակոբիկեան Ասորւոց պատրիարքութեան որուն աթոռը հիմայ Մերտինի մօտ Տէր–Էլ–Զաֆրան է: Ունի 12 առաջնորդական վիճակ Ասիական Թուրքիոյ գաւառներու մէջ:

Ասորիներու պատրիարքութիւնը մինչև 1873 կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքութեան ենթարկուած էր յաչս կառավարութեան, նոյն թուականէն վերջնականապէս բաժնուեցաւ:

Ասորիներուն պատրիարքը Մաֆրան տիտղոսը կը կրէ:

Անտիոքի պատրիարքութիւն անունով 5 պատրիարքութիւն կայ: Ցունաց, Յակոբիկեաններու, Մելքիտ, Մարոնի ու Կաթոլիկ Ասորիներու:

Զ. Ղպտի եկեղեցի. — Ղպտիներն ունին պատրիարքական հին աթոռ մը՝ Աղեքսանդրիոյ Ս. Մարկոսի աթոռը որ այժմ Աղեքսանդրիա փոխադրուած է։ Ասոր իրաւասութեան ենթարկուած է Հապէշական=Եթովպական եկեղեցին։

Է. Հռոմեական եկեղեցի (=Մարոնիներ). — Լիբանանու վաղեմի ժողովուրդն են Մարոնիները, անուննին առած են Ասորի Յովհաննէս Մարոն ճգնաւորէն որ Ի. դարուն պատրիարք եղաւ Անտիոքի Եւտիքական աթոռին ու Լիբանանու չրջակայ ժողովուրդներու մէջ մեծ համբաւ ստացաւ։ Մարոնիները մինչև 1182 Եւտիքական էին, այդ թուականէն հետզհետէ հռոմէականութիւնը տարածուելով մէջերնին 1515ին, Լեւոն Ժ. պապին օրով հռոմէականութեան յարեցան, թէև պահեցին յունական ծէսերն ու տարազը։ Եկեղեցական լեզուն Ասորերէն է, անհասկնալի ժողովրդին որ արաբախօս է։

Մարոնի պատրիարքը կը կրէ Անտիոքի պատրիարք տիտղոսը, աթոռն է Քեսրուան (Լիբանան)։

Ունի 9 եպիսկոպոսական վիճակ, մէկը Կիպրոսի մէջ, միւսները Լիբանանու ու Սուրիոյ մէջ։ Մարոնիներ բազմաթիւ վանքեր ունին Լիբանանու լերանց վրայ։

Ը. Մելքիտներ. — Հռոմէականութեան յարած յոյները կը կոչուին Մելքիտ։ 1720ին Անտիոքի Ա. Թէոնաս Դ. յոյն պատրիարքը Հռոմի յարելով՝ իրմէ կ'սկսի Մելքիտներու պատրիարքութիւնը, թէև այդ թուականէն առաջ ինչպէս տեսանք գոյութիւն ունէին, բայց յոյն եկեղեցւոյ հետ ունեցած միութենէն չէին խախտած։

Մելքիտ պատրիարքը կը կրէ Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարք տիտղոսը։ Աթոռն է Շամ։ Եկեղեցական լեզուն արաբերէն։ Ունի 11 եպիսկոպոսական վիճակ Հալէպ ու Սիւրիա կուսակալութեանց մէջ։

Թ. Քաղդէացի Հռոմէականք. — 1551ին Նեստորականներուն մէջ հերձուած մը ծագելով՝ ոմանք յարեցան Հռոմէականութեան։ 1553ին Յուլիոս Գ. Պապը Քաղդէացիներու Պատրիարք կարգեց Սուլաքան. ասկէ կ'սկսի Հռոմէական Քաղդէացիներու Պատրիարքութիւնն որուն աթոռն է Մուսուլ։ Ունի 11 եպիսկոպոսական վիճակ Ասիական Թուրքիոյ հարաւային գաւառներն ու 3 Պարսկաստանի հիւսիսային արեւմտեան գաւառները։

Ժ. Ասորի հռոմէականներ. — ԺԹ. դարուն Լաւին քարոզիչներ հռոմէականութիւնը քարոզեցին Ասորիներուն։ ԺԸ. դարուն Ասորի Հռոմէականներու թիւը չատացաւ։ Հռոմէական Ասորիք 1781ին եռքը յատուկ պատրիարք ունենալու չանացին։ 1830ին առանձին պատրիարքութիւն մը ունեցան։ 1854ին ի վեր հաստատուած է Մերտին։ Ունի 11 եպիսկոպոսական վիճակ Ասիական Թուրքիոյ հարաւային գաւառները։

ԺԱ. Ղպտի հռոմէականներ. — Ղպտիներու մէջ ալ տարածուելով հռոմէականութիւնը վերջապէս ունեցան առանձին պատրիարքութիւն մը որուն աթոռն է Գահիրէ և կը կրէ Աղեքսանդրիոյ պատրիարք տիտղոսը։ Ունի 2 եպիսկոպոսական վիճակ Եգիպտոսի մէջ։

ԻԲ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՆ

Կաթողիկոսներ. — Դաւիթ Ե. Ենէգեթցի Ղօրղանեան (1801—1804), Դանիէլ Ա. Սուրմաեցի (1804—1808), Եփրեմ Ա. Զորագեղցի (1809—1831), Յովհաննէս Ը. Կարբեցի (1831—1842), Ներսէս Ե. Աշտարակեցի

(1843—1857), Մատթէոս Ա. կ. Պոլսեցի (1858—1865), Գէորգ Դ. Պոլսեցի (1866—1882), Մակար Ա. Թեղուտցի (1885—1891), Մկրտիչ Ա. Վանեցի Խրիմեան (1892)։

Ռուսիոյ հայ գաղթականութիւնը. — Բիւզմի Աղեքսանդր իշխանին օրով, Հայերը զանազան պաշտօններ ստացան Բիւզմի մէջ և ունէին եկեղեցի, իսկ Կատարինէ Բ. 1762ին Ռուսաստանի անբնակ տեղերը Հայ գաղթականներով լեցուց, 1779ին Խրիմէն 15,000 հայեր գաղթեցին ու Տօն գետին մօտ բնակեցան, հիմնեցին 1780ին Նոր-Նախիջեւան ու Կաթարինոսլաւ, զանազան արտօնութիւններ ստացան։ Այնուհետև հայերը գաղթեցին Աժտերխան, Դչլար, Մաչտակ, ԺԹ. դարուն սկիզբները Վրաստանի հայերը գաղթեցին Ռուսաստանի կողմերը։ Հին-Ջուղայէն Լազարեան տոհմը կը գաղթէ Ռուսաստան և 1818ին Յովակիմ Լազարեան կը հիմնէ Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանը։

Հայրապետական աթոռին մասին վիճեր. — 1799—1800 Մայիս 19, կուսակցութեան պատճառաւ, հնար չեղաւ վերջնապէս կաթողիկոս մը ընտրել. 1800 Մայիս 31ին կաթողիկոս ընտրեցին Յովսէփ եպիսկոպոս Արղուեթեանց, սակայն սա երբ Էջմիածին կ'երթար կաթողիկոս օծուելու, վախճանեցաւ Թիֆլիսի մէջ 1801 Մարտ 10ին։ Դարձեալ խնդիր մինչև 1804, Սեպտեմբեր 21. Դաւիթ եէնէգեցի ու Դանիէլ Սուրմառեցի կուսակիցներուն պատճառաւ։ Վերջապէս Դանիէլ Սուրմառեցի կ'ընտրուի կաթողիկոս, և վերջ կը գտնէ Դաւիթի ու Դանիէլի վէճն որ տարիներով զբաղեցուց կ. Պոլսոյ հայերը։ Դանիէլ վախճանեցաւ ու յաջորդեց Եփրեմ Զորագեղցի 1810 Հոկտեմբեր 6ին։

Հրաւէր սիրոյ հայ-հռոմէական հաստատակութեան. — Եփրեմ կաթողիկոսը պարզաբար հեզաբարոյ եկեղեցական մըն էր։ Ասոր օրով կ. Պոլսոյ պատրիարք էին Յովհաննէս Զամպրճեան Բաբերդցի (1801—1813), Բ. անգամ, Աբրահամ Գուլեան Տաթեւացի (1813—1815), Պօղոս Գրիգորեան Ադրիանուպոլսեցի (1815—1823), որոնց օրով հռոմէականութիւնն թէ Պոլսոյ մէջ և թէ գաւառները հայոց մէջ կը տարածուէր։

1810ին երկու կողմերու միջև աւելի մտերմութիւն ու սէր առաջ գալով՝ հռոմէականները հինգ կրօնական խնդիր կը ներկայացնեն պատրիարքարանին՝ յայտնելով որ թէ հայ եկեղեցին այս մասին համաձայն է, պարտաւոր են միութեան։ Միութեան խնդիրը չի յաջողիր, որովհետև եկեղեցականներէն ոմանք կ'ընդդիմանան այն երկու առաջարկութեանց որով կ'ուզուէր չյիշել պատարագին մէջ Յովհաննէս Որոտնեցին ու Մովսէս Տաթեւացին, և ձեռնադրութեանց պահուն չարտասանել Լևոնի ու Բաղկեդոնի ժողովին նզովքը։ Յովհաննէս Զամպրճեան պատրիարքը հրամայեց սակայն չերգել երեք ժողովներուն «Ով հրաշալի մանկունք» չարականին յետաձուա երեք տուներն որոնց երգեցումը արգիլած էր արդէն Կոլոտ պատրիարքը։ 1818ին ալ խզուր փորձուեցաւ միութիւնը։ Վերջապէս 1820, Ապրիլ 18ին Մայր Եկեղեցւոյ մէջ Պօղոս պատրիարք ձեռնադրութեան մը առթիւ չկարդաց Բաղկեդոնի ու Լևոնի նզովքը ու չը յիշուեցան Տաթեւացին ու Որոտնեցին։ երկուստեք փոխագարձ զիջումներ կ'ընէին ի սէր միութեան։ 1820, Մարտ 17ին հաստատուեցաւ բոլն հրաւէր սիրոյ տեսակին որ այս համաձայնութիւնը կը հաչակէր բոլոր ժողովրդին։ Պօղոս պատրիարք Յուլիս 12ին Վերջին Օծման իւղ օրհնելով՝ զրկեց կ. Պոլսոյ եկեղեցիները որպէս զի օծուիլ ուզող մահամերձ հիւանդները օծուին։ Սակայն այս միութեան խնդիրը տեղի տուաւ բուռն բո-

դոքներու որով միութեան խնդիրը չյաջողեցաւ, և վերջապէս 1830ին հայ-հռոմէականները կազմեցին կաթոլիք միաբի նոր հասարակութիւն մը։ Թէև հայ հռոմէականներն ունէին 1742, Դեկտեմբեր 8ին Հռոմէն կոնդակաւ ու պալլիումով հաստատուած եկեղեցւոյ պատրիարք մը, ինչպէս տեսանք, սակայն անիկա հարկադրուած էր քաշուիլ նախ Լիբանանու Անտոնեանց վանքը և յետոյ սեփական վանք մը։ Այս պատրիարքը լոկ հոգեւորական հեղինակութիւն մը ունէր և կառավարութենէն ճանչցուած չէր իբրև ազգապետ։

Հայ-հռոմէականները կը յաճախէին լատին եկեղեցիներ, պատարագի, խոստովանանքի ու հաղորդութեան համար, սակայն իրենց ամուսնութիւնը Հայոց Պատրիարքարանէն կ'արտօնուէր, մկրտութիւնն ու թաղումը տեղի կ'ունենային հայ եկեղեցիներու մէջ։ Կառավարութիւնը զիրենք կը ճանչնար իբրև ժողովուրդ հայոց պատրիարքարանի։

Լիբանան նստող Մ. Քայէլ Պետրոս Գ.ի օրով (1758—1758) Կ. Պոլսոյ չրջականներուն հայ-հռոմէականները Հռոմի կողմէն լատին Վիգարին հոգեւոր իշխանութեան ենթարկուեցան, և 1758էն սկսեալ՝ ունեցան իրենց յատուկ հայ վարդապետ մը կամ եպիսկոպոս մը իբրև փոխանորդ Վիգարին։ Վերջապէս 1830, Յունուար 6ին Կ. Պոլսոյ հայ հռոմէականներու մետրապոլիտ եպիսկոպոս մը կամ նախագահ աթոռ մը հաստատուեցաւ։ Վերջապէս 1868ին Լիբանանու պատրիարքութիւնը միացաւ Նուիրակութեան հետ ու կազմուեցաւ հայ-հռոմէականներու Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը։

Ծռազատիկ. — Ծռազատկի թուականն է 1007 և է առաջին որ կը յիշատակի պատմութեան մէջ։ Ջատկական հաշուոյն արմատը լուսնականին արեգակնայնոյն

հետ համեմատութեամբ ըլլալով, նախապէս ատոր կը ծառայէր Մեթոնի գտած (430 Ն.Ք.) ոսկեդիրը կամ իննսամսեակը որ կը հետեւէր 19 տարիներու չրջանի միջարեգակնային և լուսնային տարիներուն միւնոյն օր հանդիպելէն որով դարձեալ նման չրջան մը կ'սկսէր։

Սոյն ոսկեդիրին աւելի ճշտիւ և իւրաքանչիւր տարուան հաշուոյն յարմարեալ ձեւն Անդրէի բիւզանդացւոյ (իբր 400) վերադիրը, զոր մերիններն ալ Յոյներէն առնելով սկսան գործածել, և զոյն ընդունելոյն անուշադրութեամբ 551ին տոմարի նորոգութիւնը կատարուեցաւ։ Յունոց մէջ կը յիշուի և Իրիոն երէց մը նորոգիչ տոմարի Յուստինիանոս Ա.ի (527—565) վերջին տարիները։ Մեր տոմարին ուղղութենէն յետոյ կը կարծուի թէ այդ ուղղութենէն յառաջ եկած է Յունաց և մեր կամ Իրիոնեան կամ Անդրէասեան տոմարաց տարբեր կերպով զատիկ հաշուելուն և ծռազատիկ կազմուելուն պատճառը։ Դիտելով կը տեսնենք թէ ծռազատիկները կը հանդիպին թէ վերադիրն է Թ. և եօթներեակը է Գ. և զատկի օրն ալ կ'իյնայ Ապրիլ 13ին մինչ Յոյնք կը կը կատարեն 6ին որ և կը ճշմարտուի 95 տարին անգամ մը, և ճշդիւ 532 տարուան չրջանի 456 և 19 և 114 և 209 տարիներուն, ինչպէս նահանջներու պատճառով կը խափանուին։ Պէտք է գիտնալ թէ վերադիրներու 19 տարուան չրջանի մէջ կամաւոր յաւելուածոյ օր մը կայ, որ ըստ մեզ Թ. վերադրէն ետքը կը դրուի, որ եթէ ուրիշ կերպով դրուի, այս վերադիրը մեկով կը փոխէ և լուսնին աւագ լման օրը տարբեր կերպով կը գտնուի։ Ծռազատկին պատճառն այն է որ երբ մեր տոմարը աւագ լրումը կիրակիին կը ցուցնէ, և հետեւաբար նոյն օրը Ծաղկազարդ ընելով միւս կիրակիին Զատիկ ընել կը պարտաւորուինք։ Յունաց տոմարն աւագ լրումը չաբաթ օրը կը ցուցնէ,

և հետեւաբար յաջորդ օրը, երբ մենք Ծաղկազարդ ըննենք՝ անոնք Զատիկ կ'ընեն։ Այսպէս կը մեկնէ Ուռհայեցին ՆԾՂ. կամ 1007 տարուց դիպուածը (Ուռհ., երես 32)։

Ծառազաւակի դիպուածը գոնէ պատմութեանց մէջ այս թուականէն յառաջ չիշուած չէ, թէպէտ պէտք է հանդիպած ըլլար 570, 665—760 թուականներուն հետ բայց այն է որ այն տարիներու մէջ դիտողութիւն չեղաւ և կամ թէ յիշատակութիւնը մեզի հասաւ, մանաւանդ որ 760էն 1007՝ 247 տարուան միջոց մը կայ՝ որ այս զուգադիպութիւնը անգի չտնենար, և ընդարձակ միջոցը անցեալը մոռնալ տալ, Ծառազաւակը զգալի եղաւ Երուսաղէմ ուր երկու ազգաց մէջ հակառակութիւնը սարսափելի կռիւներ պատճառեց և արեան հեղեղներ վազեցին և ահռելական յիշատակներ խանգարեցան։ Վասիլ կայսրն ըստ Ուռհայեցւոյն պատմութեան յատկապէս դիմեց Հայոց կաթողիկոս Սարգսին, որուն հետ լաւ յարաբերութիւն կապեր էր, և Սարգիս ազգային նշանաւոր վարդապետներէն Յովհաննէս Կողեան, Յովսէփ Անձեւացին և Սամուէլ Կամրջաձորեցին և ուրիշները հաւաքեց և անոնք գրաւոր կերպով պաշտպանութիւն գրեցին իրենց հաչոյն ուղղութեամբ։ Անոնց գիրը կ'երեւի թէ նկատողութեան արժանի եղաւ որ կայսրն դարձեալ գրեց Սարգսի և բերանացի վիճելու համար վարդապետները կ. Պոլիս հրաւիրեց. Սամուէլ Կամրջաձորեցի յանձն առնելով գնաց կ. Պոլիս և պաշտպանեց, և հրեայ տոմարագէտներու ալ դիմում եղաւ որոնք իրաւունք տուին հայոց հաչոյն։

1729ին յոյները Զատիկը տօնեցին Ապրիլ 6ին և հայերը Ապրիլ 13ին, սակայն կանխապէս Յովհաննէս Կոլոտի և Սրիանթիոս Երուսաղէմի յունաց պատրիարքին միջև փոխանակուած համաձայնութեան համեմատ կատարուեցան արարողութիւնները առանց վէճերու, որոնք սովորական էին անկէ առջի ծառազաւիներուն աատեն. միայն թէ հայ և յոյն ուխտաւորները իրենց տեղերը դառնալով կը վիճէին թէ որ՛ւն տօնած Զատիկն է ճշմարիտ, ինչ որ թշնամացուց Քայսէրիի, Թօքաթի, Մարսուանի, Ամասիոյ և ուրիշ քաղաքներու հայերն ու յոյները։

Պօղոս պատրիարք ուզելով՝ արգիլել Ծառազաւիկը, որ սիրտ պատահէր 1824ին, առաջարկեց յոյներուն՝ այս մասին համաձայնութիւն գոյացնել, Եփրեմ Զորագեղցի կաթողիկոսին հաւանութեամբ։

1820ին որոշուեցաւ տոմարագէտներու յանձնաժողովի մը յանձնել գործին քննութիւնը, և հայոց կողմէ ընտրուեցաւ չափագէտ և տոմարագէտ Միւհէնտիս Գէորգ։ Այս գիտնական հայուն զաւակը, տպագրիչ Յովհաննէս Միւհէնտիսեան որ հօրը ընդարձակ կենսագրութիւնը գրած է, կը պատմէ իր ձեռագրին մէջ թէ հայերն է որ այդ մասին համաձայնութիւն գոյացուցած է Հայոց և Յունաց միջև։ Պօղոս Սկրիանոպոլսեցիի պատրիարքութեան վերջնաթեր տարին, 1822 Սեպտեմբեր 10ին վախճանեցաւ Կիլիկիոյ Կիրակոս կաթողիկոսը՝ որ Մեծ կոչուեցաւ իր քահանայ օգտակար գործունէութեամբ և որ նորոգած է Սիսի կաթողիկոսարանն ու եկեղեցին։

Պալաժեճիա. — 1831ին Եփրեմ կաթողիկոսի կը յաջորդէ Յովհաննէս Կարբեցի. Կարբի գիւղ մըն է, էջմիածնէն քանի մը ժամ հեռու։ Ասոր ընտրութիւնը կը վաւերացնէ Ռուսիոյ կայսեր հրովարտակով։

Կարբեցւոյն կաթոլիկոսական մէջոցին Ռուս կառավարութիւնը կը մտածէ կաթողիկոսին հոգեւոր իշխա-

նուիրելու օրէնքի ենթարկելով՝ զայն սահմանափակել։ Անոր համար մանաւանդ ոլորները կը կազմուին և 1836ին հայսերական կնքով վաւերացուած նոր կանոնագրութիւն մը կը հրատարակուի ռուսահայոց եկեղեցական վարչութեան համար և կը կոչուի պաշաճենիա ու օրինագիրք։ Յովհաննէս կաթողիկոս ու իր յաջորդները լողոքի տակ ձգելին այս թերի օրէնքը։ Այս կանոնագրութեան հաստատած կաթողիկոսը Սիւնեաց հետ համախորհուրդ պիտի կարգադրէ կրօնական հնդիրները։ Սիւնեաց մէջ կը գտնուի նաև ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչն որ կը կոչուի պրոկուրոր, ասիկա կը հսկէ ժողովին ու կը պաշտպանէ կայսեր շահերը։

Հայ Բողոքականութիւն. — Ամերիկայի միսիոնարներու քարոզչութիւնը Հայոց մէջ Ս. երկրէն կ'սկսի։ 1821ին Երուսաղէմի մէջ գտնուած էին հայեր որոնք բողոքականութիւն ընդունելու ատեմադիր էին։ 1829ին Ամերիկեան միսիոնարաց յանձնախումբը որոշեց Թուրքիոյ Հայոց մէջ Բողոքականութիւն քարոզել կանոնաւոր կերպով, 1830ին Էլի Սմիդ ու Տուայդ միսիոնարները ճամբորդեցին Թուրքիա, 1831ին Կուստէլ Մալթայի մէջ հայ աառերով Թուրքերէնի թարգմանած էր Աւետարանը։ 1833ին սկսաւ քարոզչութիւնը Կ. Պոլիս. առաջին անգամ Բողոքականութիւն կ'ընդունին Յովհաննէս Տ. Սահակեան, Սիւնեքերիմ Տէր-Մինասեան ու Սարգիս Յովհաննէսեան. 1834ին Բերայի մէջ կը հիմնուի միսիոնարներու դպրոց մը, ուր կարդալ կը սորվէին հայ աղջիկներ։ Քիչ աւելնէն Իզմիրի մէջ կը քարոզուի Բողոքականութիւնն որ կը հիմնուի Բողոքական առաջին ժողովուրդը 1836ին։ Բողոքականութիւնը կ'սկսի նաև Պրուսա (1834), Տրապզոն (1834)։ Ամիրաները բողոքականութեան դէմ միջոցներ ձեռք առնել կը խորհէին,

սակայն Ստեփանոս Ազաւնի Պատրիարքը խստութեամբ չվարուելուն կ'որոշեն անոր փոխանորդ կարգել Սերովբեան Յակոբոս Ս.քեպիսկոպոս որ կ'սկսի խիստ վարմունք ունենալ Հայ Բողոքականներու դէմ։ 1840 Հոկտեմբեր 12ին Ամերիկայի Պորտ Ընկերութեան ծախքով կը հիմնուի Պէպէքի վարժարանն որուն տեղ 1860ին Ռումելի Հիսարի բարձունքը կը հիմնուի Ռոպերդ Գոլէճ մը։ 1846ին բողոքականութեան հոսանքը սաստկացաւ, Աստուածաշունչ Պատրիարքին օրով (1841—1844) միսիոնարները լրիկ ձնչիկ կը գործէին, թէև Պատրիարքը խիստ քարոզներ խօսած էր անոնց դէմ։ Մասթէոս Պատրիարք ըլլալուն պէս, 1844ին խոհրդ խիստ միջոցներ ձեռք առաւ Բողոքականներուն դէմ, և 1846 Յունուար 12ին բանադրեց Հայ Բողոքականները, սակայն 1846 Յունիս 9ին 40 Հայ Բողոքականներ կը միանան ու կը կազմեն Կ. Պոլսոյ առաջին եկեղեցին, և հովիւ կ'ընտրեն Աբրահամ Իւթիւճեան։ Վերջապէս 1847 Նոյեմբեր 3ին Բողոքականները իրր անջատ հասարակութիւն ճանչցուեցան պաշտօնապէս, և քանի մը տարի ետքը կայսերական Ֆէրման մը կը հրամայէ ազգապետ մը ընտրել բողոքականներէն. առաջին Ազգապետը եղաւ Ստեփան աղա Սերովբեան, Յակոբ Պատրիարքին եղբայրը։

Ներսէս Ե. Աշտարակեցի. — Եփրեմ կաթողիկոսի օրով Թիֆլիսի առաջնորդ էր Ներսէս Ե.։ 1826ին, երբ Ռուս և Պարսիկ պատերազմ կը մղուէր, Ներսէս եպիսկոպոսը Ռուս բանակին մեծ ծառայութիւններ կ'ընծեռուեստ, պաշար հասցնելով, թէ զրամական և թէ անձնական օգնութիւններով։ Պատերազմէն ետքը, Ներսէս Պետերապիոլ—Քիչնէվի առաջնորդ կը նշանակուի և վերջապէս 1843ին կաթողիկոս կ'ընտրուի։

Ներսէս Ե. կաթողիկոս հաստատուելէ ետք, կ'եր-

թայ Ս. Բեղերպուրկ և կը ներկայանայ Զարին. առաջին անգամ է որ հայ կաթողիկոս մը կը ներկայանայ Զարին:

Ներսէս Ե. մեծ գործունէութիւն մը ցոյց կուտայ, կրթութիւն ու լուսաւորութիւն կը տարածէ, դպրոցներ կը բանայ: Իր առաջնորդութեան ատեն Թիֆլիսի մէջ հիմնուած էր Ներսէսեան հոգեւոր դպրոցը, որուն չրջանաւարտ սաները օգտուէին ծառայութիւններ մատուցած են Ռուսահայոց քահանայ, դաստատու ևլն. հանդիսանալով:

Ներսէս կը ջանայ Պալաժինեան վերցնել տալ ու անոր տեղ հայ եկեղեցւոյ Աւետարանական և Ազգ. սկըզբունքներու համաձայն նոր կանոնագրութիւն մը հաստատել, սակայն 1857ին կը վախճանի Թիֆլիս, ու մարմինը կը փոխադրուի Ս. Էջմիածնի Մայր-Տաճարին գանգակին հարաւային կողմը:

Մատթէոս կաթողիկոս. — Մատթէոս իր պատրիարքութեան ատեն չատ խստութեամբ վարուեցաւ Բողոքականներու հետ: Իր պատրիարքութեան օրով, 1828ին դադրեցաւ Կ. Պոլսոյ Էջմիածնի նուիրակութիւնը, այդ պաշտօնն յանձնուեցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին: 1859ին կաթողիկոս ընտրուելով Ռուսիոյ Զարէն հաստատուելէն ետք, կ'ուղեւորի Ս. Էջմիածին: Կաթողիկոսութեան առաջին տարիները բաւական յաջող ու արդիւնաւոր եղան Ռուսահայոց: Իր օրով Ռուսահայոց չատ քաղաքներու և գիւղերու մէջ եկեղեցական ծխական դպրոցներ կը բացուին և հոգաբարձուներ կը կարգուին, որով թէ՛ կրթական, թէ տնտեսական և թէ բարոյական մատակարարութիւնը կանոնաւոր ու արդիւնաւոր կ'ըլլան:

Գեորգ Դ. — Կ. Պոլսոյ Պատրիարք էր նաև Գէորգ Դ. որ կաթողիկոս ընտրուելով՝ հաստատուեցաւ Ռուսիոյ կայսեր հրովարտակաւ:

Գէորգ Դ-ի կաթողիկոսութիւնը չատ արդիւնաւոր եղաւ, հիմնեց Գէորգեան ճեմարանը որուն չրջանաւարտները իբրև վարդապետ, քահանայ, դաստատու նպաստեցին Ռուսահայոց զարգացմանց: Գէորգ Դ-ի նշանաւոր գործերէն մէկն ալ է մեր եկեղեցւոյն հին ու ստոյգ եղանակներուն անաղարտ պահպանման համար ըրած ջանքը: Ս. Էջմիածնի մէջ մանուագէաններու ձեռքով պատրաստեց ու տպագրել տուաւ ձայնագրեալ բոլոր Շարականները, Ս. Պատարագի ու ժամագրքի երգեցողութիւնները հայ ձայնագրութեամբ, և հայ ձայնագրութիւնն ընդհանրացուց եկեղեցիներու և դպրոցներու մէջ, որով միօրինակ եկեղեցական երգեցողութիւնը տարածուեցաւ եկեղեցիներու մէջ. հիմնեց Ս. Էջմիածնի պաշտօնաթերթը:

Երուսաղէմի Պատրիարքութեան վիճակը. — 1803ին Երուսաղէմի Թէոդորոս վանեցի պատրիարքին օրով, Յոյները հրովարտակ մը ստացան թէ իրենց կը սեպհականէր Ս. տեղեաց ամէն մասերը: Հայերը այս մասին բողոքեցին: Պրուսայի առաջնորդ Գարագաշեան Պօղոս եպիսկոպոս որ այս միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէր՝ աջակցեցաւ Երուսաղէմի միաբան Էսփրնեցի Գրիգորեան Պօղոս Վրդ-ին և իրենց դիմումներուն վրայ հրամայուեցաւ Հայոց ու Յունաց Երուսաղէմի խնդիրը քննութի բաշխ գաթուելին: 1812 Դեկտ. 13ին կայս. նոր հրովարտակ մը նորէն նուիրագործեց Հայոց հնամեայ իրաւունքները Երուսաղէմի մէջ:

Երուսաղէմ դարձեալ պարտքի ենթարկուած էր, Պօղոս պատրիարք Աղրիանապոլսեցի 1824ին իբրև «ծայրագոյն կառավարիչ» յաջողեցաւ վանքին 800,000 դրուշ պարտքին մեծագոյն մասը վճարել:

1864ին Յովհաննէս Ժ-ը. Մովսէսեան Իզմիրցի վախ-

ճանելով՝ դարձեալ խնդիր ծագեցաւ թէ երուսաղէմի պատրիարքը միաբաններեն=ներսէն ընտրելու է թէ դրսէն։ Վերջապէս որոշուեցաւ ներսէն ընտրել որով Եսայի Վրդ. եղաւ պատրիարք։

Հոգեւոր ու գերագոյն ժողով. — Պատրիարքարանի գործերը կը վարէին ամիրաները, 1847 Մայիս 7ին Կայս. հրովարտակ մը հրամայեց որ Հայոց պատրիարքարանի գործերը վարելու համար՝ հաստատուի 14 եկեղեցականէ բաղկացած հոգեւոր ժողով մը ու 20 աշխարհականէ բաղկացած գերագոյն ժողով մը պատրիարքին նախագահութեան տակ։ Այս ժողովները տեւեցին մինչև 1860՝ երկու տարին անգամ մը նոր ընտրութիւն կատարուելով։

Աղուանից կաթողիկոսութեան վախճանը. — Աղուաններուն 608 էն սկսեալ մանուկան կաթողիկոսութիւն մը ունէին, եկեղեցին կը բաղկանար կէս մը Հայ և կէս մըն ալ Աղուաններէ։ Առանց կաթողիկոսներն ընդհանրապէս Հայ եպիսկոպոսներէ կ'ընտրուին։

Աղուանից կաթողիկոսներէն որ 1555—1815 կը նստէին Գանձակ=Գանձասար՝ վերջինն եղաւ Իսրայէլ. տասը հոգեւոր իշխանութեան սահմանները՝ Գանձակի Ղարապաղ, Շուշի ու Շաքէ գաւառներն էին. էջմիածնի կաթողիկոսի խնդիրքով, Ռուսիոյ կայսրն հրաման չտուաւ որ ա՛լ Գանձասարի կաթողիկոս կարգուի։ Իսրայէլ կաթողիկոսին մահէն ետք բոլորովին վերջացաւ այդ փոքրիկ իշխանութիւնը, և եղաւ մեսրապոցութիւն։ Այդ ալ ջնջուեցաւ 1836ին և եկեղեցական իրաւասութիւնն անցաւ Շուշի թեմին։

Հայ եկեղեցւոյն պաշտօնեաները. — Հայ եկեղեցւոյն պաշտօնեաները քահանայէն սկսեալ մինչև կաթողիկոս կ'ընտրուին ժողովրդին կողմէ, ո և է

աշխարհական կամ հոգեւոր իշխանութիւն իր կողմէ չի կրնար նշանակել հոգեւոր պաշտօնեայ մը Հայ եկեղեցւոյն համար։

Զարդիս, երբ էջմիածնի ամենայն Հայոց հայրապետը կը վախճանի, Հայոց բոլոր առաջնորդութիւնները կ'երթան Ս. էջմիածին, մէկը աշխարհական և միւսը հոգեւորական։

Բոլոր պատգամաւորները էջմիածնի մէջ ժողովուելով կը կազմեն եկեղեցական ընդհանուր ժողով մը։ Ժողովը կաթողիկոսական տեղապահի նախագահութեամբ երեք անգամ նիստ կը գումարէ Ս. էջմիածնի տաճարին մէջ։

Առաջին նիստի մէջ ժողովը կարեւոր խորհրդակցութիւններ կը կատարէ, և չորս եպիսկոպոսներ կ'ընտրէ իբրև կաթողիկոսացու, իսկ երկրորդ ժողովին մէջ քուէներու առաւելութիւնով չորսին մէջէն կ'ընտրեն երկու եպիսկոպոս միայն։

Կաթողիկոսական տեղապահը ժողովին տեղեկագիրը կը ղրկէ Ռուսիոյ Ձարին, և Ձարը առաջին ընտրեալը հրովարտակով կը հաստատէ ամենայն Հայոց կաթողիկոս։

Երբ որ նոր կաթողիկոսի հաստատութեան պաշտօնական լուրը Ս. էջմիածին կը հասնի, իսկոյն տաճարին մէջ հանդիսաւոր Ս. պատարագ կը մատուցուի, և կաթողիկոսական աթոռին վրայէն սև քողը վերցնելէ ետքը նոր կաթողիկոսի անունը կը յիշատակուի, և այնուհետև հրաման կը տրուի բոլոր առաջնորդութիւններուն որ նոր կաթողիկոսի անունը յիշատակեն Ս. պատարագի ատեն։

ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ա. Նորընտիր կաթողիկոսին գագաթը Ս. Միւռոնով օծուելէն ետքը, կը համարուի Հայ եկեղեցիին և եկեղեցականներուն Գլուխը և Պետը։

Բ. Կաթողիկոսը կրնայ գրել ընդհանրական կոնդակ աշխարհիս մէջ ցրուած բոլոր Հայերուն։

Գ. Կաթողիկոսը եօթը տարին անգամ մը կ'օրհնէ արքեպոս Ս. Միւռոնը ու կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս։

Դ. Միայն կաթողիկոսը կրնայ վերջնականապէս կարգադրել զուտ կրօնական խնդիրները։

Ե. Միայն կաթողիկոսը կրնայ ամուսնալուծման հրաման տալ՝ եպիսկոպոսներու հետ խորհրդակցելէ և օրինական պայմանները քննելէ ետքը։

Զ. Կաթողիկոսին պարտականութիւնն է հսկել որ Հայ եկեղեցիին զաւակները իրենց եկեղեցական հոգեւոր մխիթարութենէն զուրկ չմնան։ Եկեղեցիներու և վանքերու պայծառութեան հոգ պիտի տանի։ Նոյնպէս պիտի հսկէ որ բոլոր եկեղեցականները իրենց պարտականութիւնը խղճով կատարեն, իսկ իրենց պարտականութեան մէջ զեղծում գործողները պիտի պատժէ։

Կ. ՊՈԼՍՈՑ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆԸ

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան արդի դիրքը թէև ըստ ձեւին ազգապետութիւն մըն է Թուրքիոյ Հայոց համար, բայց իրապէս պատրիարքութիւն մըն է որ Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական գործերը կը վարէ։ Եւ որպէս զի Հայոց կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը պահուի զգա-

լապէս և յարգուի Թուրքիոյ Հայոց մէջ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքն իբրև փոխանորդ կը ներկայացնէ Հայոց կաթողիկոսը, և որ անուանական փոխանորդութեան հետեւանքով է որ դադրեցան Էջմիածնի նուիրակութիւնները Թուրքիոյ մէջ, նուիրակներ որ Հայոց կաթողիկոսը կը ներկայացնեն և Հայոց կաթողիկոսին իրաւունքները=տուրքերը կը հաւաքէին։

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը հետզհետէ իր դիրքը զօրացուց և ունեցաւ գեհենը, Էջմիածնի ու կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան սահմանագլխին վրայ, երկու կողմէն ալ տեղ չունեցող իր ոտքին (տե՛ս Կոլոս Պատրիարքը)։

Ս. Երբ Պատրիարք մը իր պաշտօնէն կը հրաժարի, անմիջապէս պատրիարքական Տեղապահ մը կ'ընտրուի, ժամանակաւորապէս պատրիարքական գործերը վարելու, և նոր Պատրիարքի ընտրութեան պատրաստութիւնը տեսնելու համար։

Բ. Պատրիարքը կ'ընտրուի Թուրքիոյ Հայոց առաջնորդութիւններու և Կ. Պոլսոյ վիճակին ներկայացուցիչներէն։

Գ. Նախապէս կրօնական ժողովը յարմարաւոր եպիսկոպոսներու անուններէն ցանկ մը կը պատրաստէ համագումար ժողովոյ քուէարկութեամբ, և կը ներկայացնէ Եպիսկոպոսական ժողովին։ Վերջինն ալ ներկայացուցած ցանկէն ամէնէն յարմարաւոր եպիսկոպոսը կ'ընտրէ քուէներու առաւելութիւնով։

Դ. Նորընտիր Պատրիարքը վեհափառ Սուլթանին ներկայանալէն և պաշտօնը հաստատուելէն յետոյ կը ձեռնարկէ պաշտօնավարել։

Ե. Պատրիարքը Կ. Պոլսոյ առաջնորդն է, և Թուրքիոյ Հայոց գլուխը և ներկայացուցիչը կը համարուի կառավարութեան առջև։ Ինքն անկախ կերպով չի կա-

ռավարեր եկեղեցական գործերը, այլ Պատրիարքարանի մէջ Ազգային Վարչութեան կրօնական և բաղաքական ժողովներ կան, այս ժողովներուն կը նախագահէ և ա-նոնց որոշումները կը գործադրէ միայն։

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ

Առաջնորդարանք Ռուսաստանի

1. *Երեւան՝ Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Հին Նախիջեւան, Տաթեւ։* 2. *Տփղիս՝ Ախալցխա, Գանձակ, Գորի։* 3. *Ղարապաղ՝ Նուխի։* 4. *Պեսարապիա՝ Նոր Նախիջեւան, Բեթերսպուրկ, Մոսկուա։* 5. *Աստրախան՝ Ղզլար։* 6. *Շահախի՝ Պագու։*

Առաջնորդարանք Պարսկաստանի

1. *Սպահան՝ Թէհրան, Կալկաթա, Մասրաս, Պոմպէյ, Պաթաւիա։* 2. *Աստրաստական՝ Սալմաստ։*

Առաջնորդարան Եւրոպայի

1. *Եւրոպա՝ Բարիզ, Մարսիլիա, Մանչէսթըր, Սուչվա, Ազէնք։*

Առաջնորդարան Ամերիկայի

1. *Ուսքիր՝ Նիւ-Եորք, Պոսթըն, Բրուվիտէնս, Լորէնս, Չիգակո, Ֆրէզնօ։*

Կ. ՊՈԼՍՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ

1. *Կ. Պոլիս*, 2. *Էսքիշէհիր*, 3. *Թէքիրտաղ*, 4. *Իզմիտ*, 5. *Պրուսա*, 6. *Պալըքէսէր—Պանտըրմա*, 7. *Պիլէճիկ*, 8. *Քէօթահիա*, 9. *Իզմիր*, 10. *Էնկիւրիւ*, 11. *Գայսէրի*, 12. *Սըվազ*, 13. *Թոգատ*, 14. *Ամասիա—Մարզուան*, 15. 16. *Շապին Գարահիսար և Այնթապ*, 17. *Ճանիկ*, 18. *Տրապիզոն*, 19. 20. 21. *Էրզրում, Բասէն և Թերջան*, 22. *Էրզինկեան*, 23. *Պայպուրտ*, 24. *Բզմ*, 25. *Քեմախ*, 26. *Պայազիտ—Ալաշկերտ*, 27. *Վան*, 28. *Կոտուց*, 29. *Պիթլիս*, 30. *Մուշ*, 31. *Սղերդ*, 32. *Տիարպէքիր*, 33. 34. 35. *Բալու, Արղնի և Ջընջուխ*, 36. *Խարբերդ*, 37. *Եկին*, 38. *Արաբկիր*, 39. 40. *Զարսանճագ և Զմշկածագ*, 41. *Ուրֆա*, 42. *Պազարճըկ*, 43. *Եգիպտոս*, 44. *Պուլկարիա*, 45. *Ռումանիա*։

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԹԵՄԵՐ

1. *Արմաշ*, 2. *Գաթեւմուռնի*, 3. *Պիլէկէս*, 4. *Կինճ*, 5. *Աղբակ*, 6. *Սելանիկ*, 7. *Կրեսէ*։

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻԻՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

1. *Երուսաղէմ*, 2. *Շամ*, 3. *Եաֆա*, 4. *Պէյրութ*, 5. *Կիպրոս*։

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Ս. Յարութիւն*, 2. *Ս. Աստուածածին*, 3. 4. *Հրեշտակապետ*, 5. *Ռամլէ*, 6. *Լաթաքիա*։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

1. Սիս, 2. Ատանա և Պէրէքէթ, 3. Հաճըն, 4. Հալէպ և Իսքենտէրուն, 5. Այնթապ և Քիլիս, 6. Անթաքիա, 7. Մարաշ, 8. Զէյթուն և Ճռնուզ, 9. Մալաթիա, 10. Եօզղատ, 11. Կիւրին և Մանճըլըգ, 12. Տիվրիկ, 13. Տարենտէ։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՑ

1. Աղթամար, 2. Խիզան։

Բ. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԼԱՏԻՆ, ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՈՒՆԵՑԱԾ ԴԱՒԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒ ԾԻՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ եկեղեցիէն

1. ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

1. Հռոմէական եկեղեցին ի Քրիստոս կ'ընդունի երկու բնութեան, երկաբնակ, մինչ Հայ. եկեղեցին ամբողջ պահած է Քրիստոսի աստուածութեան ու մարդկութեան միութիւնը=մի բնութիւն։ Հռոմէական եկեղեցին Թ. դարուն սկսաւ ընդունիլ Ս. Կոյսի անարատ յղութիւնն Յովակիմէն ու Աննայէն։ Պիոս Թ. 1854ին նուիրագործեց զայն։

2. Հայ եկեղեցին կը դաւանի թէ կենդանարար Ս. Հոգին անհատաբար կը բղխի հօրէն և կ'առնէ որդիէն, մինչ Հռոմէական եկեղեցին կ'աւելցնէ Հաւատամքի մէջ «Բղխումն ի հօրէ և յորդւոյ։» Հռոմէական այս դաւանանքը սկսաւ Ը. դարուն Սպանիոյ ու Ֆրանսայի մէջ, Մեծն Կարոլոսի պահանջմամբ մտաւ Հաւատամքի մէջ, հակառակ Լեւոն Գ. պապին ընդդիմութեան։ Յովհաննէս Ը. դատապարտեց այդ արարքը, բայց ի զուր։ Անդրիանոս Գ. ընդհանրացուց այդ դաւանանքը։ Կ. Պոլսոյ Փոտ պատրիարքը ատոր դէմ մաքառեցաւ, բայց վերջապէս 1014ին հաստատուեցաւ Հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ Բենեդիկտոսի կարգադրութեամբ։

3. Հռոմէական եկեղեցին. — Եկեղեցւոյ միութիւնը կը նկատէ իր պապին միապետական իշխանութեան, ու գերագահութեան լրիւ ընդունումի անմիջական փոխանորդը և եկեղեցիներու աստիճանի մէջ։ Նոյնն Յոյն եկեղեցին Հայոց եկեղեցւոյն հակառակը կը տեսնէ, տե՛ս Շնորհալին։

4. Հռոմէական եկեղեցին կը քարոզէ թէ մի միայն իրեն վարդապետութիւնը փրկարար է, նոյնը Յոյն եկեղեցին, մինչ Հայ եկեղեցին երբեք նեղմտութիւն ու խաւարամտութիւն չէ ունեցած ուրիշ եկեղեցիներու փրկարարութեան մասին։

5. Հռոմէական եկեղեցին կը դաւանի պապական անսխալականութեան գոր հռչակեց Վատիկանու ժողովը 1870 ին։

6. Հռոմէական եկեղեցին Գ. դարուն սկսաւ հեղհեղուկ ջնջել կղերին ամուսնութիւնը որ նուիրագործուեցաւ ԺԱ. դարուն։ Պապն ոչ թէ ժողովրդէն կ'ընտրուի, այլ ծիրանաւորներու ժողովին=կոնկլուէս ձեռքով։

7. ԺԲ. դարէն ի վեր Լատին եկեղեցին ունի երկրաւոր դատաստան և յառաջ բերած հրաշքներու և առաքինութեանց վրայ սուրբ կ'անուանէ մարդիկ ու կը յորդորէ պաշտել եկեղեցւոյ մէջ։ Սրբացման առաջին աստիճանն է Երանացումը։

8. Հայ եկեղեցին ըստ առաքինական կարգի երախայն սապէս ընդով կը մկրտէ. Ծառայս... Մկրտի Յանուն Հօր, եւն., մինչ Հռոմէական եկեղեցին կ'ըսէ. Ես մկրտեմ երախայս Յանուն Հօր, եւն.։ Երախայն ոչ թէ երիցս ջրի մէջ ընկղմելով կը մկրտէ, այլ միայն ջուր սրսկելով երախային վրայ ԺԴ. դարէն ի վեր։

9. Հայ եկեղեցին մկրտութիւնն ու դրոշմն միևնոյն առեն կը կատարէ և կը դրոշմէ բոլոր զգայարանքները,

Հռոմէական եկեղեցին դրոշմի խորհուրդը կը վերապահէ եպիսկոպոսին, ու միայն ճակատը կը դրոշմէ խաչաձև։ Հռոմէականները դրոշմը կը կատարեն երբ տղան 10—12 տարեկան կ'ըլլայ։

10. Հռոմէական եկեղեցին ունի confessio vris խոստովանութիւն, որով քահանայն առանց անձը տեսնելու, հատուցման կարգադրութիւններ կ'ընէ, մինչդեռ մեր եկեղեցին հակառակը, (տե՛ս ապաշխարութեան խորհուրդը)։

11. Հռոմէական եկեղեցին ԺԲ. դարէն սկսաւ հեռզհետէ ու ԺԵ. դարուն Կոստանդնուպոլիս ու Տրինտ ժողովներով վերջնապէս որոշեց որ ժողովուրդը հաղորդութիւն միմիայն հացէն՝ մարմնէն, արիւնը՝ գինին վերապահեց հոգեւորականներուն, և տղոց հաղորդութիւն չեն տար, մինչ Հայ. եկեղեցւոյ մէջ թէ ժողովուրդը և թէ կղերը կը հաղորդուին մարմնէն ու արիւնէն ալ։

12. Հռոմէական եկեղեցին Ս. Հաղորդութեան մէջ քանի մը կաթիլ ջուր կը խառնէ։

13. Հռոմէական եկեղեցին չատ նշխարով ու մէկ օրուան մէջ քանի մը անգամ պատարագ կը մատուցանէ, այսպէս չատ պատարագը ոչ թէ միաբանական աղօթք կը մատուցուի, այլ մէկ եկեղեցւոյ մէջ քանի մը քահանաներ լռիկ կը պատարագեն։

14. Հռոմէական եկեղեցին կը չփոթէ ձեռնադրական չնորհաբաշխութիւնը, ստեղծած է ծերանոցներու=կարտինալներու խումբ մը որ եկեղեցւոյ իշխանիք կը կոչուին, և բարձր են նոյն իսկ արքեպիսկոպոսներէ, թէև իրենք եպիսկոպոսական, քահանայական ու սարկաւագի աստիճան ունին։ Եպիսկոպոս-կարտինալը, քահանայ-կարտինալը, սարկաւագ կարտինալը աւելի մեծ են քան

արքեպիսկոպոսներն ու պատրիարքները, ու պապէն ետք երկրորդն են։

15. Հռոմէական եկեղեցին կ'ընդունի առանձնակի դասաւանան, իբր թէ առանձին կը դասեն մեռեալը և կ'ընդունին հատուցումը, ու վերջին դատաստանին վերջատին հասարակաց յարութեան ժամանակ կը վարձատրուին։

16. Հռոմէական եկեղեցին կ'ընդունի բաւարար՝ նեբելի մեղքերուն համար. մինչ Հայ եկեղեցին միակ քաւարանը կ'ընդունի եկեղեցին «Ծուխս այս տուն աղօթից և քաւարան մեղաց», և ննջեցեալներուն փրկութեան համար աղօթքներ կը կատարէ։

Ջ. ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

1. Բողոքական եկեղեցին նուիրապետութիւն չունի, և կղերականութիւնն աշխարհականացուցած է։

2. Բողոքական եկեղեցին կը մերժէ ոևէ դասանութիւն. Ս. Գիրքէն դուրս ոևէ գրուածք չընդունիր։

3. Բողոքական եկեղեցին կը մերժէ Ս. Խորհուրդներու հինգը, միայն կ'ընդունի Մկրտութիւն ու Հաղորդութիւն։ Բողոքական եկեղեցին չընդունիր թէ Քրիստոնեայն մկրտուելով վերջնականապէս կը սրբուի նախնական ու անձնական մեղքերէ, այլ միայն նշանակ մը այդ մեղքերու ներման։ Կը մերժեն դրոշմի Ս. Խորհուրդը ու աւելորդ կը համարեն զայն մկրտութենէ ետք։ Բողոքականները թէև կ'ընդունին թէ Հաղորդութիւնը խորհուրդ է ու կը յիշեցնէ Գողգոթայի պատարագը, բայց չեն ընդունիր թէ բաղարջն ու գինին կը դառնան Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը։

4. Բողոքական եկեղեցին վերցուցած է սրբոց նըշխարներն եկեղեցւոյ մէջէն և կ'ուրանայ սրբոց չօշափելիկապն իրենց եղբայրներուն հետ, և անդրանկաց եկեղեցւոյ կենդանի յարաբերութիւնն ու ձայնակցութիւնը վնասուորեալ եկեղեցւոյ հետ։

5. Բողոքական եկեղեցին չի խաչակնքեր ու խաչափայտը չի յարգեր։

6. Բողոքական եկեղեցին վերցուցած է եկեղեցւոյ աստուածապաշտական կարգէն բարեզարդութիւնը որ հաւատացեալին բարեպաշտութեան կրթիչ ու զօրացուցիչ կողմն է։

7. Բողոքական եկեղեցին ձեռնադրութիւն չունի. վերցուցած են չնորհաբաշխական աւանդական կարգը։

8. Բողոքական եկեղեցին կը քարոզէ թէ անհատը առանց եկեղեցւոյ փրկարարութեան ու սրբարարութեան դիմելու՝ ինք իրեն մէջ ամփոփուելով՝ կրնայ փրկուիլ, որով Ս. եկեղեցւոյ բարձրութիւնն ու նշանակութիւնը կ'ոչնչանան հակառակ առաքեալներուն քարոզածին։

9. Բողոքականները չեն ընդունիր եկեղեցւոյ ընդհանրականութիւնը, ժողովրդին կենդանի միաբանութիւնը, այլ կը դասանին լոկ ժողովարան մը։

10. Բողոքական եկեղեցիէն անջատուած են առաքելական յաջորդութիւնը, թէև ոմանք, ինչպէս անգլիական եկեղեցին կը ձգտի վերստին դառնալ ղեպի առաքելականութիւն։

11. Բողոքական եկեղեցին ներկայ Հաւատամքը չունի։

ՄԻՋԻՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԸ

Ստեղծագործութեան պատմութենեն կը սորվինք. 1. Թէ Աստուած յաւիտենական է, ոչ ոք զԱյն ստեղծած է, իսկ մնացած բոլոր բաները՝ արարածները գոյացած են Աստուծմէ և ոչնչէն ստեղծուած են միմիայն անոր Աստուածային խօսքով: 2. Աստուած ամենակարող է, ինչ որ ուզէ կրնայ ընել: Աստուած կ'ստեղծէ, իսկ մարդը կը չինէ: Ուստի կը դիմենք Անոր մեր նեղութեան ու պէտքերու առեն և կը խնդրեն Անոր օգնութիւնը: 3. Աստուած ամենիմաստ է, որովհետև ինչ որ ստեղծած է, բոլորն ալ իմաստութեամբ ստեղծած ու կարգադրած է: Ուստի մենք աղօթքի մէջ խնդրելու ենք որ մեզի իմաստութեան չնորհք տայ, որպէս զի մենք ալ մեր գործերն իմաստութեամբ կարգադրենք: 4. Աստուած ամենաբարի է, ինչ որ ստեղծած է, բարի ստեղծած է, այդ բարիքները տուած է մարդոց որ վայելելով ինք ալ բարիք ընէ ուրիշներուն: 5. Աստուած յատկացուցած է մէկ օր՝ չաբաթ, մեզի համար կիրակին, և հրամայած է որ ծառայենք իրեն մեզի տուած բարիքներու փոխարէն:

Ադամ Եւայի պատմութենեն կը սորվինք. 1. Աստուած մարգուն տուաւ միւս օտարականներուն վրայ առաւելութիւններ ու բարձր յատկութիւններ, ինչպէս դատել, խօսիլ, բարին ու չարը հասկնալ: 2. Աստուած

249 — կր. Ո—— Բ—ր.

մարդը նշանակեց տէր ու իշխան բոլոր արարածներուն, ուստի անոր ամենամեծ երանութիւնն և պատուիրեց որ մարդը ճանչնայ Աստուած, սիրէ ու ծառայէ: Աստուծոյ ծառայել կը նշանակէ վայելել ամէն բան այսպէս, ինչպէս Անոր կամքն է: 3. Աստուած աշխարհս ստեղծելով՝ կը պահէ, կը պահպանէ իր իշխանութեան տակ ու կը կառավարէ. ուստի կը կոչուի Տէր Երկնաւոր Թագաւոր, Ամենակարող ու Նախախնամող: 4. Նախանձը, առելութիւնը կը դրդեն յանցանք գործել, խաբուսիկ յոյսերով և հրապոյրով կը մտնեն մարդոց սիրտը: 5. Անհնազանդութիւնը յանցանք է և միշտ մեծ զըրկանքներ կը հասցնէ մարդուն՝ զայն մղելով ագահութեան, մեծամտութեան, ապերախտութեան, որոց հետեւանքը՝ դառն հետեւողութիւն՝ անդարմանելի է, մարդ վերջը կ'լսմանայ: 6. Ուրիշին ունեցածին վրայ չար աչք, մախանք ունենալու չենք. ուրիշին յաջողութիւնը, հարստութիւնը, բարի անունը մեզ ուրախացընելու են, ոչ թէ տրտմեցնելու. բարի նախանձով ու օրինակով աշխատելու ենք հասնիլ անոնց: 7. Կեանքի մէջ անոնք որ գոհ չեն իրենց վիճակէն, կ'աշխատին աւելի լաւ վիճակ ձեռք ձգել ո՛չ նկրելի միջոցներով՝ յանցանք կը գործեն ու կը պատժուին. ով որ փոքր յանցանք կը գործէ, չուտով մեծն ալ կը գործէ, և ով որ փոքր չարիքը արմատախիլ չընէ սրտէն, կը դժուարանայ մեծն ալ հանել, և անիկա որ պատճառ կը դառնայ ուրիշի մը գայթակղութեան և կը մոլորեցնէ զայն ուղիղ ճամբէն, մեծ յանցանք գործած կ'ըլլայ:

Ջրհեղեղի պատմութենէն կը սորվինք. 1. Աստուած իսկոյն չի պատժեր մարդը, այլ երկար առեն կը կսպասէ, կ'զգուշացնէ և երբ անոնք չեն ուղղուիր, այն ատեն միայն կը պատժէ: Արդարները կը պահպանէ ու կը փրկէ: 2. Վատ օրինակէն չատերը կը վարակուին, եթէ անոր առաջքը չուտով չառնուի: Այսպէս Կայէնի որդիներն ու սերունդը վատ, չար, ապականուած էին, իսկ Սէթի որդիներն ու սերունդը՝ բարեպաշտ ու արդար: 3. Նոյ ու իր ընտանիքը երախտագէտ սրտով չնորհակալութիւն յայտնեցին, զոհ մատուցին: Աստուած խոստացաւ այլ եւս ջրհեղեղով չպատժել: 4. Բարի խրատներու, խօսքերու, խորհուրդներու չանսալը մեծ սխալ է ու մեծ վնաս յառաջ կը բերէ: Եթէ մարդիկ մտիկ ընէին Նոյի խրատներն ու հեռանային վատ ու չար գործերէ, հարկաւ կը փրկուէին պատիժէ, որովհետեւ Աստուած չը պահպանէր վնասակար տողները, ուրիշներուն օրինակ տալու և զգուշացնելու նպատակաւ:

Աբրահամու պատմութենէն կը սորվինք. 1. Թէև դժուար էր իր տունը, տեղը ձգել երթալ օտար երկիր, սակայն Աբրահամ այնչափ կը սիրէր Աստուած որ ամէն նեղութիւն, զրկանք յանձն առնելով՝ հանանացուց երկիրը գնաց: Աբրահամ կը հաւատար թէ Աստուած յաջողութիւն կուտայ, իր սերունդը մեծ ազգ կը դարձնէ, և իր սերունդէն պիտի ծնէր խոստացուած փրկիչը: 2. Աստուած հանանացող երկիրը անվտանգ հասնելուն համար՝ երախտագիտութիւն յայտնեց Աստուծոյ: 3. Աստուած Աբրահամը օտար երկիր տարաւ որ հեռու ըլլայ վատ բարեկամներէ, հոն կարենայ պաշտել իր հաւատքը ու զայն հաստատ պահէ, որովհետեւ օտարութեան մէջ առանձնացած՝ աւելի կրնար սորվեցնել Աստուածպաշտութիւնն իր ընտանիքին և կազմել բարեպաշտ սերունդ մը՝ ընտրեալ ժողովուրդը: 4. Թէև Աստուծոյ պատուէրը կատարել դժուար, ծանր էր Աբրահամի, սակայն Աս-

տուծոյ սէրը իր գաւկէն աւելի բարձր դասեց։ Դիւրին է արդեօք որ մարդ ինքն իր ձեռքով սպաննէ իր միակ որդին։ Ըսելը դիւրին է, բայց կատարելը դժուար ու անտանելի։ Բայց Հաւատքի Հայրը Աբրահամ պատրաստակամութիւն յայտնեց կատարելու Աստուծոյ պատուէրը։ 5. Աստուած զոհի կոյրը չէ, Անիկա մաքուր սիրտ ու բարի գործ կը սիրէ և կ'ուզէ. բայց մարդոց հաւատքը փորձելու, հաստատելու և աւելի եւս ամրապնդելու համար, փորձութիւններ կուտայ, զորոնք մեծ համբերութեամբ տանելու ենք, և միշտ աղօթենք որ օգնէ մեզի, որ մենք վնաս չկրենք, չթուլնանք ու մեղքի մէջ չիյնանք։

Իսահակի ու Ցակոբի պատմութենեն. 1. Եսաւ եսաբարոյ, վայրագ ու թեթեւամիտ էր իսկ Ցակոբ բարեբարոյ, խոհեմ ու լուրջ էր։ Իսահակ կը սիրէր Եսաւը, Ռեբեկան ալ Ցակոբը։ Ինն ու ֆուկդ ատելութիւնը բոյն դրած էր Եսաւին ու Ցակոբին մէջ, ասոնք գիրար կ'ատէին, այնպէս որ մէկ հօր որդիներ, մէկ յարկի տակ բան մը իրարու տալու համար վարձատրութիւն կը պահանջէին։ 2. Տան կառավարութիւնը հօրը մահուընէն ետք, անդրանիկ որդիին կ'անցնէր, անիկա տէր կ'ըլլար ամէն բանի, կը կառավարէր ու կը խրատէր, տանը պատիւը, անունը, յարատեւութիւնն ու յաջողութիւնը կը պահպանէր։ Ուստի Աստուծոյ թելադրութեամբ խոհեմ Ցակոբ ստացաւ անդրանկութեան իրաւունքը։ 3. Եսաւի բարկութիւնը անցնելու համար՝ Ցակոբ տունէն հեռացաւ միջոց մը։ Ցետոյ կը հաշտուի եղբօրը հետ և սիրով կ'ապրին իրարու հետ։

Յովսեփ գեղեցիկեն. 1. Ցակոբի զաւակները, բաց ի Յովսեփէն ու Բենիամինէն, չար, ստախօս, նախանձոտ էին, մինչ Յովսեփ բարի, խոնարհ, ճշմարտախօս ու ծնողասէր էր։ Յովսեփ միամտաբար պատմեց թէ իր երազը՝ թէ ինք մեծ իշխան մը պիտի ըլլար ու պիտի իշխէ եղբայրներուն վրայ։ Եղբայրները նախանձեցան վրէժ լուծեցին, ու յետոյ ծախեցին, մինչ չընեղուլ անոր աղաչանքին ու պաղատանքին և հայրերնին խաբեցին թէ գազանները կերած էին։ 2. Յովսեփ հաւատարմաբար ծառայեց Եգիպտոսի մէջ, և Աստուած Յովսեփին հետ էր, Աստուծոյ օգնութեամբ չնորհք գտաւ և երազներ մեկնեց որոնք կատարուեցան անոր մեկնութեան համեմատ։ Յովսեփ թշուառութեան աստեն, համբերութեան, հաւատարմութեան ու հաստատ կամք ունէր, Աստուծոյ երկիւղը պահած էր սրտին մէջ որ իմաստութեան սկիզբն է. արժանացաւ մեծ պաշտօնի, պատուի։ Համբերութեան արդիւնքն է որ ծառայն, սորուկը, աղքատը, թշուառը կրնան դառնալ տէր, իշխան, հարուստ ու ամէնուն սիրելի։ 3. Մարդ սորվելու է համբերութեամբ ու ամէն տանջանք սիրով տանիլ, այն յուսով թէ Աստուած վերջը կը փոխարինէ ուրախութեամբ։ 4. Յովսեփ վեհանձնաբար կը ներէ եղբայրներուն իրեն դէմ գործած չարութիւններուն ու անյիշաչար կը գտնուի։ Անիկա կրնար պատժել զանոնք, այլ հակառակը բարիք կ'ընէ անոնց։ Մեր կեանքին մէջ այդպիսի երեւոյթներ չատ կը տեսնենք, բայց քիչերը Յովսեփի նման վեհանձնաբար կը վարուին ու անյիշաչար կ'ըլլան։ Այսպէս պէտք է վարուինք ու ներողամիտ գտնուինք մեր թշնամիներուն։ Քրիստոնէութիւնը այսպէս կը պահանջէ ու այսպէս կը վարուի։ Մեր ըրած այդպիսի բարութեամբ ամօթահար կ'ընենք զանոնք և չատ անգամ ուղղութեան կը բերենք։

Սողոմոնի պատմութեանէն. 1. Աստուած կ'ընդունի Սողոմոնի խնդիրը, անոր կուտայ մաքուր սիրտ, իմաստութիւն, արդարադատութիւն և բարին ու չարը զանազանելու կարողութիւն: Սողոմոն անչահասէր, բարեպաշտ ու հնազանդ էր որ կրցաւ երկնային բարիքները խնդրել: Ամէն բանի մէջ Աստուծոյ երկիւղով կը գործէր: 2. Հեզ էր և ինքզինք Աստուծոյ ծառայ կ'անուանէր: Իմաստուն էր, գիտէր Աստուծոյ մեծութիւնը, թէ երկինք ու երկիր զայն չեն կրնար պարունակել: Անիկա գիտէր թէ Աստուած ոչ միայն Իսրայէլացւոց համար էր, այլ և բոլոր ժողովուրդներու: Բարեպաշտ էր. համոզուած էր որ օրհնութիւն ու օգնութիւն Ամենակարող Աստուածմէ կուգան: Ժողովրդասէր էր, որովհետև կը խնդրէր որ Աստուած իր ժողովրդին աղօթքը լսէ. կը յորդորէր զանոնք որ Աստուծոյ երկիւղը ունենան իրենց սրտին մէջ երջանիկ ապրելու համար: Օտարներն աղ կը սիրէր, որովհետև իր կառուցած տաճարին մէջ կը խնդրէր որ Աստուած լսէ օտարներուն աղօթքն ալ: 3. Անկէ կը տեսնուի թէ որուն մէջ որ ըլլայ Աստուծոյ երկիւղը, իմաստութեամբ կը ղեկավարէ կեանքը, անոր գործերը յաջողութեամբ կը պսակուին, միշտ ուղիղ կը դառէ թէ՛ ղինք և թէ ուրիշները, և ասով գիւրութեամբ կը հասնի երկրաւոր բարիքներու և Աստուծոյ օրհնութեան: 4. Սողոմոնի կեանքէն սա խրատը կըրնանք քաղել. կեանքն սկսաւ ուրախ, չարունակուեցաւ փառաւոր, վերջացաւ տխուր: Սողոմոն փորձութեան մէջ ինկաւ: Մեծնոյն փորձութիւնները մանաւանդ որ անցաւոր աշխարհի զուարճութիւնները կրնան ոչնչացնել: Ուստի պէտք է արթուն կենալ, հսկել ու աղօթել որ փորձութեան մէջ չիյնանք և իյնալու ըլլանք խակ, աչխատինք նմանիլ Դաւթի. այնպիսի բարի վախճան ունենանք:

Սողոմոնի յաջորդներէն. 1. Յերոբովամի յաջորդներուն ատեն, բաժանման ու կռապաշտութեան հետեւանքը սա եղաւ որ չարունակ ներքին խռովութիւններ, անկարգութիւններ ու պատերազմներ յառաջ եկան, յաղթուեցան, տաճարի սրբազան անօթները ևայլն բաժանման հետեւանքով թուլցան, տկարացան ու նիւթական կորուստը մեծ եղաւ: Ժողովուրդը տարտնացաւ, ապականեցաւ, և հետզհետէ Իսրայէլի թագաւորութիւնը կործանեցաւ: Եղան թագաւորներ Յուդայի երկրին մէջ որ ժողովուրդը դարձուցին ուղիղ ճամբան ու նկարչեցին հաստատուն հաւատք, որով դրած է, երբ ալ՝ համբերել չէր կրնար ըլլալ. Թողուց որ Իսրայէլացիները կրեն այդ պատիժը: Աստուած այսպէս վարուեցաւ, որովհետև տեսնելով թէ իր սէրն ու բրած բարիքները ապարդիւն մնացին, ուզեց ուրիշ եղանակաւ խրատել այդ անհնազանդ ժողովուրդը: Պատժեց ու ճաչակել տուաւ անոնց վարմունքին հետեւանք եղող դառն պատուղները: Ուզեց Իսրայէլացւոց սորվեցնել լսելու հնազանդիլ: 2. Իսրայէլացիք որչափ հեռանային Աստուածմէ, այնչափ կը կրէին իրենց արդար պատիժը: Նաբուգոդոնոսոր կը պաշարէ Երուսաղէմը ու քարուքանդ ընելով անոր պարիսպները մոխրի կոյտ կը դարձնէ, բնակիչներէն չատերը փլատակներու տակ կը կոտորին, կը մեռնին, ոմանք գերի կը տարուին Բաբելոն: Տաճարը կը կործանուի, սրբութիւնները կ'անպատուին, անոր հարստութիւնները կը կողոպտուին: 3. Ահա այսպէս կ'սկսի Աստուծոյ արդար պատիժը, որուն նպատակն է զգալ տալ ժողովրդին իր սխալ ընթացքը, սակայն Իսրայէլացիներէն փոքր մասը կրցաւ հասկնալ:

Մարգարէներու պատմութենէն. 1. Աստուած իր

կամքը մարդոց յայտնելու համար կը յարուցանէր ժողովուրդին մէջէն հաւատարիմ, երկիւղած ու բարեպաշտ մարդիկ. սոյնք կը կոչուին մարգարէ: Այս ընտրուած, հոգւով լեցուած ու զօրացած մարդիկ անձնուէր գործիչներ էին, անոնց կոչումը չատ բարձր էր: Անոնք իրենց գործնական քարոզներով կը հրաւիրէին ապաչխարութեան. կը յիշեցնէին թէ Աստուծոյ հետ ունեցած ուխտի պահպանումը, և հրաչքով կը հաստատէին իրենց աստուածուստ գրկուիլը: 2. Մարգարէները կը մխիթարէին թշուառութեան ատեն, համոզուած էին որ Աստուած իր ժողովուրդը չի մոռնար, հակառակ իրեն գործած յանցանքներուն, այլ կը յիշէ իր խոստումը: Ուստի ոևէ ցաւ ու վիշտ ապաչխարութեան հրաւէր մըն էր ժողովրդին, և Աստուծոյ գթութեան նշան:

Բաբելոնի գերութենէն. 1. *Իսրայէլացիք Բաբելոնի գետի ափը նստած՝ կ'ողբային, ևոր կը հասկնային Մովսէսի խրատները որ Աստուծոյ հաւատարիմ մնան, անկէ հեռանալով՝ անէծք ու մահ էր, բայց անոր մօտենալով փառք ու օրհնութիւն վայելեցին: 2. Դանիէլէս կը խոստովանէր թէ Աստուծոյ արդար դատաստանն է, և կ'ուխտէին ալ չբարկացնել Աստուած, Անոր օրէնքները կատարել արդութեամբ, և հաւատարիմ մնալ Անոր. թշուառութեան մէջ զգաստանալով՝ Աստուած ներեց անոնց և դարձեալ երկիրը դարձան: 3. Մանուկներուն հաստատ հաւատքին համար՝ Աստուած ազատեց զանոնք կրակէն: Այսպէս հաւատքը կը պաշտպանէ ու կ'ազատէ:*

Առակներու բարոյական նշանակութիւնը.

1. Պարտապաններէն. *Շատ մեղքի տէր մարդն ալ*

թողութիւն կը գտնէ եթէ Աստուծոյ սէրն ու ներմեռանդութիւնն ունենայ:

2. Սերմանացաքէն. *Սերմը Աստուծոյ պատուէրներն են, գետինները մարդոց սրտերը. անհատատ, թուլատատ, աչխարհասէր ու փառասէր մարդիկ առաքինութիւն չեն կրնար գործել, բայց բարի ու ներմեռանդները ուրախութեամբ մոիկ ընդունելով Աստուծոյ պատուէրները՝ համբերութեամբ չատ առաքինի պտուղ կուտան:*

3. Անգութ ծառայէն. *Աստուած մեր մեղքերը չի ներեր, եթէ մենք իրարու յանցանքը չներենք: Երանի ողորմածներուն, որովհետև անոնք ողորմութեան պիտի արժանանան:*

4. Սամարացիէն. *Մարդիկ պարտին իրար սիրել ու ցաւակցաբար օգնել իրարու, եթէ բարեգործութիւն ընելու կարողը չուզէ ընել, մեղք կը գործէ: «Ով որ բարին կը ճանչնայ և չի գործեր կը մեղանչէ:»*

5. Հարիւր ոչխարէն. *Ինք աչխարհ եկած էր մեղքով մոլորուած, կորսուած մարդիկը գարցնել և Հօր Աստուծոյ կամքն այն էր թէ ամենևին մարդ մը չկորսուի, և թէ մեղաւոր մը գարձի գալով՝ մեղքերէն ազատի, Աստուած ուրախ կ'ըլլար:*

6. Անառակ որդին. *Աստուած այնպէս ողորմած է որ մեղաւորին կորուսը չուզէր, այլ անոր գարձ գալը կ'ուզէ, և սրտանց զղջացող մեղաւորին յանցանքը կը ներէ: «Ապաչխարհեցէք ու Աւետարանին հաւատացէք»:*

7. Տնտեսին առակէն. *Պարտաւոր ենք ղրամով ու ողորմութեամբ աղքատները չահիլ, կարելի չէ Աստուծոյ և մամոնայի ծառայել միանգամայն:*

8. Աղfաs Ղազարոսեն. *Մարդս իր յոյսը բոլորովին այս աշխարհիս մարմնաւոր վայելչութեան ու փառքին վրայ հաստատելու չէ, այլ Ս. Գրքին մոիկ ընելու հանդերձեալ կեանքը չմոռնայ:*

9. Դաsաւորեն. *Պէտք է աղօթել Աստուծոյ, որպէս զի անիկա ալ մեզի ողորմի ու մեր աղաչանքը լսէ: Երբ Աստուծմէ չվախցող ու մարդոցմէ չամչցող դատաւորը չատ աղաչանքի չդիմանար, Աստուած որ ողորմած ու բարի է, որչա՛փ աւելի գութ ունի իր ստեղծածներուն վրայ և անոնց աղաչանքը կը լսէ:*

10. Փարիսեցիեն. *Մեղաւոր մարդը եթէ խոնարհ սրտով «մեղայ» ըսէ ու Աստուծմէ թողութիւն խնդրէ, հաճելի կ'ըլլայ, իսկ եթէ արդարը ամբարտաւանութեամբ պարծենայ՝ կը դատապարտուի: «Ով որ իր անձը խոնարհեցնէ, պիտի բարձրանայ, ով որ բարձրացնէ պիտի խոնարհի:»*

11. Տաճուտեռեն. *Շատ մարդիկ թէև ուշ, բայց սրտով ջերմեռանդ ու Աստուծոյ մօտ ըլլալով՝ մեծ չնորհքներու արժանի կ'ըլլան, որովհետև կանչածները չատ են ու ընդունածները քիչ:*

12. Քանիարեն. *Աչխատասէր մարդիկ կը վարձատրուին ու ծոյլերը կը պատժուին:*

13. Այգի տնկողեն. *Աստուած Հրէից մարգարէները ղրկեց, բայց Հրեայները զանոնք չարչարեցին, մեռցուցին: Հիմայ ես (Յիսուս) եկած եմ, դիս ալ մեռցնել կ'ուզեն: Ուստի Աստուծոյ արքայութիւնը անոնցմէ պիտի առնուի, և պիտի տրուի անոնց որ Աստուածպաշտութեան պտուղ կուտան:*

14. Հարսանիքեն. *Հրեայները դինքը (Յիսուս) անարգելուն համար՝ պատժոյ արժանի են, և Աստուծոյ արքայութեան մէջ միայն առաքինասէրները տեղ ունին:*

15. Տասն կուսաներեն. *Հոգին փրկելու համար՝ անհոգութիւն ընելու չէ, այլ միշտ պատրաստ ըլլանք որ Քրիստոսի արքայութենէն չզրկուինք:*

16. Ո՞վ է մեծը. *Թող տուէք մանուկներն որ գան, և մի արգիլէք զանոնք, որովհետև այդպիսիներուն է Աստուծոյ արքայութիւնը:*

17. Այրի կնոջ լումայեն. *Կարողութեանդ համեմատ ողորմութիւն ըրէ, քիչ ունիս, քիչ տուր:*

18. Հարուստ երիտասարդեն. *Հարստութեան վրայ յոյս մի՛ դնէք: Ով որ կ'ուզէ երեսէս դալ, պէտք է իր անձն ուրանայ, վերցնէ իր խաչն ու երեսէս դայ:*

19. Անմիտ հարուստեն. *Ձեր հարստութիւնը երկնքի մէջ դիզեցէք, որովհետև ձեր գանձերը ուր որ ըլլան՝ հոն կ'ըլլայ ձեր սիրտը:*

20. Որոմի առակեն. *Մի դատէք որ չդատուիք:*

21. Մարգարեեն. *Բոլոր բարի տուրքերը վերէն՝ լուսոյ հօրմէն կ'իջնեն:*

22. Ընթրիքեն. *Եթէ մէկը աչխարհ սիրէ, այդ կը նչանակէ թէ անոր սրտին մէջ հօրը սէրը չկայ: Որովհետև աչխարհս անցաւոր է, նոյնպէս և իր ցանկութիւնները: Իսկ ով որ Աստուծոյ կամքը կատարէ՝ յաւիտեան կ'ապրի:*

Յիսուսի առակները հինգ խումբ են.

Ա. Աստուծոյ արքայութեան արժէքին մասին խօսողներն են. *Ածգարակի գանձը, թանկագին մարգարիտը:*

Բ. Երկնքի արքայութեան տիրոջ, Աստուծոյ հոգեբան, ողորմածութեան եւ շնորհքին մասին խօսողներն են. *Կորուսեալ ոչխարը, կորուսեալ դրամը, այգեւոյն մշակները, անպատուղ թզենին:*

Գ. Երկնքի արքայութեան ժառանգորդները, 1. ի՞նչ պայմաններով կ'ընդունուին, 2. ի՞նչ պայմաններով կը մնան հոն: *Փարիսեցին ու մաքսաւորը, անառակ որդին: Ողորմած Սամարացին, անիրաւ մնտեսը:*

Դ. Երկնքի արքայութեան մտնելու արգելքները ակնարկող առակները. *Մեծ ընթրիքը, աղքատ Ղազարոսը, տասն կոյսերը, այգեւոյն չար մշակները, չհասկցող ծառան:*

Ե. Աստուծոյ արքայութեան զարգացման, տարածման ու կատարելագործութեան ակնարկող առակներն են. *Սերմանացանը, քանքարները, մանանխոյ հատիկը, խմորը, աճող սերմը, որոմը, աչխարհի կոտորածը:*

Քրիստոսի հրաշքներէն հաւատալիք.

1. Կանայի հարսանիք. *Իմ ըրած գործերս արդէն կը վկայեն թէ ինձ ղրկողը Հայրն է: Ճաշակեցէք ու տեսէք թէ որչափ քաղցր է Տէրը:*

2. Կափառնաումի հարիւրապետին. *Երանի անոնց որ չեն տեսած ու կը հաւատան:*

3. Տասն փորոտներէն. *Ո՛վ անձ, օրհնէ զԱստուած, մի՛ մոռնար անոր բարիքները:*

4. Երիքովի մօս. *Թող ինծի գան ամէն անոնք որ յոգնած են:*

5. Խուլ ու համրին. *Երանի անոնց որ Աստուծոյ խօսքը կը լսեն ու կը կատարեն:*

6. Հինգ հազար հոգիին. *Վաղուան համար հոգ մի ընէք, Աստուած գիտէ ձեզի պէտք եղած բաները, նախ անոր արքայութիւնը խնդրեցէք, միւս բաները առանց խնդրելու ալ կը տրուին ձեզի:*

7. Քանանացի կինին. *Աստուած զով որ սիրէ, կը խրատէ:*

8. Յայրոսի դուստրը ու Նայինի պատանիին. *Քրիստոսի երեւնալովը յայտնուեցաւ որ անիկա մահը խափանեց ու կեանքը լուսաւորեց:*

9. Անդամալոյծին. *Յիսուս աչխարհ եկաւ մեղաւորները փրկելու: Եկէք ո՛վ յոգնածներ ու բեռնաւորուածներ, ես ձեզի հանգիստ կուտամ:*

10. Մորկին. *Եթէ Աստուած մեր կողմն է, ո՞վ կրնայ մեզի հակառակ ըլլալ:*

11. Ի ծնէ կոյրին. *Երանելի է այն մարդն որ կը համբերէ փորձանքներու, որովհետեւ եթէ փորձութեանց միջէն ազատ դուրս ելլէ, կ'արժանանայ կեանքի պսակին:*

12. Ղազարու յարութեանը. *Ես եմ յարութիւն ու կեանք, ինծի հաւատացողը, եթէ մեռնի ալ, դարձեալ կ'ապրի: Ով որ կենդանի է ու ինծի կը հաւատայ, յաւիտեան չի մեռնիր:*

ԳՐԱՏՈՒՆ Պ. ՊԱԼԵՆՑ

20, Զագհագճղլար խօզուշու կ. Պոլիս, 20

ՄԻԱԿ ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ

ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆԻ

ՏԱՐՐԱԿԱՆ, ՄԻՋԻՆ ՈՒ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ

ԴԱՍԸՆԹԱՑՔՆԵՐՈՒ

☞ Կ'ուզի՞ք ունենալ Պատ. Ուսումն. Խորհրդոյ Կրթական Ծրագրին համաձայն ու Մանկավարժական ամենաանոր մեթոտով դասագիրքեր.

ԴԱՒԻԹ ԽԱՉԿՈՆՑ

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1.	ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ	3
2.	ՄԻՋԻՆ »	7
3.	ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ »	10

Բ. ԿՐՕՆՔԻ ՈՒՍՈՒՄ

1.	ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ	4
2.	ՄԻՋԻՆ »	
3.	ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ »	

Գ. ԳՈՒՆ ՊԻՏԻ ԸՆԴԱՄ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

☞ Սոյն դասագիրքերուն համար դիմել ՈՒՂՂԱԿԻ Գրատանս հասցէ

920
584 Դ Ա

معارف عمومیه نظارت جلیله‌سنك ۳۰ ذی‌الحجه ۳۲۲ و ۲۲ شباط
۳۲۰ تاریخلی و ٦٥٥ نومرولی رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر